

પ્રકાશકના બે બોલ

શ્રી કાર્પાસ ગુજરાતી સભા, ગ્રામીન હસ્તલિખિત કાવ્યો, આખ્યાનો, વાર્તાઓ વગેરે ખરીદી, સંગ્રહી, તેમથી ઉપયુક્ત લાભે તે અંથો વિદ્વાનો પાસે સંશોધાવી, ટીકા અને ઉપોદ્ધાત સાથે પ્રકટ કરે છે. એ હેતુને અનુસરીને એ શ્રેણીનો આ દશમો અથ પ્રકટ કરવામાં આવે છે.

આ અંથની એક વિશિષ્ટતા નોંધવા જેવી છે. નાકરયુગના કવિ મધુસૂદન બ્યાસની આ એક વાર્તા છે, તે પરદુઃખભંજન વિક્રમના પુત્રના લગ્ન સંબંધી છે. કવિ તેને દેવકથા વા પૌરાણિક કથા તુલ્ય લેખે છે. તેમાં ગુજરાત સંબંધી આભિમાનિક ઉલ્લેખો હોઈ કવિના સ્વદેશ પ્રેમની પ્રતીતિ કરાવે છે. પદ્યબંધ કેવળ દ્વિતીયોપાધ, એનો નથી, પણ તેમાં સામેરી, વસ્તુ, રામગ્રી, ગાથા, ગોરી, ધૂપ, દોદિ, પ્રબલ વગેરે છે, જે નરસિંહયુગની પદ્યબંધધાટીનું અવશિષ્ટ સ્વરૂપ દર્શાવે છે આ વાર્તામાં સુંદર, સરસ અને હૃદયહારી જીવંત પ્રસંગો વર્ણવાયા છે. કવિ પોતાના સમયના રાજકીય, સામાજિક તેમ ધાર્મિક-મુખ્યત્વે આચારવ્યવહારવિષયી વાર્તાવરણના અચ્છા પ્રતિબિંબો આલેખે છે. વાર્તા એકંદરે રસભર અને ઉપદેશભર છે.

રા. રા. શંકરપ્રસાદ રાવળે તેના સંશોધન, અને ટીકાસંપાદનમાં ભારે શ્રમ લીધો છે. મેટ્રિક આદિના અભ્યાસક્રમોમાં એક પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે આ અથ ઉપયોગી તેમ ઉપયુક્ત છે.

શ્રી. કા. ગુ. સભાનું પડતર કિંમતે આ અથશ્રેણી પ્રકટ કરવાનું સ્વાગીકૃત ધોરણ સુપ્રસિદ્ધ છે. તે વાચનરસિક ગુર્જર બહુઓ આ શ્રેણીને ધટતુ ઉત્તેજન અવશ્યે આપશે, એવી આશા રાખી શકાય

જેઠ સુદ ૧૨
ગુરુવાર સ. ૧૯૯૧
તા ૧૩-૬-૩૫

} અંબાલાલ યુલાખીરામ જાની
સહાયક મંત્રી,
શ્રી કા. ગુ. સભા.

અનુક્રમણિકા

વિષય	પૃષ્ઠ
૧ મુખપૃષ્ઠ	૧
૨ અનુક્રમણિકા	૩
૩ પ્રસ્તાવના	૧-૫૪
૪ „ : અનુપૂર્તિ	૫૪-૫૬
૫ હંસાવતીવિક્રમચરિત્રવિવાહ	૧-૯૧
૬ સમજૂતી	૯૨-૧૫૭
૭ પરિશિષ્ટ ગ : બ્રહ્મ સંસ્કૃત શ્લોકાનું ગુજરાતી લાપાન્તર ...	૧૫૮-૧૬૦
૮ „ ઘ : હંસાનું વિલાપગીત ...	૧૬૦

શ્રી કાર્તિક ગુજરાતી સભા—મુંબઈ

**શાળા-પાઠશાળાઓને ઇનામ માટે, તેમ પુસ્તકાલયોના સંચલ
માટે અડધી કિંમતની ગોઠવણ**

શ્રી કા. ગુ. સભાએ સરકારી તેમ દેશી રાજ્યોમાં, મ્યુનિસિપાલિટી-ઓ, લોકલબોર્ડોનાં કેળવણી ખાતાઓમાં અભ્યાસ, વાંચન તથા ઇનામો દ્વારા, તેમ જ નિશાળોની અને સાર્વજનિક પુસ્તકાલયોમાં સાહિત્યનો પ્રચાર ઓછા ખર્ચે થઈ શકે તે સારૂ પોતાનાં પુસ્તકો રાસમાળા ભાગ ૧-૨ સિવાય, અર્ધી કિંમતે વેચાતાં લેઈ શકવાની અનુકૂળતા કરી છે. રાસમાળા ભાગ ૧-૨ સાડા બાર ટકા કમીસનથી મળશે.

**અર્ધી કિંમતે પુસ્તકો લેવા માગતી સંસ્થાઓએ
પત્રવ્યવહાર કરવો.**

- ૧-૨ રાસમાળા (સચિત્ર) ૩ છ'આવૃત્તિ : ભાગ ૧-૨, દરેકનું, મૂલ્ય રૂ. ૨-૮-૦
- ૪ માર્કસ ઓરેલીઅસ એન્ટોનીન્સના સુવિચારો, સંગ્રહેલાં સુભાષિત વચનો સાથે, મૂલ્ય રૂ. ૨-૦-૦
- ૫-૬ શ્રી કા. ગુ. સભાનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોની સવિસ્તાર નામાવલિ ભાગ ૧-૨, દરેકનું મૂલ્ય રૂ. ૨-૦-૦
- ૭ ગુજરાતનાં ઐતિહાસિક સાધનો ભાગ ૧-૨, બન્નેનું મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦
- ૮ રસકલ્પોલ-ગુજરાતના સ્ત્રીજીવનનાં ગીતો, મૂલ્ય ૦-૧૦-૦
- ૯ પ્રબોધખત્રીશી, અને રાવજીમદોદરીસંવાદ (જે મયો લેગા), સટિક, મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૨-૦
- ૧૦ આચીન કાવ્યવિનોદ ભાગ ૧ લો-આખ્યાનો અને પદો, મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦
- ૧૧ અહુનવર-પારસી ધર્મતાવનું વૈદિક દષ્ટિએ અવલોકન, મૂલ્ય રૂ. ૦-૮-૦

- ૧૨ ચતુર્વિંશતિપ્રવચ્ચઃ માવધારી શ્રી રાજચંપર સરિનો, મૂલ્ય ૨-૮-૦
- ૧૩ પ્રવચ્ચચિત્તામણિઃ શ્રીમેશ્વરંગાચાર્યનો મૂલ્ય રૂ. ૧-૮-૦
- ૧૪ શાક્રતસંપ્રદાય—સિદ્ધાન્તો, ગુજરાતમાં પ્રચાર, ગુજરાતી સાહિત્ય પર અસરો. મૂલ્ય રૂ. ૧-૮-૦
- ૧૫ ગુજરાતના ઐતિહાસિક ઉત્કૃષ્ટ લેખો ભાગ ૧ લેખ અરોધથી વાંચેલા વંસ પર્યન્તઃ તામ્રપત્રો, શિલાલેખો વ. પાનાં દોઢલ ચાર પેલ ૪૦૦, મૂલ્ય રૂ. ૪-૮-૦
- ૧૬ મહાભારત ભાગ ૧ લેખ (ગુજરાતી પ્રાચીન અનુવાદ) આદિપર્વ અને સમાપર્વ ઉપોદ્ધાત દીકા સાથે. મૂલ્ય રૂ. ૧-૪-૦
- ૧૭ ગુજરાતના કેટલાક ઐતિહાસિક પ્રસંગો અને વાર્તાઓ—ગુજરાતી રાસમાળાઃ સંપાદક અને આલેખક સ્વ. કવીશ્વર દલપતરામ મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૨-૦
- ૧૮ અષ્ટવિંશતિ પ્રબંધ (ગુજરાતી અનુવાદઃ ૧૨મા પુસ્તકનો) સહિક, મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦
- ૧૯ ખંચદંડ નરપતિકૃતઃ વિક્રમાદિત્યની વાર્તા, મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૨-૦
- ૨૦ મહાભારત ભાગ ૨ લેખ (વનપર્વ—ગુજરાતી અનુવાદ) ઉપોદ્ધાત અને દીકા સાથે, મૂલ્ય રૂ. ૧-૪-૦
- ૨૧ પ્રબંધચિન્તામણિ (ગુજરાતી અનુવાદ ૧૩ મા પુસ્તકનો) દીકા સાથે, મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦
- ૨૨ રૂપસુંદર કથા—બન્દોળજી પ્રાચીન શૃંગારવાર્તા, ઉપોદ્ધાત દીકા સાથે, મૂલ્ય રૂ. ૦-૮-૦
- ૨૩ રાજચરંગ ભાગ ૨ લેખ—નગતનો ઇતિહાસઃ નિરૂપક સ્વ. કવિ નર્મદાચંકર લાલચંકર દવે, મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૨-૦
- ૨૪ છુદ્ધિપૂર્વક વ્યાખ્યાનમાળા પુખ્ત ૧ છું તથા ૨ છુંઃ સચિત્ર વ્યાખ્યાનો વગેરે, મૂલ્ય રૂ. ૦-૩-૦
- ૨૫ હંસાવતીવિક્રમચરિત્ર—વિક્રમાદિત્યના પુત્રની વાર્તા (કવિતા) કવિ મધુસૂદન વ્યાસકૃત ઉપોદ્ધાત, સમજૂતી સાથે, મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૨-૦

પ્રસ્તાવના

૧

મધુસૂદનવ્યાસરચિત હંસાવતીવિક્રમચરિત્રવિવાહ

મધુસૂદન વ્યાસ નામના જૂની ગુજરાતીના કવિએ રચેલી ‘હંસાવતીવિક્રમચરિત્રવિવાહ’ નામની લોકપ્રિય લોકનાર્તી જૂની ગુજરાતીના સાહિત્યરસિકોમા બહુ જ સુપ્રસિદ્ધ છે એ વાર્તાની આટલી બધી લોકપ્રિયતા છતાં ‘એની નાયિકાએ કયો હંસાવતી,’ એનો નાયક એ કયો વિક્રમ?’ એ સબધમા વિવિધ તર્ક તેમ જ વિચિત્ર ગેરમમઝ આજ સુધીમા ફેનાઈ રહ્યા જણાયા છે વિવિધ તર્કોવલિમા ‘હંસા,’ ‘હંસાબીની,’ ‘હંસાવતી,’ ‘હંસાવતી,’ ‘હંસા ચારખડી,’ એમ વિવિધ નામો એ વાર્તાએ ધારણ કયાં લાગે છે વાર્તામાના / વિક્રમચરિત્ર’ એ નામે પેના મહાન્ વિક્રમાદિત્યની અદ્ભુત ચરિત્ર કથા આ વાર્તા હોવી જોઈએ, વિક્રમ હંસાને પરણ્યો એવાએવા તર્કો કરાવ્યા છે વળી આ વાર્તાની લોકપ્રિયતાને લીધે મૂળની ટૂંકી વાર્તામા ધણોએક ક્ષેપકભાગ મધુસૂદનકવિને હાથે કે તેના પત્રીના કવિઓને હાથે ઊમેરાયતો જણાય છે મધુસૂ ન વ્યાસની રચેલી આ લોકનાર્તીના મારા સંશોધન અને મ પાદન પત્રી ચોક્કસ થાય છે કે હંસાવતી એ જૂના ગુજરાતના વ્યાપારરોજગાગથી સમૃદ્ધ ખભાત બહરની રાજકુમારી અને મહાન વિક્રમાદિત્યના પાટનીકુમારે વિક્રમ ચરિત્રના અદ્ભુત વિવાદની વાર્તા છે નીચેની જૂદીજૂદી હસ્તલિખિત પ્રતિયો ઉપગથી આ હકીકત સ્પષ્ટ થશે —

જૂદીજૂદી હસ્તલિખિત પ્રતિયો

કવિમધુસૂદન વ્યાસની રચેલી આ લોકવાર્તાની ઉપલબ્ધ હસ્ત-
લિખિત પ્રતિયોમાથી નીચેની ત્રણનો ઉપયોગ હું આ સંશોધન-
કાર્યમાં કરી શક્યો છું.—

(૧) વડોદરા સેન્ટ્રલ લાઈબ્રેરીની, (૨) મુંબાઈની શ્રી
ફાર્ગસ ગુજરાતી સભાની અને (૩) શ્રી. અંબાલાલ જાનીની.
ત્રણે પ્રતિયોને મેં અનુક્રમવાર નીચે મુજબ સંદર્ભો આપી છે:—

(૧) ક, (૨) ખ, અને (૩) ગ.

આ ત્રણે પ્રતોની પુણ્યકાઓ આ પુસ્તકના પૃષ્ઠ ૬૧ ઉપર
આપવામાં આવી છે. ત્રણે પ્રતોનો વિશેષ પરિચય નીચે મુજબ
આપી શકાય.

ક: ,Central Library, Baroda—Sanskrit sec-
tion—Acc. No. 5264: Subject ક
Gujarati—કાવ્ય: જૈન—Rs. 4-8-0: Name
વિક્રમચરિત્ર ચોપડું—Author મધુસૂદન વ્યાસ
—Age of composition 1614: Extent
21L. 900—Language Gujarati—Script:
નાગરી.

આ પ્રત ઉપરથી હંસાગ્રીહીવિક્રમચરિત્ર, વિક્રમચરિત્રહંસાવલી-
વિવાહ એ નામ પણ લલીઆઓએ આપ્યા છે એ નક્કી થાય છે.

ખ: આ પ્રત શ્રી ફાર્ગસ ગુજરાતી સભાના હસ્તલિખિત
પુસ્તક અંક ૬૮ ના ગૂટકામાં છે. ગૂટકા ઉપર સભાના
પુસ્તકાલયની નીચે મુજબ નોંધ છે:—

વિક્રમચરિત્ર: મધુસૂદનવ્યાસ, રચ્યાસંવત ૧૬૧૬,
લખ્યાસંવત ૧૬૬૫, પૂરું

આ પ્રતિ સંબંધે શ્રી. અંબાલાલ જાનીએ પણ વિગતવાર વિસ્તારથી નોંધ^૧ લીધી છે તેથી તેનો અહીં વિશેષ ઉલ્લેખ કરવાની મેં જરૂર જોઈ નથી.

૩: આ શ્રી. અંબાલાલ જાનીની પ્રત છે. પ્રત આધુનિક છે ને સુંદર નાગરી લિપિમાં લખાયેલી છે. જૂની ચોપડીમાં આ વાર્તા પૂરી થતાં કવિ શામળ ભટ્ટરચિત ‘પદ્માવતી’ની વાર્તા બિતારેલી છે. તેમાંની પુષ્પિકાની નોંધ—શ્રીરસ્તુ. કલ્યાણુમસ્તુ. જયસંવત્સર પુષ્પવદ ચતુર્દશ્યામિદં પુસ્તકં નિર્ભયરામ તિરવાદી પઠનાથ અણ્યાચાર્યેણ લિખિતમ્—એ પ્રમાણે છે.

વળી આ મંશોધનકાર્યમાં હું ઉપયોગ નથી કરી શક્યો એવી નીચેની એક પ્રતિ અમદાવાદની ધી ગુજરાત વનોંક્યુલર સોસાયટીના પુસ્તકસંગ્રહમાં પણ છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સહકારથી એ સોસાયટીનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોની યાદી પૂર્ણ કરવામાં મેં મદદ કરી હતી તે વખતે આ પ્રત મેં નોંધવા માટે જોઈ હતી. પ્રત બહુ આધુનિક ને અગ્રુદ છે. એ અને મેં ઉપર નોંધેલી જૂદીજૂદી પ્રતો ઉપરથી હું કહી શકું છું કે એ પ્રતવાળો મધુસૂદન વ્યાસ ને આ પ્રતોનો એક છે, જૂદો નહીં. સોસાયટી પ્રતની નોંધ નીચે આપવામાં આવે છે:—

૧૯૦૬ હંસાવતીની વાર્તા^૨ મધુસૂદન ર. સં. ૧૯૨૫
લ. સં. ૧૭૮૫ ૬૪

૧ જુઓ શ્રી. અંબાલાલ જાનીની તૈયાર કરેલી શ્રી કાળંસ ગુજરાતી સમાન: હસ્તલિખિત પુસ્તકોની ગવિસ્તાર નામાવલિ : ભાગ રત્ને : પૃષ્ઠ ૧૩૭-૩૮.

૨ જુઓ કવીશ્વર દત્તપતંગમ હસ્તલિખિત પુસ્તકમંડળની સૂચિ : પૃષ્ઠ ૭૬.

છવટ :

સંવત ૧૭૨૫ વરષે માગશીર વદી ૨ દિન;
સરવ વાર માહાં રવિવાર, કૃષ્ણપક્ષ ને પૂરવા સાર.
કથા ઉત્તમ કહીસ તાંહાં, ઘણું વિસ્તારી ચ' કહીએ આંહાં ?
મધ્યદેશમાં માહારી દીસા, સવતાનગામ શાહ પાટણ તહાં.
કથા કહી મધુસૂદન વ્યાસ, વાંચે ભણે તેહને પોહોચે વ્યાસ-
જેઠા સાંભળે એકા મજ, નરનારી ગંગાદરસજ.
ઇતિશ્રી હંસાવતીની કથા અંપૂરણ, સમાપ્ત.

આ પછી આ સૂચિ નીચેની નોંધ લે છે :

[નોંધ : જે થોડીઘણા પ્રાચીન વાર્તાઓ મળી આવે છે તેમાં આ વાર્તા પણ જોવા જેવી છે; શિવદાસની હંસાવતીની પેઠે આમાં પણ કરવત મૂકાવાની વાત આવે છે. પણ બંને વાર્તાનાં વસ્તુ અને મંકલના જૂઠાં માત્રુમ પડે છે. વળી કાન્હુડેપ્રખ્યાંધમાં ઘોડાઓની ભવિષ્યોનું જોવું વર્ણન કર્યું છે તેવું આમાં પણ મળી આવે છે. વાર્તા ઘૂટી છપાવવા જેવી અને બીજી વાર્તા સાથે સરખાવવા જેવી છે.]

આ મધુસૂદન વ્યાસ તે સં. ૧૭૨૫ માં 'હંસાવતીની વાર્તા' લખનાર, બીજો નહીં, પણ સં. ૧૬૧૬ માં 'હંસાવતી'ની વાર્તાનો રચનાર મધુસૂદન વ્યાસ જ એમ ઘણાંએક કારણોથી જોઈ શકાય તેમ લાગે છે. લહીઆને હાથે કે બીજી કોઈ રીતે છેક અરાદમા ફેંકામાં આમ વિચિત્ર રીતે આ વાર્તાનો રચનકાલ આવે છે તે કોઈ ગંભીર ક્ષતિને પરિણામે જ આવેલો લાગે છે.

પણ વળી આ જ વાર્તાનો રચનસંવત બીજો રચને સંવત ૧૪૧૬માં પંદરમા સતક સુધી ઠેલાય છે, એ પણ કોઈ આવી જ ક્ષતિને લઈને થયું જણાય છે. પણ આ હકીકત વિશે આગળ ચર્ચા કરીશું.

આસાયતની હંસાવલી

આ પછી હસ્તલિખિત પ્રતોની શોધમાં નિરંતર મગ્યા રહેતા મારા પરમ મિત્ર શ્રી. હીરાલાલ પારેજે ‘હંસાવલી’ની વાર્તાની તાજેતરમાં એમને મળી આવેલી જે પ્રતો મને મોકલી આપી. એમની એ પ્રતો નં. ૧ તથા નં. ૨ ની નોંધ પણ અહીં હું લેવાનું ઉચિત ધારું છું.

(શ્રી. હીરાલાલ પારેખવાળી પ્રત નં. ૧)

આરંભ : શ્રીગણેસાય નમઃ ।

અમરાવિ સમાણુ । પરતમ્મ પરમાણુ પુરપદ્ધાણુ ।
 જાણિ ત્રિભૂઆણુ । ધહિ ઠાણુ વીર બાવનીઆ ।
 સીપરખધ દશસિદ્ધિશ પ્રાશાદ । કનકકલમ દસિ સિદ્ધિસિ પ્રાસાદ ।
 ગોદાવરીનું નીરમત્ત નીર । પુરપિઠાણુ વસિ તમ તીર । ૨ ।
 પૂરપદ્ધાણુ અહિ મનોહારિ । સમ્યક્ લોકનિ સોભાકાર ।
 સિદ્ધિસિ મુપિ કવી બોલધ સોધ । તસ પરથિ પાર ન પામિ કોધ । ૩ ।

× ×

× ×

× ×

—૫૭૭ ૭૨

ગયુ ઠણિયાપુરપાટણુમાહિ પરણિ કુંઅરી કનકવલરાય ।
 હંસાઉત્તરીકર ગ્રહીઉ જિસધ સૂપનપ્રેમ રાય લાગુ તસિ । ૧૫ ॥

અંત :

પુરપિઠાણુ યાદવનુ વંસ । પરણાવીઆ વઝનધ હંસ ।
 સકલ્લ લોક સૂણિ રંજની । કૂલજૂગ કથા ઉલિ બાવની । ૮૪ ।
 દ્વહાગાહાવસ્તનુપર્ધ । સત આરી પાયાસી દૂર્ધ ।
 પદ જૂઅવી ત્રણસિ વીસાલ । તેહ મોહ મન માયા જાલ । ૮૬ ।
 ચિદ્દ પેડે છિ મતિ જૂગૂર્ધ । અસિધિ પૂનિ હંસાઉત્તરી ।
 સરવ જન મન અસાધિત લહિ । કવિ કથાપિણુંતર કહિ ॥

અતિ હુંસાલિલી ચતુર્થપંડ સંપૂર્ણ ॥ સંવત ૧૭૨૦ વર્ષ
માગસિર વદિ ૨ રવિ લખીતા છખીલાદાસ નામક વાચનાર્થ ॥ શુભ
લવતૂ ॥ કવ્યાણમસ્તૂ ॥

—પૃષ્ઠ ૧૦૫

આ પ્રત નાગરી લિપિમા છે અને આખી વાર્તા પ્રનના
પૃષ્ઠ ૭૧ થી ૧૦૫ સુધીમા પૂરી થાય છે. પ્રનના બેડણી વિરામ-
ચિહ્નો વગેરે અસત્ય મુગ્ધ અર્થો મેં લેતામાં છે.

(શ્રી. હીરાલાલ પારેખવાળી પ્રત નં. ૨)

આરંભ : શ્રીગણેશાય નમ ॥ શ્રી સારદાયિ નમ ॥ હુંસા-
લિલીની કથા લખી છિ ॥ ગરુભોમ નમહ ॥ છંદ ॥ રાગ રામઝી ॥

સંકરસંબુતા પ્રણમ પામ ॥ મયા કો સરસ્વતી તુ માય ॥
વીરુ બ્યાસનણી મુપદયા ॥ સરતા સરવે સાબલજે જયા ॥૧॥
પદ્યંધ ચતુરાધ લીલવીનાસ ॥ કિહિ કર બેડી કરી અસાધતદાસ ॥
મંનનણુ પોચાડે કોડ ॥ વરણુ જાદવ છપન કરોડ ॥ ૨ ॥
તેતણી કથા કહુ સાર ॥ સાબલજે મંન કરી નીરધાર ॥
બાવનવીર તે બલીયા ધણુ વરણુ કરુ હું તે તણુ ॥ ૩ ॥

ચોખાઇ

માલીલાલનસુત ચોતમ દાર, રાજ કરે નરવાહનરાય
બાવનવીર તે માહાગુજર, લોહો ભાઇ તે સકતક્યાર

x x x x x x

અંત : x x x x x x

પુરપિદાણુ જાદવનો વંસ વિહિનવીઆ વછરાજાહંસ
સકલ લોક રાજ રંજની કલજગ કથા તે વીરબાવંની. ૧૦૮

x x x

સુણતાં દોષલાં દુઃખ જ દસે x x

ભણિ અસાધતય ફલાંફલ ફલે... --- ... ૧૦૯

ચાર ખંડની બુધ જુજી એટલે કથા સમાપત હતી.

સરવ જનમ અસાધત લિહે કથા એક પણુ ચેકમાં કિદિ. ૧૧૦

ચોપાધ્યો । ચારગ્નિ સાઠ । ખંડ ચાર માંખત છિ ।
હંસાવતીની કથા સમપુરાણુ છિ । સંવત ૧૮૪૭ ના વરષે માહા
સુદ ૧૨૧ વાર બુધે ॥ લખીતંગ ॥ નાયક નરભેરામ કુભેરદામ
વિદ્યદાસ નારાયણદાસ કાંનજી કસંનદાસ લીવજી વરજી ।
ચોપડી નરભેરામ કુભેરદાસની । વડપ્રસા । જન । તરગાથા ।

આ પ્રમાણે ઉપર નોંધેલી કં, ખ, ગ પ્રતિયો તેમ જ તે
પછીની પ્રતિયો ઉપરથી મધુસૂદન બ્યાસરચિત હંસાવતીની વાર્તા
નોખી પડી જાય છે અને તે કથી હંસાવતી તે પણુ નક્કી થઈ
જાય છે.

પ્રતિ ખ ની નોંધ લેના શ્રી. અંબાલાલ જાનીએ પ્રતમાં
જિનારેલી વાર્તાના વિષયને તેમજ તે સંબંધ કંઈ વિશેષ નોંધ લખ
સારે પ્રકાશ પાડ્યો છે:—

વિષયાદિ—૧. વિક્રમરાજનો કુંવર વિક્રમચરિત ડેવી રીતે
ત્રંબાવડીના રાજા ત્રંબકસેનની પત્નિનીસમાન પુત્રી સાથે લગ્ન
કરી આવ્યો એ પ્રસંગ આ વાર્તામાં વણવેલો છે.

૨. દૂહા, ચોપાઈ અને રાગથી પદમંથ બાધેલો છે કુલ કડી
૩૪૪ છે. કવિ પોતે ૩૪૩ રચ્યાનું ઉપર કહે છે.

વિશેષ—૧. આ વાર્તા છપાઈ નથી. બાધા જૂની છે. પ્રતિ
જૂની તેમજ જીર્ણ છે. વાર્તા સંવત ૧૬૧૬ મા રચાઈ છે અને
૪૯ વર્ષે તે પ્રતિમદ્ થઈ છે. લિપિ બાલબોધ છે, છતાં અક્ષરોનો
મરોડ ગુજરાતી લિપિનો છે.

૩. આ વાર્તાની બીજી પ્રતિ નામે ‘હંસાવતી’ની વાર્તા
રા. રા. અંબાલાલ જી. જાની પાસે છે; તે સંવત ૧૮૩૮ ના
સુમારમાં લખાયેલી છે; તેમા રચનસંવત ૧૬૧૬ જ આવેલો છે,

છતાં વાર્તાનું પૂર ૭૨૭ કહી છે; ઘણો મોટો ભાગ ચોપાઈનો છે. પણ તેમાં વચમાં ગીનો તેમ શ્લોકો પણ આપેલા છે કે જે પ્રસ્તુત પ્રતિમાં નથી જણાતા. વાર્તાનું પૂર આમ લગભગ બેવડું થયા છતાં રચનસંવત તો એનો એજ જણાય છે એ એક ખાસ નોંધવાનું જણાય છે.

૪ રા. હીરાલાલ પારેખની પ્રતિ ૪૭ ૬ માં ‘હંસાવલી’ ને નામે છે, તેમાં કવિની ઝાળખનો ઉલ્લેખ ઉપર પ્રમાણે જ છે. પણ રચનસંવત નીચે મુજબ આપેલો છે:

સંવત ૧૭૨૫ વરખે માગસર વદી ૨ દીન.

સરવ વાર માહા રવીવાર કૃષ્ણ પક્ષ ને પુરવા સાર;

તેમ તેના મધ્યાને સં. ૧૭૩૫ નો ટાંકેલો છે. પરંતુ કેટલાંક કારણોએ વાસ્તવિક રચનસંવત ૧૬૧૬ જ લાગે છે.^૩

શ્રી. હીરાલાલ પારેખવાળી ઉપર્યુક્ત જે પ્રતો આસાપતરચિત હંસાવલીની વાર્તાની છે. એ વાર્તા ચાર ખંડમાં રચાયેલી હોવાથી વાર્તાનું શીર્ષક ‘હંસા ચારખંડી’ એ નામે પ્રચલિત થયું જણાય છે. અહીં આસાપતરચિત વાર્તાના સંબંધમાં સાથેસાથે શ્રી. મોહનલાલ દેસાઈસંપાદિત હસ્તાક્ષિપિત પુસ્તકોની યાદી માંહેની નોંધ પણ વિચારી જઈશું :

૩ વળી આ લોકવાર્તાના રચનસંવત ૧૪૧૬ પણ કેટલેક રથને આપવામાં આવ્યો છે. જુઓ શ્રી. મંજુલાલ મનમુદારનો ‘ગુજરાતની લોકવાર્તાઓ’ એ લેખ :

“વિક્રમચરિત્ર ચક્રપાઈ

વિક્રમના પંદરમા સત્કલા પ્રારંભમાં, મધુસૂદન વ્યાસની ‘વિક્રમ-ચરિત્ર ચક્રપાઈ’ (સં. ૧૪૧૬) એ પરદુઃખમંજલ અને દાનશીલથી પ્રસિદ્ધ વિક્રમરાજના ચરિત્રની જાણમાં આવેલી જૂની વાર્તા છે.”

—ગુજરાતી સાહિત્ય : ખંડ ૫ :

મધ્યકાલનો સાહિત્ય પ્રવાહ : પૃષ્ઠ ૪૦૨ (વિ. સં. ૧૯૮૫)”

૪૨ આસાયત

(૬૮) હંસવત્સકથા ચોપઈ (વત્સરાજ હંસરાજ ચોપઈ)
લખ્યા સંવત સંવત ૧૫૧૩ પહેલાં

આદિ—

અમરાવઈ સંમાણું, પ્રત્યક્ષ પ્રમાણું, અવર નયરાણું.
પુર પદ્મણુ પયઠાણું, અયઠાણું વીર બાવનયા. ૧

x

x

x

અંતે—

x

x

x

પુર પદ્મિણુ યાદવવંશ વર્ણવયો વત્સરાજ નંદ હંસ ૩૨
સકલ લોક રાજા રંજની કુલયુગ કથા ઉત્તમ વાવની,
ગાદા દુહા વસ્તુ અહિપદ, મુનિસ્વર્ગ આરિ બનિસાં દૂધ. ૩૩
x x લણુઈ અસાધત તિહ અફલાં ફલઈ. ૩૪
—૪ ખંડ છે. દરેકની અંત કહીમાં ‘ અસાધત ’ એમ
લખેલ છે: મં. ૧૫૧૩ વર્ષે પોષ વદિ ૧૨ વિપ્ર મુરારિકે — વિવેક
વિજય ભંડાર ઉદયપુર.

—ઈતિશ્રો હંસવત્સકથાયાં ચતુર્થ ખંડ સમાપ્ત. સં. ૧૬૫૬
વર્ષે ભાદ્રવા સુદિ ૮ દિને ઝ. ઉદયચંદ્ર શિ. ઝ. મનોહર લિં
ના દસમા મધ્યે. પાનાં ૨૩-૧૨-નં. ૫૨. ડ. કા.

—મોહનલાલ દેસાઈ: જૈન ગુર્જરકવિયો:

પ્રથમ ભાગ: ૪૫૪ ૪૬-૪૭

શિવદાસની હંસાવલી

જૈનકવિ આસાયતરચિત ‘ હંસવત્સકથા ’ પછી ‘ હંસાચાર-
ખંડી ’ એ નામની વાર્તા ખંભાતના શિવદાસ કવિએ પણ લખી છે.
શ્રી. મંજુલાલ મજમુદાર એ મંજુલમાં નીચે મુજબ ઉલ્લેખ કરે છે:—

“ સંવત ૧૬૭૩ માં ‘ દ્રૌપદીદરણુ ’ રચનાર ખંભાતના
જૈનેતર કવિ શિવદાસે ‘ હંસાવલી ’ ની વાર્તા દુહા, ચોપઈ

છપ્પમા રચી છે. એ વાર્તા ‘સાહિત્ય’ માસિકમા ૧૯૧૯ મા કકડેકકડે છપાઇ હતી. પ્રકાશકે જણાવ્યું છે કે વીરજી, શામળભટ્ટ વગેરે કવિયોને આ વાર્તામાથી કંઈને કંઈ સૂચના મળી હોવી જોઈએ.

પરંતુ વિશેષ શોધને પરિણામે જણાય છે કે ‘હંસાવલી’ની નવી વાર્તા લખ્યાનું સરોધન એકલા શિવદાસને ખાતે સ્વીકારાય તેમ નથી. લગભગ પંદરમા શતકમા (મં. ૧૪૧૧ મા) એક વિનયચંદ્રે ‘હંસવંછ ચોપાઈ’ રચી છે. તેના પછી મં. ૧૫૧૭ માં જિતરાએલી એક આસાવત નામના કવિની ‘હંસવંછકથા’ ઉક્તન કાલેજના મંત્રદમા તથા ઉદયપુરના વિવેકમંડારમાં છે. આ વાર્તા શિવદાસની વાર્તાનું મૂળ હોય એમ લાગે છે. એમાં વાર્તા ‘ચારખંડ’મા વહેંચી દીધેલી છે. શિવદાસની વાર્તાનું ખીજું નામ પણ ‘હંમા ચારખંડી’ છપવામાં આવ્યું છે. જૈનકવિની વાર્તા શિવદાસના ત્રીજા ખંડથી શરુ થાય છે. પેશુમાં શાસિવાહનના પુત્ર નરવાહનની કથા એમાં આવે છે.

મં. ૧૭૩૫ મા મધુસૂદને ‘હંસાવલી’ની વાર્તા રચેલી છે: તે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીમાં રા. હીરાલાલ પારેખે કરેલા મંત્રદની માદીમા નોંધેલી છે: તેમ જ રા. અંબાલાલ જાની પાસે તેની એક પ્રત છે. તે વાચતાં એ કથા સ્તાંભતીયની પુત્રી હંસાવલી જે વિક્રમ સાથે પરણે છે તે સંબંધી છે. તેથી ખાત્ર નામનાં જ સામ્ય એમાં છે.”

—ગુજરાતી સાહિત્ય: ખંડ ૫ ભા: મધ્યકાલનો

સાહિત્યપ્રવાહ: ૫૦૪ ૪૨૫-૨૬

આમ સોળમા શતકના બીજા દસકાથી માંડી અસાદમા શતકના ચોથા દસકા સુધી હંસાવલીની લોકપ્રિય લોકવાર્તા ગુજરાતમાં જુદાજુદા કવિયોનો પ્રિય વિષય થઈ પડી છે. ઉપર્યુક્ત દરેતલિખિત પ્રનોમાંની સ્પષ્ટ ઉપરથી કલિત થાય છે કે (૧) પ્રસુત વાર્તાની નાયિકા હંસાવલી છે, ને વાર્તાનો રચનાર મધુસૂદન વ્યાસ છે,

(૨) એણે એ વાર્તા વિક્રમ મંત્ર ૧૬૧૬ માં ગવી છે, (૩) વાર્તાનો નાયક મહાન વિક્રમ નહોતો, પણ તેનો યુવગજકુમાર વિક્રમચરિત્ર છે; (૪) હંસાવતી ખંભાતના રાજાની એકની એક પદ્મિની કુમારી છે અને એ અતિ વિક્રમચરિત્ર સાથે લગ્નમબ્ધથી જોડાય છે અને (૫) જૈનકવિ આસાવતની કે ખંભાતના જૈનેતર કવિ શિવદાસની 'હંસા' કે 'હંસા ચામડી' માથે આ હંસાવતીને કશો જ મંબધ નથી.

હંસાવતી અને વિક્રમચરિત્રના વિવાહને વર્ણવતી આ લોક-વાર્તાને અપાયલા જૂદાજૂદા નામોમાંથી છેવટે મેં 'હંસાવતીવિક્રમચરિત્રવિવાહ' એ નામ પસંદ કર્યું છે.

શ્રી કૃષ્ણ ગુજરાતી સભાના સંપ્રદાની મીથી જૂની પ્રત ખ. સંવત ૧૬૬૫ માં ઊતરાયલી હતી છતાં તેને આધારભૂત નહીં ગણતા તે પત્રીની પ્રત કંઈ મેં આધારભૂત ગણી તેનું કારણ પણ અહીં સ્પષ્ટ કરી લઈશ ખરું છે કે કંપ્રતમાં ક્ષેપકભાગ ખ. પ્રતની સરખામણીમાં ઘણો જ છે. આટલા બધા ક્ષેપકભાગને ચરણટિપ્પણમાં મૂકવો ને ઉપર આછીપાતળી વાર્તા મૂકી તેના સતત ને બહોળા રમતવાહમાં ખેચાતા વાચકને ખલલ કરવી, એ મને ઈષ્ટ લાગ્યું નહીં. આથી મારી મુશ્કેલી મેં શ્રી. અંબાલાલભાઈને જણાવી. તેમણે સૂચના કરી કે જૂના ગુજરાતીના મથને કંઈક વિશેષ સંખ્યાના વાચકોમાં પ્રસારવો હોય તો કંપ્રતને આધારભૂત ગણવી, એ જ વિશેષ ઇષ્ટ છે, ચરણટિપ્પણો ઘણા જ ઓછા વાચકો વાચનાની તમ્હી લે છે, તો તેમ કરનામાં કંઈ વાધો નથી. આથી વડોદરાવાળી સેન્ટ્રલ લાઈબ્રેરીની પ્રતને મેં આધારભૂત ગણી છે, અને ચરણટિપ્પણમાં ખ. અને ગ.પ્રતોના પાકાતરો આપ્યા છે. ચરણટિપ્પણમાંની નોંધો ઉપરથી ક્યાક્યા પાક મેં સ્વીકાર્યા છે અને જેજે સ્વીકાર્યા છે તેને ઔચિત્યમુદ્ધિથી સ્વીકારાયા છે કે કેમ તે

હકીકત જૂની ગુજરાતીનો હમણાહમણાનો જરા વધતો જતો રસિક વર્ગ વિચારી લેશે.

ગાપ્રતિમા હંમા ને વિદ્યમચરિત્રનો લગ્નવિધિ ટુંકાવવામાં આવ્યો છે તે મેં ચરણટિપ્પણીની અનુપૂર્તિ તરીકે આ પુસ્તકમાં પૃષ્ઠ ૬૦ ઉપર આપ્યો છે. ખપ્રતિમાનું હંસાનુ 'વિદ્યાપગીત'—જે કે—ગાપ્રતિયોમા નથી તે પણ—મેં પરિશિષ્ટ ઘમા આપ્યું છે. જૂના કવિયો પ્રમાણ તરીકે અથવા તેમના સંસ્કૃતના જ્ઞાનનું પ્રદર્શન કરાવવા વ્યભાવ્યમા બ્રષ્ટ સંસ્કૃત શ્લોકો મૂકતા આવ્યા છે. આ શ્લોકો પણ વર્તમાનની કડીઓ તરીકે ચાલુ સંખ્યાકમાં મેં આપ્યા છે તેમ જ તેમનું ગુજરાતી ભાષાતર પણ પરિશિષ્ટ ગમા આપ્યું છે.

ત્રણે પ્રતોમાના પાંડોની તારવણી ને ગોઠવણી ઉપર પ્રમાણે કરી મેં છેવટની વાચના નક્કી કરી છે.

કપ્રતની પૂરસંખ્યા ૮૦૮ કડીની છે, જો કે કવિ તે ૮૨૫ ગણાવે છે. ખપ્રતી ૩૪૪ કડી છે જો કે કવિ તે ૩૪૩ ગણાવે છે. ગપ્રતની કડીસંખ્યા ૭૨૭ ની છે. એકંદરે આમ ત્રણે પ્રતોમાંની કડીસંખ્યા સરવાળે ૮૨૬ થાય છે તેમાં પરિશિષ્ટ ઘમાના 'વિદ્યાપગીત'ની ૪ કડીઓ બિગેરતા કુલ ૮૩૦ કડી થાય છે.

૪ જુઓ

'કવિયુગ મહિ એ કથા વારુ તિ અતિ દીસ;
રુપકસંખ્યા આઠસિ બિપરિ છઠ પંચવીસ' ૮૦૦

—પૃષ્ઠ ૮૬

જુઓ ચરણટિપ્પણ : કડી ૭૨૩—ખ—

'ત્રણસિ ત્રેતાલિસિ ખરી કથા તલ્લિ કીધી ચણપઈ.'

—પૃષ્ઠ ૮૮

કવિમધુસૂદન વ્યાસના જીવનકાલનો નિર્ણય

‘હંસાવતીવિક્રમચરિત્રવિવાહ’ નામની એક જ સાહિત્ય-કૃતિથી કવિમધુસૂદન વ્યાસ જૂની ગુજરાતીના સાહિત્યમાં જાણીતા થયા જણાય છે. જૂદીજૂદી પ્રતો પરથી જણાય છે તેમ સત્તરમાં સૈકાના આરંભમાં લખાયેલી આ એની સાહિત્યકૃતિ છે. ક્રમતિ એની પુષ્પિકામાં વિ. સં. ૧૬૧૪ રચનસંવત આપે છે ત્યારે ખ-ગપ્રતો તે ૧૬૧૬ આપે છે. સંવત ૧૬૬૫ માં લિપિબદ્ધ થયેલી આ ખ પ્રતને એના રચનાવર્ષ માટે આધારભૂત ગણીશું તો હરકત આવે તેમ નથી. બીજી પ્રતિયો ઉપલબ્ધ થશે તો આ બાબતનો વધારે ચોક્કસ નિર્ણય થઈ શકશે.

૧૬૧૬ ના સવતવર્ષને રચનાવર્ષ તરીકે સ્વીકારતા અને વાતાં-કાવ્યના પ્રાસાદિક રસના ઠરેલા વહેણે જોતા કવિનું આયુષ્ય એની સાહિત્યકૃતિના રચનાકાળે એનું યૌવન વીતાવીને ઠરુંદામ થયેલું કદાચી શકાય છે. આ ગણતરીએ વિચારતા એનું જન્મવર્ષ આશરે વિક્રમના સોળમાં સૈકાના નવમાં ચા છઠ્ઠા દસકામાં આવી શકે. કાવ્યના આરંભમાં પોતાને વિશે ઉલ્લેખ કરના કવિ કહે છે :

‘વ્યાસ લલિતુ ગુણ વરણું જુ મતિ આપિ માય !’

એમ ‘વ્યાસ’ નામથી એ એનો પરિચય આપે છે. આ ઉપરથી કવિની અવટંક ‘વ્યાસ’ હોય અથવા તેના કાલના લોકોના રંજનાર્યે ને પોતાના નિર્વાહ અર્થે ‘વ્યાસ’ યા કથા-કારની વૃત્તિ એણે સ્વીકારી હોય. એના જન્મસ્થલ વિશે પણ કંઈ ઉલ્લેખ એ નથી કરતો. છતાં કાવ્યને અતે એ નોંધે છે કે ‘મધ્યદેશ મહિમુદ સૂલતાન ગામ સારસા ની પટલ રાણુ; કયા કહી મધુમૂદન વ્યાસ, સાલજનાં હોઈ યુદ્ધિપ્રદામ.’

આમ સારસા ગામમાં એણે કથા કરી હતી, ત્યાંનો પટેલ યા મુખી રાણુ યા રાણાપટેલ હતો અને તે વખતે દેશમાં મહામદ દેશનો-ગુજરાતનો સુલતાન હતો. સારસાગામ ખેડાજીલ્લાનું ગામ છે. તે ગામનો મુખી રાણાપટેલ, શામળ ભટ્ટના રખીદાસ પટેલની માફક, વ્યાસજીનો મુખ્ય આશ્રયદાતા હશે એમ આ ઉલ્લેખ ઉપરથી જાણી શકીએ છીએ. અધુરુદને આમ પોતે જેમાં કથા કહી હતી તે ગામનું નામ આખું છે, પણ તેથી આપણે નિશ્ચયપૂર્વક એમ કહી શકીએ નહીં કે સારસા જ એની જન્મભૂમિ હતી. આ ઉપરાંત કવિ પોતાને વિશે કે પોતાના કુલકુટુંબ વિશે માતાપિતાને આરંભમાં નમન કર્યા ઉપરાંત બીજું વધુ કંઈ જ કહેતો જણાતો નથી.

હવે ‘મધ્ય દેશ મહિમુદ સુલતાન’ એ કવિના કથન વિષે વિચાર કરીએ. ઉપર કહી ગયા તેમ વિક્રમના સોળમાં સૈકાના આશરેનવમાં અથવા છેલ્લા દસકામાં જન્મીને આ વાર્તા લોકપ્રિય કરી તો એ કવિએ કેટલાં વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવ્યું હશે ? કથા ગુજરાતમાં સારી પેઢે લોકપ્રિય થઈ જણાય છે એમ એની જન્મસરાદિ જૂદાંજૂદાં રચસોની અને જૂનામાં જૂની ખપ્તની લખ્યાસાલ વિ. સં. ૧૬૬૫ થી માંડી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીવાળી વિ સં. ૧૭૮૫ ની સાલ વગેરે જોતાં જાણી શકાય છે. વળી જૂની ખપ્ત કરતાં તે પછીની પ્રતોમાં કવિનો પોતાનો જન્મેરેસો કે ક્ષેપકલાગ વાર્તાનું પૂર લગભગ વિદ્યાપગીતની ચાર કડિયો સાથે ૮૨૬+૪=૮૩૦ ત્રણસો ને તેત્રીસ થવા જાય છે, ત્યારે ખપ્તનું પૂર માત્ર ૩૪૩ ત્રણસો ને તેતાત્રીસનું જ છે. આમ લગભગ ખમણા ઉપરાંત પૂર વધી ગયું છે. વાર્તાના રસપ્રવાહમાં ઉતરોત્તર વધુ ને વધુ જનસંખ્યા એવાઈ આવ્યાનો તેમજ તેની બહોળી લોકપ્રિયતાનો આ પુરાવો કહેવાય. પોતાના વાર્તાકાવ્યની આટલી બધી લોકપ્રિયતા કરાવનાર કવિ આમ દીર્ઘાયુષી હોય. એનો આયુષ્યકાલ ખ્યાસથી સીત્તરનો અડસડીએ તો આશરે વિક્રમસંવતના સત્તરમાં સૈકાના પાંચ દસકા (આશરે ૧૬૫૦) ની કવિની આયુષ્ય-

મર્યાદા બાંધી શકાય. આ સમયમાં ગુજરાતની મુસલમાન સલ્તનતની વંશાવલિ નોંધએ ને વિ. સં. ૧૫૮૦થી ૧૬૫૦થી એટલે ઇ. સ. ૧૫૨૪થી ૧૫૯૪ સુધીના મુલતાનોમાંથી કવિએ ઉલ્લેખેલો કયો મહમદશાહ મુલતાન હતો તે તપાસીએ:

×	×	×	×
મહમૂદ બેગડો	ઈ. સ.	૧૪૫૬-૧૫૧૩-૫૪	
મુઝફ્ફરશાહ બીજો	,,	૧૫૧૩-૧૫૨૬-૧૩	
સિકંદર	,,	૧૫૨૬-૧૫૨૬-૦	
મહમૂદશાહ બીજો	,,	૧૫૨૬-૧૫૨૭-૧	
બહાદુરશાહ	,,	૧૫૨૭-૧૫૩૬-૬	
મહમૂદશાહ ત્રીજો	,,	૧૫૩૬-૧૫૫૪-૧૮	
અહમદશાહ બીજો	,,	૧૫૫૪-૧૫૬૧-૭	
મુઝફ્ફરશાહ ત્રીજો	,,	૧૫૬૧-૧૫૭૩-૧૨	

આમ ઈ. સ. ૧૫૭૩ સુધીના અઠ્ઠાસ ગુજરાતમાં પુનઃ સ્થાપેલી મુગલાઈને માપતો મધુસૂદન વ્યાસનો આયુષ્યકાલ જણાય છે. પણ મહમૂદ બેગડો, મહમદશાહ બીજો ને મહમૂદશાહ ત્રીજો એમ ત્રણ ‘મહિમૂદો’ એમા આવી જાય છે તેમા કવિનો ઉલ્લેખિત મહમદશાહ કયો એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ થઈ પડે છે. આ વાર્તાકાવ્યની રચનાસાથ વિ. સં. ૧૬૧૬ (એટલે ઈ. સ. ૧૫૬૦) છે, તે વર્ષના મુલતાનનો આ ઉલ્લેખ હોય તો ઉપરના ત્રણે મહમદશાહોને છોડી આપણે ‘અહમદશાહ બીજા’ માટેનો આ ઉલ્લેખ સમજવો પડે. આમ ‘અહમદશાહ’નો ‘મહમદશાહ’ લઈઆઓએ કરી નાખ્યો છે કે ત્રણમાનો કોઈ એક જ અહમદશાહ વિષેનો એ ઉલ્લેખ છે તે ખાતરીપાત્ર કહી શકાતું નથી.

કવિ મધુસૂદન વ્યાસનો જીવનકાલ આમ એની આ સાહિત્ય-કૃતિની રચનાસાથ વિ. સં. ૧૬૧૬ ઉપર જ મોટે ભાગે અવધાની ગયો જણાય છે અને એનો કવનકાલ ગુજરાતમાં પુનઃ મુગ-સ્થપાઈ તે પહેલાના એક મહમદશાહ મુલતાનના વખતનો છે.

મધુસૂદન કેટલા ?

મધુસૂદન કેટલા એ પ્રશ્ન પણ આપણા સાહિત્યના ઇતિહાસને અંગે આપણી આગળ ખડો થાય છે. એક મધુસૂદન 'યુદ્ધકાંડ'નો કર્તા કહેવાય છે. ભાલણસુત ઉદ્ધવકૃત રામાયણ ભેગો આ યુદ્ધકાંડ હપાયો છે. શ્રી. હીરાલાલ પારેખ આ ઉપરથી યુદ્ધકાંડની રચનાસાલ સં. ૧૬૮૭ આપે છે.^૧ ઉપર આપણે 'હંસાવતી'કાર મધુસૂદન વ્યાસનો જીવનકાલ સં. ૧૫૮૦ થી ૧૬૫૦ સુધીનો અડસ્ટો ગોઠવ્યો છે. આ 'યુદ્ધકાંડ'કાર મધુસૂદન પણ આ જ હોય તો આ જીવનકાલને આપણે લંબાવવો પડે. પણ આ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરી શકાય એમ નથી. સ્વર્ગરથ હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા અને નાથાથંકર શાસ્ત્રીએ યુદ્ધકાંડની ભાષા આધુનિક કરી હોય એ સંભવ પણ ખરો. આમ હોવાથી બંને મધુસૂદનો એક જ છે કે બે એ પ્રશ્ન અહીં અનિર્ણયાત્મક જ રાખ્યા વગર બીજો માર્ગ નથી. વળી યુદ્ધકાંડકાર મધુસૂદનનું ગામ કર્ણપુર ને મોસાળ પાટણ છે. આ વિશે પ્રતાવનાની અનુપત્તિમાં મેં વધુ વિસ્તારથી ઉલ્લેખ કર્યો છે.

કવિ મધુસૂદન વ્યાસનું જીવનચરિત

આ પછી 'હંસાવતી'કાર મધુસૂદન વ્યાસના જીવનચરિત વિશે વિચાર કરીશું તો ઉપર નોંધવામાં આવ્યું છે તેમ એની આ સાહિત્યકૃતિના રચનવર્ષ અને તેના કથા કરવાના સ્થાન કે જન્મ-ભૂમિ સારસાગામ ઉપરાંત આપણી પાસે વધારે સાધનસામગ્રી

૫ જુઓ શ્રી. હીરાલાલ પારેખસંપાદિત 'અંધ અને અંધકાર' પુસ્તક ત્રીજું. ગુજરાતી સાહિત્યની સાલવારી : પૃષ્ઠ ૪૧ તથા જુઓ ઉપરનું રામાયણ પૃષ્ઠ ૬૫૧

નથી. આથી એની આ સાહિત્યકૃતિમાંના આતર પ્રમાણે ઉપર જ આપણે કવિના જીવનકૃતિદાસ વિષે હાલ તો આધાર રાખવાનો રહે છે.

‘હંસાવતી’ની આખી રસાલ વાર્તા વાંચતાં કવિના અભ્યાસની, તેની સંસ્કારી રસકૃતિની અને તેની કૃતિમાં પ્રતિબિંબિત તેની ઉચ્ચ કાદિની કાવ્યશક્તિની આપણને પ્રતીતિ થયા વગર રહેતી નથી. લોકોની રસકૃતિને રસિકતાથી આકર્ષનાર અને પોષનાર કવિએ એના ઓત્રીય આહુત્યવર્ણના કુલાચારાનુસાર બાંધ્યવયથી અભ્યાસ ક્યો જણાય છે. અભ્યાસ કરીને તેમ જ ગુરુમુખે સાંભળીસાંભળીને પણ એણે જ્ઞાનસંપત્તિ સારા પ્રમાણમાં વધારેલી હાજે છે. સાહિત્યનું, રસનું, અક્ષંકારનું, જૂના ઇતિહાસપુરાણોનું એનું ગાઢ જ્ઞાન આ-કૃતિમાં ન્યાંત્યાં પોતાનો પૂરો પરિચય કરાવી છૂપું રહેતું નથી. કેટલાક શુદ્ધ અને (કદાચ લહીઆઓને હાથે થયેલા) બદ્ધ સંસ્કૃત શ્લોકોના અવતરણો ઉપરથી જણાય છે કે સંસ્કૃત ભાષા સાથે પણ એણે ઠીક-ઠીક પરિચય મેળવ્યો હાજે છે.

આટલી જ્ઞાનસંપત્તિ સાથે કવિ તેના કાલના લોકસમૂહના વિનોદ અર્થે આ રસિક વાર્તાકાવ્યનું સંયોજન કરે છે. નરસિંહયુગના ભાષણો આરંભેલા અને નાકરયુગની સમયમૂર્તિ નાકરે ખીલવેલા આખ્યાનો એક તરફથી જૂનાં ઇતિહાસપુરાણ ને ભક્તજનોના જીવનચરિતો ગાઈ-ગાઈ લોકશિક્ષણને નીતિ, ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ વગેરે પુરુષાર્થો માટે જોઈતી સંસ્કારપરંપરા આપતાં હતા. તે સાથેસાથે લોકવાર્તાની રસિક કૃતિયો પણ આ કાલમાં મધુસૂદન વ્યાસ અને એના જેવા અન્ય કવિયોને હાથે રચાઈરચાઈ અદ્ભુત વાર્તારસ સાથે પણ એ જ પ્રકારનું લોકશિક્ષણનું કાર્ય કરતી હતી.^૧ હિન્દુ અને જૈન કવિયો

૧ વળી કવિ પણ એની આ વાર્તાને લોકપ્રિય થયેલું આખ્યાન નામ આપે છે. જુઓ.

‘એકમનો જે સંમિલિ વિક્રમચરિત્રઆખ્યાન.’ ૮૦૩-૮૦૪

‘ભક્ષા ભાવારથ જોણીડ સૂણતાં એ આખ્યાન.’ ૮૦૫-૮૦૬

બન્ને આવી આવી વાર્તાસાહિત્યકૃતિયો રચવા અને લોકસમૂહમાં તેનો પ્રચાર કરવાને પ્રેરાયા છે. એ હકીકતનો એ વખતના આપણા સાહિત્યનો ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે.

મધુસૂદન તેની વાર્તાનાં વસ્તુ, વસ્તુસંકલના, પ્રસંગો અને ઊઠાવનાં વિવિધ અંગોનો આરો વિચાર કરી શક્યો છે. એની વાર્તાનો રસ-પ્રવાહ અપ્રતિહન વહે એટલી બધી સફલતા એ સાધી શક્યો છે. લોકની ભારે મેઢનીઓને જમા કરી એમના ઉત્સુક હૃદયોને એ રસમગ્ન કરી શક્યો છે. આ સૌ જોતાં એણે આપેલા સફલ શિક્ષણનો એ સખળ પૂરાવો આપે છે.

જૂના કવિયોના સંપ્રદાયના ચીજાને એણે કાપ્યો નથી. પણ તે જ પ્રમાણે કાવ્યના આરંભમાં સરસ્વતી, ગણપતિ, માખાપ, ગુરુ વગેરેને એ ભક્તિભાવે મંગલાચરણમાં નમે છે અને પોતાની લોક-કથાને રસસમૃદ્ધ કરવા એમને વીનતી કરે છે. એની કૃતિને ખોડ-ખાંપણ વગરની, સરસ અને લોકોત્તર કરવા સૌને એ વીનવે છે. મંગલાચરણમાં એ કહે છે:

‘માખખાપ ગુરુનિ નમું, સુર તેનિસે કાડિ;

વિક્રમચરિત્રવિવાદ કવું, રખિ મૂઝ આવિ ખોડિ. ૫

× × ×
‘વ્યાસ ભણિ રસના વસી સરસા અક્ષર આણિ.’ ૬

આમ હિન્દુ દેવદેવીઓનો એ અદ્વલ લાગત લાગે છે. એમનામાં એને જૂના ગુજરાતીની માયા હૃદયની શ્રદ્ધા છે. તીર્થો વિષે, તેમાંનાં દેવદેવીઓનાં દર્શન વિષે, તે પરના પુણ્ય તીર્થોદકનાં રનાનમહિમા વિષે પણ એને શ્રદ્ધા, પ્રીતિ અને પૂજ્યભાવ છે.

કથાકાવ્યને અતે એ આપી જ કહે છે :

× × ×
‘વ્યાસ ભણિ મદસૂદન માન, કથા સાંભલિ મંગારનાન.’ ૭૬૨

પોતાની રાગમદ્ધ કથા માટે એ પોતાના શ્રોતાજનોને ભૂવચ્ચક સુધારી લઈ સાબળવાનું કહે છે. સુંદર ગાયનને કસોટીએ ચડાવી જોઈને તેની કસોટી કરવાનું પણ સાથેસાથે કહી, એની કૃતિ વિરેની એની જિંચી આત્મશ્રદ્ધાનું પણ સચન કરે ॥ :

‘કથા રાગિ જે વ્યાસે કહી, સવિ ખામિ સ્ધી લહી,
હરિહરદાસ ધમ વસી, વાડુ ગાયણુ સોભિ કસી.’ ૭૯૩

કવિની કથા આમ ‘ડુડી નિ રસાન’ છે તેના રસગ શ્રોતા જનની રસગતાનો ઉત્થેખ કરી એ પોતાની જ રસગતા પ્રત્યક્ષ કરે છે :

‘જડિ અક્ષર જમલિ, અક્ષરિ અક્ષરખંધ,
જણુ હસિ તિ જણુસિ કથા તણો સમંધ’ ૭૯૭

મનુષ્યજીવનનું પ્રેરક ‘સાહસ’ કવિના જીવનનો પણ જીવનમત જણાય છે એ કહે છે :

‘સૂચુતા સાહસ જિપજી પાઠ નહિ પ્રતિબોધ.’ ૭૯૮

એનું કાવ્ય બોધપ્રદ છે. પોતાના શ્રોતાજનોના બીતરનો એ રસિક બેદુ છે રનેક, સુખદુખ, મેહના વિયોગવિરોધના તાપથી એ શ્રોતાજનો પીડિત ॥ તે એ જાણે છે. અને તેથી જ એ એમને સંબોધે છે કે.

“નરનારી જિ સાબલિ, તેહેના દલિ વિયોગ,
અતર જિપટ જિપજિ, પામિ સુખસંયોગ. ૮૦૨

અવિચન સુખ પામિ સદા અગિ ન વ્યાપિ કામ.
x x x ૮૦૩

ક્ષમાદયા અતિ જિપજિ, નહિ વિષયઅભિમાન.
x x x ૮૦૪

સાબળતા સુખ પામીધ, ગાતા વાધિ આન.
લક્ષા ભાવારથ જાણીધ સૂચુતા એ આખ્યાન ॥ ૮૦૫

એના આ આખ્યાનના માહાત્મ્યના ગુણગાનથી એની રસિકતા ઝળપી બેઠે છે. ધર્મ, અર્થ, કામ ને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થમાં કાવ્યની સિદ્ધિ છે એ જૂના કાવ્યસંપ્રદાયનો એ અનુયાયી છે એ પણ એ દર્શાવે છે. અડસઠ તીર્થાવલિ જેવી પુણ્યકારક એની આ કવિતા છે એમ કહી, એની કવિતામા વસેલા નિર્મલ ને પ્રાસાદિક શુણોનો એ ઉલ્લેખ કરે છે.

શિક્ષણ ઉપરાત કવિનું બાલ જન્મતનું જ્ઞાન પણ અપરિમિત હાગે છે. પ્રવાસે એના અનુભવોને સરસ સૌન્દર્યદૃષ્ટિથી સંરકાયી છે. જાને જમને જોઈ આવ્યો હોય એમ હિન્દના જૂઠાંજૂઠાં રથસોનું, ત્યાંનાં લોકજીવનનું, ત્યાંની સુંદર જાતિ સ્ત્રીઓનું, તેમના સ્વભાવનું, તેમની રીતભાતનું એણે બિંદુબિંદુ દર્શન કરાવ્યું છે. પ્રવાસનાં સુખદુઃખોનો એણે તાદશ ચીનાર આપ્યો છે. ગુજરાતી સંસારના જીવનહૃદયમાં એ બેઠોબેઠો બેઠેલી રાખ્યો છે. એ જ ગુજરાત માટે દેશનો મમકાર સેની એણે ગુજરાતના ખંભાતનરેશની લાડકવાળી રાજકુમારી હંસા-મુખે પૂજ્યભાવ સાથે બિંચાબિંચા જાતિઅભિમાનના તેમ જ બેઠી ને પવિત્ર દેશભક્તિના ઉદ્દગાર કરાવ્યા છે.

મધુસૂદન વ્યાસ આમ ગુજરાતનો લાક્ષણિક કવિ છે. પોતાના ધંધા કે નિર્વાહ માટે એ ચિંતાતુર લાગતો નથી. આશ્ચર્યદાતાઓના નામ ગણાવી, તેમને વિશે લાગ્યા ઉલ્લેખો કરવાની એને ટેવ નથી. આથી એના સ્વતંત્ર અને સ્વસંતુષ્ટ સ્વભાવનો અને તેથી એની વિકાસ પામેલી માનવતાનો એ આપણને ઠીક ખ્યાલ આપે છે. એનાં કાવ્યોની પ્રતિયો એકબે કરતાં વધારે સંખ્યામાં અને જૂઠાંજૂઠાં રથસોમાંથી મળી આવેલી છે તે જોતાં એના જીવનકાલમાં જ એણે એના આ સુંદર કાવ્યને લીધે બહોળા પ્રમાણમાં લોકપ્રિયતા અને કીર્તિ મેળવી હોય એમ લાગે છે.

મધુસૂદન વ્યાસની કૃતિમાંથી એના આંતર જીવન વિશે હાલ તો આટલું જ જાણી આપણે સંતોષ માનીશું.

લોકવાર્તાઓનો મહાપ્રવાહ અને હંસાવર્તી

(૧) મહામંસ્કૃત પ્રવાહ લોકગીતો અને લોકવાર્તાઓ

આપણા લોકગીતો અને લોકવાર્તાઓના મૂળ જોવા આપણે ઇ.સ. ૨૫૦૦ રાખીએ તો આપણે છે. સૃષ્ટિના સર્જનકાળ સુધી જવું જોઈએ મનુષ્યના ઇતિહાસના આરંભના પ્રથમ પ્રકરણમાં પણ આ લોક-સાહિત્યના અસ્તિત્વના હિસાબે જાણી શકાય. લોકસાહિત્ય એ લોક જીવનના શ્રુતિત્રયો અને સ્મૃતિત્રયો છે. સૃષ્ટિના સર્જનકાળના આદ્ય માનવોને મન તેમના વર્તમાનની સૃષ્ટિ અનેક અગમ્ય મીઠાઈઓ ને અનાદિ કાવ્યવાર્તાઓથી જરીજરી લાગતી હતી તેમના જૂતકાળના અગમ્ય પડદા ઉપર પણ ગવાતી ને ગોવાતી લોકવાણીની કવિતા ને વાર્તા પણ તેમને આકર્ષી રહી હતી એકબીજાને અદ્ભુત સૃષ્ટિના ગૂઢ સૌન્દર્યદર્શનો કરાવનાર ગવાતા ને તેમનો ઇતિહાસ જીવનતાજીવનતા રસથી જરીજરી કવિતાવાર્તાના આશ્રય તેમને લેવા પડતા. પોતાનો ઇતિહાસ, પોતાના પૂર્વજોનો ઇતિહાસ, આસપાસ આવી રહેલી અનૈકિક સૌન્દર્યલક્ષી પ્રકૃતિનો ઇતિહાસ એ આપણી માનવજાતિની આદ્યકવિતા ને આદ્યવાર્તા છે આમ આપણા સાહિત્યના બે મુખ્ય અંગ-કાવ્ય અને ગદ્ય-એ આપણા લોકસાહિત્યના લોકગીત અને લોકવાર્તા છે જગતના કાવ્યસાહિત્યના જનકજનની આમ લોકગીત અને લોકવાર્તા છે

પૃથ્વી ઉપર વસતા ને વિસ્તરતા લોકજીવનના વિકાસની સાથે-સાથે આમ વાર્તાનું વ્યાપક થવું જતું સાહિત્ય ખીનવા લાગ્યું છે. પ્રત્યેક નાનામોટા મનુષ્યને, પ્રત્યેક દેશમાં અને પ્રત્યેક કાળે, વાર્તા કહેવાનો, કહેરાવવાનો, સાંભળવાનો ને સંભળાવવાનો ગોખ હતો એમ જણાય છે. પ્રત્યેક પ્રજાએ, પ્રત્યેક દેશે, પ્રત્યેક ભાષાએ વાર્તા

પ્રત્યેના આ સ્વાભાવિક શોખને કળાવીને ખીલવ્યો છે. વાર્તાએ માનવને આનંદ આપ્યો છે, ભૂતવર્તમાનને સજીવન અને રસિક કર્યા છે, કલ્પનાને જન્માવી છે અને રસવૃત્તિને ઉત્પન્ન કરીને પોષી છે. વાર્તામાં અલ્પગણ કલાઓનું સુલભ સંમેલન હોય છે. એમાં રસરસના ભંડાર ભરેલા હોય છે. ધર્મઇતિહાસપુરાણના ઉપદેશ જ્યાં પોતાના આશાથી, જૂના પુરાણા કલાપણથી કે શિખામણી લાંબીચોટી ધાતોથી મનુષ્યજીવનને સંસ્કારી કરવામાં નિષ્ફળ નીવડે છે ત્યાં વાર્તા મનુષ્યસ્વભાવ અને માનવજીવનનો ઇતિહાસ કહીને એને રસમુગ્ધ કરે છે, ઉત્તર કરે છે ને સંસ્કારી બનાવે છે. એમાં માત્ર વિનોદ હોતો નથી. લોકશિક્ષણનું એ પુરાણપ્રસિદ્ધ સખળમાં સખળ સાધન છે. ધર્મને જીવંત રાખવાના પ્રયાસ કરતા ધર્મચાર્યોએ, જગતમાં પ્રવાસ ખેડતા પ્રવાસીઓએ, શુદ્ધસંસારના બિગતાં આશારથાન બાળકોને ઊછેરનાર માતાપિતાઓએ, બહેનોએ ભાઈઓને, ભાઈઓએ બહેનોને ને ચુડાઓએ શિષ્યોને સૌએ વાર્તાઓની રસિક કથા કહીકહીને જ શુદ્ધશિક્ષણ, શાસ્ત્રશિક્ષણ, સંસ્કારશિક્ષણ, ધર્મનીતિશિક્ષણ, વ્રતશિક્ષણ અને જીવનશિક્ષણ આપ્યાં કર્યું છે અને તેને સતત ચાલુ રાખ્યું છે. વેદના ઋગિયોએ, ભગવાન ગૌતમ ધ્રુવે કે મહાવીરસ્વામીએ, ઇસુએ કે તેના શિષ્યગણે, શાસ્ત્રીઓએ અને પુરાણીઓએ, વ્યાસોએ અને માણુભટ્ટીએ રસિક વાર્તાસાહિત્યદ્વારા જ પોતપોતાના જીવન-સંદેશ સંભળાવ્યા છે, અને વાર્તાના પોતાના સ્વાભાવિક રસને લીધે લોકસમૂહોએ તે સાંભળવા યોગ્ય માન્યા છે. વાર્તાનું સાહિત્ય આમ મુગેયુગે ઉત્તરોત્તર વિકાસક્રમે ખીલતું આવ્યું છે અને હજી એમ ખીલતું જ જાય છે.

ઈંદ્ર અને વૃત્રની કથા, ત્રહ્લવેદમાના દશમા મંડલનો ઉર્વશી અને પુરુરવસની પ્રેમકથા, એ વેદયુગની લોકકથાઓ છે.

આ પાછી આ કથાઓનો વિસ્તાર ને વિકાસ શતપથ બ્રાહ્મણ-મંથ કરે છે. અૈતરેય બ્રાહ્મણ આ પાછી શુનઃગોષ અને હરિશ્ચંદ્રની

કથા વર્ણવે છે. શતપથ બ્રાહ્મણમાં રામાયણ ને મહાભારતની કથાઓના બીજ વર્ણવે છે. વેદ્યુગ ને બ્રાહ્મણ્યુગ પછી રામાયણનો અરણ્યકાંડ સંખ્યાબંધ આખ્યાનો ને ઉપાખ્યાનોની નોંધ લે છે. મહાભારતનું વનપર્વ તો આખ્યાનઉપાખ્યાનબંધી વાર્તાઓનું જ વન છે. રામાયણને મહાભારતના યુગો પછી પુરાણ યુગે પણ જૂની દત્ત-કથાઓની પ્રસિદ્ધિ કરીકરી હિન્દના જૂદાજૂદા પ્રાંતોના નવીન કાવ્યોને નવીન પ્રેરણાના વિષયો પૂરા પાડ્યા છે.

(૨) સંસ્કૃત પ્રવાહ

આ પછી સંસ્કૃત સાહિત્યનો યુગ આવે છે. આ સાહિત્યમાં પૌરાણિક આખ્યાનોપાખ્યાન ઉપરાત વાર્તાસાહિત્ય પણ ખીરેલું છે. સંસ્કૃતના મહાકાવ્યો ને નાટકોએ પોતાના વસ્તુ ઇતિહાસપુરાણ ઉપરાત આ લોકપ્રિય વાર્તાસાહિત્યમાંથી પણ લીધા છે.

ભાસ કવિએ પોતાના ‘સ્વપ્નવાસવદત્તા,’ ‘પ્રતિગાથૌગન્ધરાયણ’ અને ‘દરિદ્ર ચારુદત્તમ્,’ કાલિદાસે ‘માલવિકાગ્નિમિત્ર,’ રૂદ્રકે ‘મૃચ્છકટિક,’ હુવેદે ‘રતનાવલિ,’ શ્રી હર્ષે ‘નાગાનંદ,’ ભવ ભૂતિએ ‘માલતી માધવ,’ વિદ્યાખદત્તે મુદ્રારાક્ષસ, રાજશેખરે ‘વિદ્યાસાલબજ્રિકા’ અને ‘કર્પૂરમંજરી’ એમ પોતાની નાટ્યકૃતિયોના વસ્તુ બહુધા લોકસાહિત્યમાંથી લોકવાર્તાઓમાંથી લીધા છે અથવા તો પોતે નવેસરથી કલ્પ્યા છે.

ઉપરના નાટકોના વસ્તુમાં વિવિધતા, વિસ્તાર, વિકાસ કે સંકોચ એ પણ તે લોકવાર્તાઓના વિવિધતા, વિસ્તાર, વિકાસ કે સંકોચના ઇતિહાસના પ્રતીકો રૂપે માલમ પડે છે.

આ પછી સુખધુની ‘વાસવદત્તા’ની ગદ્યવાર્તા પણ નાટકોમાંથી જાણે ઉદ્ભવી લોકવાર્તાની ત્રીજ કે ચોથી આવૃત્તિ બને છે. ઠંડીતું ‘દશકુમારચરિત,’ બાણની જગદ્વિખ્યાત ‘કાદંબરી,’ કાશ્મીરના

સોમદેવેના 'કથાસરિત્સાગર' આ પછી સંસ્કૃત સાહિત્યના વાર્તા-સાહિત્યને ઊભરાવી મૂકે છે. કથાસરિત્સાગરકાર નોધ લે છે કે આગળના પૈશાચી ભાષાના 'બૃહત્કથા' નામના વાર્તામંથને આધારે મેં આ વાર્તાઓ સંસ્કૃતમાં ઊતારી છે. સોમદેવના સમકાલીન ક્ષેત્રેન્દ્રે પણ પોતાની 'બૃહત્કથામંજરી' ને એ જ પૈશાચી વાર્તામંથને આધારે આલેખી છે. આ પહેલાં ચોથા શતકમાં 'બૃહત્કથાસ્તોત્ર સંગ્રહ' નામથી નેપાળના બુદ્ધસ્વામીએ પણ આ પૈશાચી લોકવાર્તાઓમાંથી પોતાનું સંસ્કરણ કરેલું કહેવાય છે.

આ પછી વિખ્ણુશર્માની 'પંચતંત્રની વાર્તાઓ' તો ભારતવર્ષ મૂકી ઇ.સ.ના છઠ્ઠા શતકમાં ઇરાનની પહેલવી ભાષામાં ઊતારાય છે. પહેલવીમાંથી આઠમા સૈકામાં એ વાર્તા ભાષાંતર થઇ આરબીમાં હિન્દ બહાર પ્રવાસ કરે છે. આરબી પછી ત્યાંથી એ વાર્તાઓ ગ્રીક, ઇરાની, રુપેનિશ, હિબ્રુ એમ તેરમા સૈકા સુધીમાં તો વિશાળ જગતની ભાષાઓના પ્રવાસે નીકળી પડે છે અને વિશ્વમાન્ય બને છે.

પંદરમા શતકમાં હિબ્રુમાંથી લેટિનમાં 'પંચતંત્ર' જન્મ લે છે. લેટિન પછી જર્મન ભાષામાં પણ એ જાય છે. ઇ.સ. ૧૫૫૨માં હિબ્રુ ઉપરથી એક ઇટલિયન ભાષાંતર થયું ને તે પછી તે પરથી ઇ.સ. ૧૫૭૦ મા અંગ્રેજીમાં તે વાર્તા ઊતરી છે. ઇસપ ને બ્રેઝીઅસની ગ્રીક વાર્તાઓ ને આ વાર્તાઓમાં પણ અદ્ભુત સામ્ય છે. આમ આ વાર્તાઓએ આટલી બધી વિસ્તૃત, વ્યાપક ને જિંદી અસર કરી છે. 'અરેબીઅન નાઇટ્સ'ની કથાઓનાં હાડપિંજર ઉપર ને સ્વરૂપ ઉપર પણ આપણા 'કથાસરિત્સાગર'નાં સ્વરૂપ અને રચનાની અસર છે.

પંચતંત્રના વાર્તાસંગ્રહ જેવા બીજા 'હિતોપદેશ' નામે છે.

પૂર્વ જન્મની કથાઓ તરીકે જૈન ધર્મની જાતકકથાઓ અને જૈનોની અહિંસાધર્મિકથાઓ પણ આપણા દેશની લોકકથાઓનો

ખીજો મહાન અને વિશાળ પ્રદેશ છે. હિંદુ ધર્મોપદેશી લોકોની લોકકથાઓ બૌદ્ધોએ ને જૈનોએ તેમ જ બૌદ્ધોની ને જૈનોની હિંદુઓએ પણ પોતપોતાના ધાર્મિક દૃષ્ટિબિન્દુથી અપનાવી છે. અને એમ એમણે પોતપોતાના સ્વધર્મની સમૃદ્ધિ કરી છે.

આ પછી ગુર્જરાતના સૌરેષ્ઠ નામના વાલલ કાવ્યરચે અગ્નિ-આરમ્ભા શતકના પ્રથમાર્ધમાં 'ઉદયસુંદરીચંપૂકથા' લખી છે.

આ વધતા જતા વાર્તાસાહિત્યમાં મેરુતુંગાચાર્યના 'બ્રજધ્યનિતા-મણિ'એ, વિક્રમવિષયક 'વેતાલપંચવિંશતિ'એ ને 'સિદ્ધાસનદ્વાત્રિ-શિકા'એ તેમ જ 'ભોજબ્રજ' અને 'શુકસમ્પત્તિ'એ વળી અસંખ્ય વાર્તાઓ ભરેલી આપી છે.

(૩) પ્રાકૃત પ્રવાહ

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ગૂંથાતી લોકવાર્તાઓ વળી લોકભાષા પ્રાકૃતમાં તે પછી ગૂંથાવા લાગી. ઈ. સ. પૂ. છઠ્ઠા સૈકામાં યુદ્ધ ભગવાન પ્રાકૃત લોકભાષામાં પોતાનો ધર્મોપદેશ કરવા લાગ્યા. એમના પૂર્વ જન્મ વિષેની દંતકથાઓ તેમના સ્વમુખેથી તેમ જ તેમના અનુયાયીઓ તરફથી કહેવાઈ પ્રચાર પામવા મંડી. 'યુદ્ધલીલાવિસ્તાર' અથવા 'લક્ષ્મિવિસ્તાર' નામથી આ વાર્તાસંગ્રહ લોકોમાં ફેલાવા લાગ્યો. વળી ભગવાન મહાવીરસ્વામીએ લોકભાષા દ્વારા આરંભેલા ઉપદેશને પરિણામે અને તેમના ધર્મોચાર્યોને હાથે પણ પ્રાકૃત ભાષાઓનો વિકાસ થવા લાગ્યો. હિંદુઓની અવતારકથાઓને આમ 'બોધિસત્ત્વ'ની બૌદ્ધ કલ્પનાને અને 'તીર્થંકર'ની જૈન કલ્પનાઓનો સંગાથ મળ્યો. એક-મેકની ધાર્મિક ભાવનાઓ અનુસારયથેચ્છ ઘટાવાને હિન્દની આ ધર્મ-ત્રિવેણીએ પોતપોતાની દેવચરિત્રકથાઓને, અવતારકથાઓને અને લોક-વાર્તાઓને એકમેકમાં વિસ્તારી, ભિતારી ને અપનાવી. યુદ્ધદેવ પણ હિન્દુધર્મના દસમાં અવતાર બની ગયા. જૈન ઋષભદેવજી હિંદુધર્મના ચોવીસમાં અવતાર બની ગયા. રામચરિત્રે જૈન ધર્મના નવસંસ્કાર

લખને 'પદ્મચરિયમ્' નામ ધારણ કર્યું. આમ વાર્તાસાહિત્યની રસિક, વિશાળ ને ઉદાર ભૂમિ ઉપર ધર્મો, તેમના ઉદ્દેશો ને ઉપદેશો બહુ જ ઉદારતાપૂર્વક એકમેકને ભેટે છે.

આ કલ્પમા પાલી, માગધી, અર્ધમાગધી વગેરે પ્રાકૃત ભાષાઓમાં લોકવાર્તાનું ચોક્કસ સાહિત્ય ખીલ્યું હોય એમ લાગે છે, પણ તેમના કદઘાક સાહિત્યનો નાશ પણ સંભવે છે. 'બૃહત્કથા'ની પૈશાચી કથાનો ઇતિહાસ આ વાતનો પુરાવો કહેવાય.

આગળ જતા પ્રાકૃત ભાષાઓ ઉપર સંસ્કૃતે પોતાનો પુનઃ સર્વોપરિ અધિકાર આપ્યો ત્યારે આ પ્રાકૃત ભાષાના ગ્રંથોનાં વળી પુનઃ નવીન સંસ્કરણો થવા લાગ્યા. 'બૃહત્કથા'ની માફક ખીજ કે ત્રીજ શતકમાં રચાયેલી એક 'તરંગવતી' નામની સરસ કથાનો પણ રસિક ઇતિહાસ છે. આ પ્રાકૃત 'તરંગસોહા' અથવા 'તરંગવતી' વાર્તા સંસ્કૃત 'વાસવદત્તા' જેટલી જ વાર્તારસિકોમાં લોકપ્રિય હતી. પાદલિપ્તાચાર્ય નામના જૈનાચાર્યની રચેલી આ લોકવાર્તા ગુણાદયની 'બૃહત્કથા' માફક આજ સુધી ગૂંમ થઈ ગઈ છે. એની મૂળ કથાના સારરૂપે ૧૭૦૦માં પ્રાકૃત આધ્યાત્મોમાં એક જૈન યતિ નેમિચંદ્રગણિએ એ વાર્તાને જિજારી લીધી છે અને તેની બે હાથ-ખતોપરથી જર્મન પંડિત ડૉ. અર્નેસ્ટ હોયમેને એનો જર્મન સંક્ષેપ કર્યો છે (ઇ. સ. ૧૯૨૧). તે ઉપરથી શ્રી. નરસિંહભાઈ પટેલે તેને ગુજરાતીમાં 'સાખીની કથા' એ નામે ઇ. સ. ૧૯૨૭માં જિતારી છે. વાર્તારસિકોમાં જે વ્યાપક ખ્યાતિ આ વાર્તાએ મેળવી છે તેના પડખા હજી પણ આ છેલ્લા ગુજરાતી ભાષાન્તરમાં પડે છે.

આમ ઉત્તરોત્તર ખીલતી લોકવાર્તા એના જન્મ, વસ્તુમંકલના, રૂપગુણ અને જીવનવિકાસમાં દિવ્ય જ્યોતિઓનો, દેવ અને માનવ વચ્ચેના સેતુરૂપ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષના પુરુષાર્થોનો આશ્રય કરીને, એમને પોતાનો પ્રિય વિષય બનાવીને માનવજાતિથી

ધડાતા સમાજના જીવનમાં અજેઅજિ અને આત્માઆત્માએ પ્રવેશ કરે છે. એ દિવ્યકુમારી પોતાનું નિર્દોષ જીવન વિકસાવી કાલક્રમે સુવર્ણ બને છે. પ્રેમનાં અભિલાષા અને આદર્શ જામતાં એ પછી નવોદા બને છે અને ઉદ્યોતન કહે છે તે પ્રમાણે એ નવોદા, અશ્વંકારવતી, નૃપુરના રમણી અંકાર કરતી, સામાજ્યના કિન્નર ભાવથી ભરીભરી, છદ્ધાએ ચાલતી, ક્રોમળ, સુંદર અને ભવ્ય બની પુરુષના મનને અને જીવનને અતુલ બની રહે છે.

(૪) દેશ્ય ભાષાપ્રવાહ

પ્રાકૃત પછી લોકવાર્તા દેશ્ય ભાષાઓમાં હિંદી, બંગાળી અને મુકાબલે થોડા પ્રમાણમાં પણ મરાઠી વગેરે સંસ્કૃતની પુત્રીઓમાં તેમ જ દ્રાવિડ પુત્રીઓમાં જન્મ અને પ્રતિજન્મ ધારણ કરી, ભિન્નભિન્ન લોકરુચિને તેમની પ્રાંતીય લાક્ષણિક રસરૂચિ અનુસાર વ્યાપક વિકાસક્રમ સાધે છે. ગુજરાતમાં પણ એ ગુજરાતીઓ જેવી સાહસિક, રસિક, વૈભવવિદાસી અને સંસ્કારી પ્રજાના જીવનના બીતરમાં બિતરી છે અને અને મહાસંસ્કૃતથી માંડી પ્રાકૃત અને અપભ્રંશમાં ગૂંથાઈ જૂની ને મધ્યકાલીન ગુજરાતી ભાષામાં ગૂંથાઈ નરસિંહ યુગમાં, નાકરયુગમાં, પ્રેમાનંદયુગમાં, શામળયુગમાં ને છેલ્લા હયારામયુગમાં એ આવી પહોંચે છે.

‘હંસાવતીવિક્રમચરિત્રવિવાહ’ની વાર્તા (સં. ૧૬૧૬) આપણા નાકરયુગ જૂના સાહિત્ય (સં. ૧૬૦૧-૧૬૯૩) ની વાર્તા છે. જૂની ગુજરાતીમાં લખાયેલી આ વાર્તા નરસિંહયુગ (સં. ૧૪૦૧ થી ૧૬૦૦) અને નાકરયુગમાં આલેખાયેલા લોકહૃદયમાં રચાયેલ રચાન પામેલા વિક્રમાદિત્યના ઐતિહાસિક યુગને લગતી વાર્તા છે.

(૪) આપણી લોકવાર્તાસાહિત્યકૃતિઓની આનુપૂર્વી

વિ. સં.	વાર્તાનું નામ	લેખક
૧-૨	સૈકામાં જૂહતકથા (પૈશાચી)	ગુણાદ્ય
૬-૭	સૈકામાં પંચતંત્ર (સંસ્કૃત)	વપ્પયશર્મા
" "	દશકુમારચરિત	"
" "	વાસવદત્તા	દંડી
" "	કાદંબરી	સુખધુ
૮૭૫	કુવલયમાલા	બાણ
...	કથાકોશ	દક્ષિણ ચંદ્રસૂરિ
...	ભવિષ્યતકથા (સુપંચમીકથા)	ચંદ્રમુનિ
૧૦૬૩	જૂહતકથામંજરી (સંસ્કૃત)	ધનપાલ
...	ચૌરપંચાશિકા	ક્ષેમેન્દ્ર
...	તિલકમંજરી	ખિન્દ્રજી
૧૧૨૩	વિલાસવધકથા [વિલાસવતી કથા]	ધનપાલ
...	લીલાવતી	સાધારણ
૧૧૨૬	કથાસરિતસાગર (સંસ્કૃત)	ખૂપણભટ્ટસુત
૧૨૫૦ (આશરે)	અંબડરયાનક (સંસ્કૃત)	સોમદેવ
૧૨૮૫	વિદ્યાવિલાસિની	રતનસૂરિ
૧૪-૧૫મું	સૈકું દિતોપદેશ (સંસ્કૃત)	વિનયચંદ્ર
૧૪૧૧	હંસવત્સયજીપદ	(?)
૧૪૧૬	વેતાલપંચવિંશતિ	વિનયચંદ્ર
૧૪૬૩(?)	સિંહાસનદાત્રિસિકા	(?)
૧૪૬૬	સદયવત્સવીરચરિત્ર	(?)
૧૪૮૫	વિદ્યાવિલાસપદ્યાકો	ભીમ
...	કાદંબરી	હીરાણુંદસૂરિ
૧૫૧૩	હંસવત્સકથા	ભાણજી
૧૫૧૭	સદયવત્સકથા	આસાયત
		હર્ષવર્ધનગણિ

૧૫૧૯	સીંધાસણુખત્રીસી	મલ્લયચંદ્ર
૧૫૨૯	સિંહાસનદ્વાત્રિંશિકા	(?)
૧૫૩૬	"	હીરકલશ
૧૫૪૫	નંદખત્રીસી	નરપતિ
૧૫૫૬	પંચદંડચતુષ્પદી	જનકપં (?) જનકર (?)
૧૫૬૦	" ની વાર્તા (વિક્રમકથા)	નરપતિ
૧૫૬૦	નંદખત્રીસીચળપદ	સિંહકુશલ
૧૫૬૦	વિક્રમસેનચળપદ	ઉદયભાણુ
૧૫૬૫	વિક્રમરાસ	ઉદયભાણુ
૧૫૭૧	અંબડકથા (ગદ્ય)	જયસોમ
૧૫૭૪	માધવકામકુંડલાપ્રખંધ	નરસાસુત ગણપતિ
૧૫૭૮	પૃથ્વીચંદ્રચરિત્ર	માણિક્યમુદરસુરિ
૧૫૯૭	મારુદોલાચળપદ	કુશલલાભ
...	પ્રેમાવતીની ગાથા	(?)
૧૬૦૫	કપૂરમંજરી	મતિસાર (જૈનેતર)
૧૬૧૩	" સાર	કનકસુંદર
૧૬૧૬	હંસાવતીવિક્રમચરિત્રવિવાહ	મધુસૂદન વ્યાસ
"	સિંહાસનદ્વાત્રિંશિકાચળપદ	સિદ્ધસુરિ
"	માધવકામકુંડલારાસ	કુશલલાભ
૧૬૧૭	મારુદોલાચોપદ	"
૧૬૧૯	વૈતાલપત્રીસી	દેવશીલ
૧૬૨૧	વિક્રમપ્રખંધ	રાજધર
૧૬૨૨	પંચોપાખ્યાનચતુષ્પદી	રત્નસુંદર
૧૬૨૬	ખિન્દણુપંચાસિકા	ચાનાચાપ
૧૬૩૩	કપૂરમંજરીરાસ	કનકસુંદર
૧૬૩૫	રસમંજરી (સ્ત્રીચરિત્ર)	વજરાજ
૧૬૩૬	કપૂરમંજરીરાસ	કનકસુંદર

૧૬૪૮	વિક્રમ અને ખાપરા ચોરનો રાસ	મંગલમાણેક
"	સુધબોહોતેરી	રતનસુંદર
૧૬૪૯	અંબડકમારાસ	મનમમાણેક
૧૬૪૧	રૂપસુંદરરાસ	નયસુંદર
"	કનકાવતી	હેમશ્રી (બી)
૧૬૪૬	સુરસુંદરીરાસ	નયસુંદર
"	વૈતાલપચીશી (ગઘ)	હેમાનંદ
"	"	હીરકલ્પક
૧૬૪૮	૫ અખ્યાનભાવાચ્છેપક	વજરાજ
૧૬૫૧	ભોજપ્રત ધચોપાક	સારંગ
૧૬૫૭	મારુટોલાચોપાક	(૧)
૧૬૬૭	સગાળસાહરાસ	કનકસુંદર
૧૬૭૦	જીવચરિત્રરાસ	યાનદાસ
૧૬૭૨	વિદ્યાવિવાસચોપાક	માણેક
૧૬૭૩	હસા ચારખંડી (હંસાવલી)	શિવદાસ
૧૬૭૮	સિંહાસનજત્રીસી	સખવિજય
૧૬૮૩	વિક્રમચરિત્રચ્છેપક	મંગલમાણેક
૧૬૯૭	સદ્યવતસાવલિંગાચ્છેપાક	હીર્તિવર્ધન
૧૭૦૦ (?)	શીલવતીનો રાસ	નેમવિજય
૧૭૦૦	તરંગવતી	નેમાચંદ
"	રાનિચરવિક્રમરાસ	ધર્મસિંહ
૧૭૦૭	રૂપસુંદરની કથા	આધવદાસ
૧૭૦૮	કુસુમશ્રીરાસ	ગંગાવિજય
૧૭૧૧	ચંદનમલયાગરીનો રાસ	સુમતિહંસ
૧૭૧૫	અંબકસેનચ્છેપક	(૧)
"	વૈતાલપચીશી	(૧)
૧૭૨૪	વિક્રમચરિત્રચ્છેપકારાસ	અભયસોમ

૧૭૨૪	વિક્રમચરિત્ર	૧	પદમસાગર
૧૭૨૫	કામાવતીની કથા		વીરજી
૧૭૨૭	માધવાનજની કથા		(૧)
૧૭૩૨	વિનેયટની વાર્તા	જૈનખુચો	અને સુખખુચો
૧૭૩૬	ચંદનમલયાગરીનો રાસ		અજિતચંદ્ર
૧૭૪૦	વિક્રમપંચદંડચોપાઈ		લક્ષ્મીવલ્લભ
૧૭૬૦	મિત્રધર્મોખ્યાન		વલ્લભ
૧૭૭૪	સિદ્ધાસનખત્રીસી (૫૬૨ વાર્તા)		શામળ ભટ્ટ
૧૭૭૭-૮૫	પદ્માવતીની વાર્તા		શામળ ભટ્ટ
૧૭૮૨ ^૧	નંદનત્રીસી		(૧)
૧૮૨૧	સુડાખોતેરી		શામળ ભટ્ટ

૧૭મી સદીની કૃતિઓ

(૧)	સિદ્ધાસનદ્વાત્રિંશિકા	ક્ષેમંદર
(૧)	સદ્યવતસચ્ચપદ	નિત્યલાભ

હંસાવતીવિક્રમચરિત્રવિવાહ : વાર્તાસાર

ભૂમંડળવિખ્યાત અવંતીનગરીમા વિક્રમાદિત્ય રાજાધિરાજ રાજ્યાસને હતો. રાજાધિરાજના આધિપત્ય તળે અવંતીનગરી સર્વ પ્રકારની સમૃદ્ધિઓથી ભરપૂર હતી. રાજા એક દિવસ સભા ભરીને બિરાજ્યા હતા તેવામાં યુવરાજકુમાર વિક્રમચરિત્ર ત્યાં આવ્યો. પોતાના પરાક્રમી વીરપુત્ર અને લાવિ સમ્રાટને યોગ્ય કાષ્ઠ સામ્રાટી જોઈએ, અને તે વળી પદ્મિની જોઈએ એવી રાજાને ઇચ્છા થઈ. આવી પુત્રવધૂ શોધી કાઢવા મહારાજાએ ખીડું ધર્યું અને તે સ્વીકારવા એમનો પ્રધાન રાજપાલ ઊભો થયો. પદ્મિની શોધી કાઢીને સાત જ દિવસમાં પાછા આવવાની પ્રધાને ખાતરી આપી. જોઈતી સાધનસામગ્રી લઈ પ્રધાને પ્રસ્થાન કર્યું. અનેક પ્રદેશો ખૂંદતોખૂંદતો તે શુભરાતના ખંભાત ખંદેરે જઈ ચડ્યો. ખંભાતમાં પ્રવેશ કરતાં જ શુભ શકુન જાણે આપતી હોય તેમ માળણ સમી મળી. ખંભાતનો રાજા અંબકરાય અને લક્ષ્મણરાય કરી તેનો પ્રધાન હતો. માલણ અવંતીના અતિથિને લક્ષ્મણરાયને ઘેર લઈ ગઈ. લક્ષ્મણરાયની પત્ની હીલાવતીએ રાજપાલપ્રધાનને આવકાર આપ્યો ને તેના આગમનનું કારણ પૂછી વાકેફ થઈ. ખંભાતપ્રધાન ઘેર આવ્યો ને બન્ને પ્રધાનો અરસપરસ મળ્યા. ખંભાતની રાજકુમારીનું માગું કરવા રાજપાલે લક્ષ્મણને કહ્યું અને રાજાને ખબર દરવા વીનતી કરી. વિક્રમ જેવા રાજાધિરાજના પુત્ર માટે પોતાની પદ્મિનીરાજકુમારીની માગણીથી અંબકસેન રાજાને આનંદ થયો. એક મહીનાની અવધ નક્કી થઈ. એટલામાં વિક્રમચરિત્ર પરણવા માટે નહીં આવે તો પછી પોતાની પરણવા યોગ્ય પુત્રીનો વિવાહ ફાગ ગણાશે.

પ્રવાસમાં ખંભાત આવતાંઆવતાં પ્રધાનને અઢી વર્ષો ને સાત દિવસ થયા. તે ઉતાવળો અવંતી ગયો પણ બહુ જ વખત

ગૂમાવવા માટે વિક્રમરાજના ક્રોધનો પાત્ર થયો. એને નોકરીમાથી છૂટો કરવામા આવ્યો. રાજપાવનો પ્રવાસશ્રમ અને મહેનત બરબાદ થવાથી એ નિરાશ થઈ ગયો. મહારાજાએ એનું કંઈ જ સાલગવા એખ્ખી ના પાડી.

એને માટે હવે એક જ ઉપાય રહ્યો. એ વિક્રમચરિત્ર પાસે ગયો. પશ્ચિનીની શોધમા થયેલા પોતાના અપાર શ્રમની અને ઋતુ ઋતુના આહુ પ્રવાસની દુ ખવાઈ તેને સખેદ સંભળાવી છેવટે પશ્ચિની શોધવામા હું સફળ થયો ત્યારે અવતી આવતા મારુ સર્વ જીવુ' વળ્યુ મારા દુ ખનો હવે પાર નથી. પણ પશ્ચિનીના ભારોભાર વખાણુ કરીને રાજપાલે છેવટે રાજકુમારને હંસાના રૂપચુલુથી જાણીતો અને પ્રેમમુગ્ધ કર્યો.

રાજકુમાર હસાધેતો થયો એના મુખદર્શન કરુ તો જ અત્ર લઈ એવી પ્રતિશ્ઠા કરી પોતાના પવનવેગી ગંગાજલ ઘોડા ઉપર એ સવાર થયો અને ખભાત તરફ ઊપડી ગયો.

ખીજી તરફથી અવધ વીતી ગઇ હતી તેથી ખંભાતરાજાએ હંસાના વિવાહ કનોજના રાજા મંગનરાયના પુત્ર લીમકરાય સાથે નક્કી કરી દીધા અને જન તેડાવી કનોજની જાન ખંભાત આવી પહોચવાની તૈયારી હતી. વિક્રમચરિત્રને ખંભાતમા પ્રવેશતા પેલી માળણુ મળી તે તેને લીલાવતી પાસે લઇ ગઇ. સુવરાજકુમાર માટે જન્મવાની તૈયારીઓ થઈ પણ એને તો હંસાને મળ્યા વિના જન્મવાની આખડી હતી. પ્રધાન અને પ્રધાનપત્ની જને સૂઝાયા હવે શુ કરવુ? હંસા પરણીને હમેશની સાસરે જશે માટે રાજાને વીનતી કરી તેને જન્મવાનુ આમંત્રણુ કરવા લીલાએ પ્રધાન સાથે કહેવરાવ્યુ. લગનની વરઘોમા ખીજે જન્મવા જવા રાજકન્યાને નહીં મોકલુ એમ પહેલા તો રાજાએ આનાકાની કરી પણ પ્રધાનના આગ્રહને છેવટે માન આપવામા આવ્યુ. રસોઇ તૈયાર થઇ. રાજપુત્રી પ્રધાનને ઘેર

ગઘ અને હીલાવતીએ તેને યુક્તિથી વિક્રમચરિત્ર સાથે મેળવી દીધી. ખન્ને એક બીજાને જોધને ગ્રેમલુબ્ધ થયાં. રાજકુમાર હુંસાને હાથે જમ્યો. ખન્ને વચ્ચે કોણ, નિશ્ચય ને સંકેત થયા. હુંસાએ કહ્યું:—

‘x x ટાડિ રહિજ્યો આવી સહી.

એક જમાડિ ખીજે વરિ, તેહેનો પિંડ તે પાપિ ભરિ.

પુરુષ દૂધનિ જામ ટલી તે સમ તેહેનિ લાગી વલી.’૩૨૨-૩૨૪

કનોજની જાન આવી ગઈ. વાગતુંવાગતું જાનનું સાજનમંડળ માડવે ગયું. સાઝનો વખત થયો. રાજકુમાર ગાંગાજળ પલાણીને રાજમહેલની પાસે ગયો. હુંસાને નીચે આવતાં વાર થઈ. રાજકુમારે ગદમાં તપાસ કરવાનો વિચાર કરી ત્યાં ઊભેલા એક પાલાને થોડી વાર ઘોડો ધીર્યો. પણ એટલામાં હુંસા નીચે ઊતરી આવી ઘોડે ચઢી ગઈ અને પાલાએ ઘોડો મારી મૂક્યો.

કનોજનો રાજકુમાર પોંખાયો પણ પરણવા કાણુ આવે? એક દાસી હુંસાને બદલે આવી ને ખબર કર્યા કે હુંસાને તો કોઈ વીર લઈ ગયો ! લગ્નમાં આવી પડેલા અણુધાર્યા વિધ્ને ભારે ધાંધલ મચવ્યું ને બધે હો હો થઈ.

ભેદમાં ને ભેદમાં હુંસા ને પાળો રતોવાઈ આગળ ને આગળ એક દિશામાં ચાલ્યાં જાય છે. ખંભાતમાં વિક્રમચરિત્ર ખની ગયો. થોડી વારમાં સંકેતરચળે આવ્યો તો હુંસા ને ઘોડો ખન્નેમાંથી કોઈ મળે નહીં ! કનોજનો રાજકુમાર પણ ખની ગયો. હુંસાએ રસ્તે પાળાને ઊખાણાં ઉપર ઊખાણાં પૂછવા માંડ્યાં; પણ તેની આગળ પાળાનું ક્યાં સુધી ગયું? એ તો ઠંડો જ થઈ ગયો હતો. ઉત્તર ન મળતાં હુંસા ગભરાઈ એને કંઈક વહેમ આવ્યો. સવાર થયું ને પાળાએ ખરી હકીકત કહી કળૂલાત કરી. હુંસાનાં દુઃખ ને નિરાશાનો હવે છોડો રહ્યો નહીં.

વિક્રમચરિત્ર ગયો. પર પુરપને અને તે પણ જુઝયવને હાથ
હુંસા પડી હવે શો ઉપાય ? પસ્તાવો થાય છે, પણ હવે શું ? કમના
દોષ કાઢીકાઢી આગળના સુખ ને વસમી વીતકો યાદ કરીકરી
અનાથ રાજકુમારી છાતીફાટ રડવા લાગી.

‘રુદન કરિ બિદ્રસિ બિર, મહાનદી જિમ આવિ પૂર !

નયણિ નીર ન માર્છ ખરૂં, અરે દૈવ ! હવિ કિમ કરું ?’ ૪૦૭

x

x

x

વર વંસજ કાં હું અવતરી ? વિક્રમચરિત્ર કાં હું અનુસરી ?

હા મિ મહિયરસુખ પરદય ? અરે દૈવ ! હવિ સ્થં કરું ?’ ૪૧૦

ખીચારી હુંસા રડીરડીને યાકી. રાત પીતી જવાની ચર્ધ.
શું કરવું તેનો મનથી ધાટ ધડવા મંડી : કોઇ પણ રીતે આ
ખૂતથી તો હું ભાગું જ.

એક ગામ આવ્યું. તે પાલાને કહે છે : અહીં બિતરો. આગળ
શું ખાઇશું ? હવે થનાર વસ્તુ ચર્ધ ગર્ધ. મન મૂકી મારી સાથે મજો.
જરા મને કહેશો કે આ ધોડાનો અસવાર ક્યા ગયો ? પાળાએ
બધીએ બાકીની કખૂલાત કરી દીધી. હુંસા ફરીથી કપાળ ફૂટીને
સરલ સ્વરે ગાઢ વિલાપ કરવા લાગી :

‘હૈ ! હૈ ! દૈવ ! તિ સ્થં કરૂં ? આમ કાં નાખ્યા હો રાનિ ?

કનક સોહાબૂં રે કાગનિ ! માણિક્ય મીનીનિ કાનિ !

રુદન કરે રે હુંસાવતી ! ૪૪૦

x

x

x

નિર્મલ કલમા હું બિપની, કર્મિ દીધી બિપરાટિ;

સ્વાસ્થ્યા દુઃખ રે મઝ સાભરિ, હૈયડા ! હવિ સિ ન ફાટિ ! રુદન. ૪૪૨

x

x

x

મઝ મુખ માઠી નીલાલતાં, કહિતા ફુંગરીસોભાગ;

પુરવ પતોતો કો પામમિ જોહનું હોસિ રે ભામિ ! રુદન. ૪૪૭

* * *

વર વરાગો રે જો મલિ, સાંભલિ લાખમણુ ! વાત;
અમ્મ ઘરિ આવી રહેજો નહિ તો આયું સવલી ગુજરાતિ.

રુદન. ૪૫૧

* * *

વિપ્યારૂપી રે સાકિની ! હજ્ય ન મૂકિ રે પૂંઠી ?
તેહ લગાડો રે નાહસું, હવિ કિમ કિજિ રે તૂટિ ? રુદન. ૪૫૪

* * *

મહિયર મેહેલી નીસરી, કાંઈ ન સીધું રે કાજ !
પુહોઠ ન ખાધો હાથિ બલી, રાત્રંબક લાગી રે લાજ. રુદન. ૪૬૧
ટિલડું બિડું રે તાતનિ, ચોખિ કુલિ લાગી રે લાખ;
માંચી બિઠા રે મૂક યજી, ખાંપણુ લાગું રે સાખ ! રુદન. ૪૬૨

સદાની શુદ્ધ પદ્મિની ચાકી છેવટ કહે છે : કર્મ કરે તે હોય.
એણે હૈયું હેઠું કર્યું અને ધીરજ રાખી કે દુઃખ પાછળ સુખ
આવશે જ આવશે.

હું સાચે યુક્તિ કરી સાત ટંકા આપી, પાશ્વને ગામમા ખાવાનું
લેવા મોકલ્યો. એ ગયો કે પોતે પુરુષવેષ લઈ લીધો. ગંગાજલને
પગે પડી બેઠેબેઠે વિક્રમચરિત્રને જ બરતાર માગ્યો. સૂર્યોદય જોઈ
એણે પૂર્વ દિશા બણી ગંગાચમુનાના સંગમ તરફ મોકલે મારી મૂક્યો.

બેચાર દિવસ વીત્યા. એક બચકર મહાવન આવ્યું. રાત્રિ
પડી. એક વઝને ચડે જતરી પડી હું સા વિશ્રામ લેવા બેઠી.

વડ ઉપર એક ગરુડપંખી રહે છે. તેના ચાર પુત્રો ચારે
દિશામાં પ્રવાસે જાય છે અને પાછા આવી દરેક દિશાનો ઇતિહાસ
પોતાના પિતાને કહે છે. તે રાતે બધા જ પુત્રો સામટા ઘેર
આવ્યા હતા.

હિનેણી જઈ આવનાર ગરુડપુત્રે વિક્રમાદિત્યની ને પુત્રવિનેયી સત્યવતીરાણીના કુમાર વિક્રમચરિત્ર ગૂમ થવાની દુ.ખદ વાર્તા કહી. સાતવન કરવા વિક્રમે બધે શોધાશોધ કરાવી પણ કંઈ જ ન વસ્યું. રાણી સાથે બધો રણુવાસ રૂદન કરવા લાગ્યો. એક બ્રાહ્મણે આવી રાણીને પુત્રવિયોગ દૂર કરવા માટે શક્તિપૂજા કરવાની ભલામણ કરી. રાણીએ અનસન મત લીધું છે અને તે શક્તિપૂજામાં રોકાઈ ગઈ છે.

ખીજે ગરુડપુત્ર જે પશ્ચિમ ગુજરાત તરફથી-ખંભાત તરફથી- આવ્યો હતો તે બોલ્યો : પિતાશ્રી એક અસંભવ વાત બની ગઈ છે. ખંભાતના ત્રંબકસેનરાજની કુંવરી માટે કનોજથી લલકાબેર જન આવી હતી. ભીમકરાય આવી માલારામાં બેઠા અને કન્યાની પધરામણી થવાની હતી એટલામાં તો કોઈએ એ જ કન્યાનું હરણ કર્યું કન્યાને બદલે કોઈ દાસી પરણવા આવી ! કન્યા ગૂમ થયાથી બન્ને પક્ષમાં હાહાકાર થયો. કન્યાની બધે બહુ શોધ કરવામાં આવી; પણ પત્તો જ લાગતો નથી. પરણવા આવનાર બિચારો બની જવાથી આશાભંગ થઈ ગયો છે. એને વીલે મોઝે પાછા કનોજ જવું નથી. કન્યાના ભારે વિરહનો માર્થો તે જનથી છૂટો પડી કહી નીકળી ગયો છે અને તેનો પણ પત્તો નથી. વર વગરની જન પાછી કનોજ ફરી છે.

ગરુડનો ત્રીજો પુત્ર કનોજ લણીથી આવ્યો હતો. મંગલમેન રાજનો પુત્ર ભીમક જન લઈ ખંભાત ગયો ત્યાં કન્યાનું અચિંત્યું હરણ થયું. જનૈયા વર વગર ડાકું જેવા પાછા આવ્યા છે ને રાજના શોકનો પાર રહ્યો નથી. રાજ પુત્રવિરહના મોકથી ખૂરવા લાગ્યો છે. એક પુરાહિતે તેને ત્રણ દિવસનું અશોકમત લેવાનું કહેવાથી એણે ત્રણ દિવસના ઉપવાસ આદર્યો છે.

ચોથો ગરુડપુત્ર જે ગંગાધમુનાના સંગમ ઉપર પ્રયાગરાજ જઈ આવ્યો હતો તે બોલ્યો : પ્રયાગરાજ જેવું પૃથ્વીતટે કોઈ તીર્થ નથી. એ સ્વર્ગની વાટ જેવું છે. ભાનો રાજ વૃદ્ધ હોવા છતાં ને

તેના મુખનો પાર ન હોવા છતાં એ અપુત્ર છે. પુત્ર વગરના પિતાના દુઃખની શી વાત કરવી? રાજા અંતે કંટાળી રાજ્ય ત્યાગી ત્રિવેણી જળને કરવન મૂકાવવા તૈયાર થયો. એ કરવત મૂકાવતો હતો ત્યાં તો આકાશવાણી યઈ: “શા માટે તમે ખાલી જીવની દાવાનું પાપ વહેરો છો? તમે કોઈને ધર્મપુત્ર કરી લો.”

સવાર થયું. હુંસાકુમારી વિચાર કરે છે: મારી સીમત છૂપાવી છૂપાવી ચકાશે નહીં. ચાલ જીવ! હું પણ ત્રિવેણી જઈ કરવત મૂકાવું ને દુઃખનો આરો લાવું. એ પ્રયાગ ગઈ. સ્નાન કર્યું. બ્રાહ્મણોને દાન દીધા. કરવત મૂકાવે છે એટલામાં ત્યાં દસવીસ બ્રાહ્મણો આવ્યા. તે બ્રાહ્મણો: આ તો આપણા રાજાજનો કુંવર થવા ચોખ્ખા છે. એકે જઈને રાજાને વધામણી આપી. રાજાએ એકદમ કરવતના મનાઈ-હુકમ કાઢ્યા. હુંસાને રાજાજડમાં બોલાવવામાં આવી. રાજાએ ગુરુ આગળ જાહેર કર્યું: હું આ સુંદર કુમારને મારો ધર્મપુત્ર કરીશ. ગુરુએ પણ તેમાં સંમતિ આપી ને હિજલવળ લાવિબવાણી લાખી. રાણીઓ પણ ખુશખુશ થઈ ગઈ. હુંસાને આમ રાજ્ય મળ્યું. એની આજીવની સમસ્ત દેશમાં જાહેરાત કરવામાં આવી. કરવતની કૂર પ્રથા પણ બંધ કરવામાં આવી.

પાછળ રહી ગયેલો પેયો ગંડુ પાળો ગામમાં ગયો. વિવિધ જાતિના પક્ષાન ત્યાં મળતા હતા છતાં ફરીફરીને દાળિયા ને ગોળની તેણે મોટી ખરીદી કરી. આખું બજાર એને જોઈ હસવા લાગ્યું. એ પાદરે આવી જુએ છે તો હુંસા પણ પલાયન કરી ગઈ છે. હવે એ શું કરે? પોતાના અભાગિયા કર્મને દોષ દઈ ભારે વિલાપ કરી એ રડવા લાગ્યો. આપઘાત કરવાની એણે તૈયારી કરી. છેવટે એણે પણ નિશ્ચય કર્યો:

‘પ્રાણે જઈને આજીવન આધવકરે રે બારિ;

ઘોડો માફારૂં બેસજૂં, હું માત્રું એક ધરનારી!

અભાગિયા કર્મ! ન પોહોતી આસ!’ ૫૯૩

દુઃખનો માર્ગો એ ત્રિવેણીપરના કરવત લણી ચાલ્યો. કરવત મુકાવતા પહેલાં એણે સ્વાભાવિક પોતાને મળેલા ઘોડાની અને સ્ત્રીની વાત કહી. પ્રયાગરાજના રાજ્યએ કહ્યું : લે આ ચારસો ટંકા ને બીજા ઘોડો ને સ્ત્રી લાવજે. પાલાભાષા તો ખુશખુશ થઈ પોતાને રસતે ચાલતા થયા.

પણ એટલામાં કરવત ઉપર ક્રોડનો રાજા પણ આવ્યો. તેણે પોતાના મહાદુઃખની વાત કહી. એને આશ્વાસકે જવાબ મળ્યો 'સુષ્ટિ ભૂપતિરાય' તાહારી હોય તો કિંહા ન જામ, ૬૦૮

x

x

x

આપુ ટંકા સહસ્ર ત્રીસ, ઊપરિ આપુ ઘોડા વીમ,
જો જાત્રા કરિ ધરિ જાય, બેટિ દેસિ કોએક રાય'

કહેવા પ્રમાણે ટંકા આપીને લીમકરાયને વિદાય કરવામાં આવ્યો.

આ પછી વિક્રમચરિત્ર પણ કરવત પાસે આવ્યો એ મરવા તૈયાર થયો. આ ખબર હુંસા આગળ ગયા. તે એકદમ પોતાના પુરુષવેશ માટે મનમાં હસતીહસતી ત્યાં આવી પોતે રાજકુમારને પોતાને આવાસે લઈ ગઈ. હુંસા પુરુષવેશ બદલી 'હુંસા' બની ગઈ. બંનેના આનંદનો પાર રહ્યો નહોતો આમ ત્રણ માસ વીતી ગયા. જદ્દ રાજાને સમાચાર મોકલવામાં આવ્યા કે પુરુષવેશમાં એક અપ્સરા જેવી કોઈ સ્ત્રી આવી હતી તેને મેં મારી પાસે રાખી છે. એને પગથુરાની તમે મને રજા આપો તો જ હું તમારા સિંહાસને બેસુ. રાજાએ ખુશ થઈ એમાં મંમતિ આપી. લગ્નના મુહૂર્તના ૭ દિન બાકી રહ્યા છે. બધી સગર્ભાઓ સજવામાં આવી છે.

હુંસાવિક્રમચરિત્રના ધામધૂમથી હસ્તમેળાપ થયા એમનું જોડું રતિ અને કામદેવ જેવું શોભવા લાગ્યું.

લગ્નને ત્રણ માસ વીતી ગયા. હવે વિક્રમચરિત્રે પિતાને મળવું જોઈએ. એક મંત્ર રચાયો. જદ્દ રાજાને કહેવાયું કે તમારી ભૂમિ...
કાળવતાર વિક્રમ ઉપર આણે આપણે સેના સાથે આક્રમણ કરી

રાજાએ મહાભાગ્ય માની હા કહી. વળી વધુ રાજ માગવામાં આવી : કહો તો સાથે આપની પુત્રવધૂને પણ લઈ લઈ તેમ કરવાની પણ રાજ મળી. લશ્કર માલવદેશ બહારી ધમધોકાર ધપવા લાગ્યું.

હિજરેલી આગળ મુકામ નંખાયો. વિક્રમદેવને જન્મવાનું આ-મંત્રણ મોકલવામાં આવ્યું. તમે નહીં જન્મવા આવો તો અમે રાજ્યમાં પેસીશું ને રાજ્ય સર કરીશું. વિક્રમ જન્મવા આવ્યો તો પુત્રમુખ જોઇને રાજગણ થઇ ગયો. રથજેઘ્યજે આનંદ ફેલાયો. વિક્રમે રાજપાલને પુનઃ તેડું કર્યું. ખંભાતનરેશને વધામણી આપવા રાજપાલને જ મોકલવામાં આવ્યો. પેલો વૃદ્ધ રાજા તો વિચારમાં જ પડી ગયો.

રાજપાલ, લેકમણ, દીલા અને ખંભાતનરેશ સૌ મળ્યાં. ગુજરાતના રાજાએ વિક્રમાદિત્ય અને જમાઇને શોભે તેવી કંઈકંઈ બેટા મોકલી આપી. આદૃશ દિવસે પ્રધાન પાછે હિજરેલી આવી ગયો.

દીવાળી જેવા આનંદોત્સવથી હિજરેલી શોભવા લાગ્યું. રાજ્ય-મા ન્યાત્યા લગ્નોત્સવનાં પર્વ મંડાયાં. સુખનો સાગર છલકાયો.

અહીં કાવ્યમહિમા ગાર્હ વ્યાસ કથાની સમાપ્તિ કરે છે.

૮

મધુસૂદન વ્યાસની કાવ્યસૃષ્ટિ

‘હંસાવતીવિક્રમચરિત્ર’ની કાવ્યસૃષ્ટિનું થોડુંક અહીં અવલોકન કરી લઇએ. નરસિંહયુગમાં સળંગ કાવ્યોની સંખ્યા જૂજ હતી. અને તે સળંગ કાવ્યો પણ છૂટક પદોને જોડવીજોડવીને રચવામાં આવેલાં હતા. નરસિંહ મહેતાનાં લાખા કાવ્યો—સુરતસંગ્રામ, ગોવિંદમન વગેરે—આ હકીકતની સત્યતા દઢ કરે છે. આ પછી લાલણે કાદ-ખરીનાં અનુવાદરૂપે અને નળાખ્યાન, ક્રિવાખ્યાન, ચંડીઆખ્યાન વગેરે તથા ખીજ કવિઓએ આખ્યાનના કાવ્યસ્વરૂપનું મંડાણ કર્યું. નાદરે એ પ્રધાને ચાલુ રાખી. મધુસૂદન વ્યાસ નાઠરયુગના કવિ

છે. વિક્રમચરિત્રના વિવાહને પવિત્ર દેવકથા જેવું માની એ એના માહાત્મ્યને આ કાવ્યદ્વારા બહુલાવે છે. આ વિવાહકાવ્યનું સ્વરૂપ આખ્યાનનું છે. આ આખ્યાનને રસ, અલંકાર અને કલાથી સાદી પ્રજા સુંદર રીતે ખીલવી એમાં એ પોતાની સરસ કાવ્યસૃષ્ટિ રચે છે. આગળ કહેવામાં આવ્યું છે તેમ એણે કાવ્યસ્વરૂપને ઘડવામાં કાઈ નવીન પ્રયાસ પાડી નથી. મંત્રલાયરણ, દેવ, ગુરુ, માતાપિતા, ઊજેણી, વિક્રમરાજ : એ સૌને પૂજ્યલાવથી યાદ કરી, એ પોતાના આખ્યાનનો આરંભ કરે છે. ખંભાત વિશે એ કહે છે :

‘સ્તંભતીર્થ’ ત્રંખાવટી, સુદ્ધ ખંડિ બહુતં,
આગસિ રમણાર ગડગડિ મહીય નદીનો કંથ.’ ૧૮૯

જૂના ગુજરાતનું ખંભાત એક સમૃદ્ધ બંદર હોવાથી ચારે ખંડમાં એની નામના થઈ રહી છે. મહી નદીનો કંથ રતનાકર ત્યાં રાજરાજ ગડગડી રહ્યો છે. એ નગર ખીજાં નગરોને આખાં પાડી તેજસ્વી બની ઝળહળી રહ્યું છે. ત્યાં દરિયાની ભરતી આવે છે. વળી તે બધાં તીર્થોનું ભૂપણ છે :

‘અગ્નિતેજ અધારિ જન્મ, પુર ઝલહલતું દીસિ અમ્મ;
મહીસંગમનું આધિ ભરણુ, સમયાં તીર્થ તજ્જું આભરણુ.’ ૧૯૨

આ પછી જૂના બંદરની દીપમાળાનું ને ફરફરતી જ્વળાઓનું એ ટૂંકું પણ દેવું સરસ વર્ણન કરે છે :

‘દીપો કલસ હેમમય સ્તંભ, દીડી પતાકા સિદ્ધિકર્તિ તિભ.’ ૧૯૮

પોતાની ખારી વતનશ્રી ગુજરાત માટે કવિને અભિમાન છે. દેશો ખીજા ઘણા છે પણ ગુજરાતે તો એમાં દદ વાળા છે. દેશમાં નગરો ઘણાં દરો પણ નગર તો ખંભાત જ :—

‘દેસમાંદિ સીમ ગુજરાતી, નગરમાંદિ શ્રી ખંભાતિ.’

કવિની દષ્ટિ દરિયાપરનાં ખીજા તીર્થો તરફ જોવાનું ચૂકી નથી. તીર્થ અને તીર્થોના સ્નાનમહિમાનાં એ ગાન ગાય છે :

‘સમીપઈ મહીસાગર પ્રભાસ, સ્નાનમાત્રે અવિચલ વાસ.’

રાજપાલ પ્રધાનને પાછા વળવાનું મોડું થયું, તેને નોકરીથી છૂટો કરવામાં આવ્યો. રાજનું ભણું કરવા જતાં એની મહેનત બરબાદ ગઈ ને બિલટો યુગો ગણાયો. એના દુઃખની વાત એ રાજકુમાર આગળ ફેટલી દર્દબારી કરણતાથી કહે છે? કવિએ કરેલું સુંદર વર્ણન કોઈ પણ કાવ્યને રસવંતું કરે એવું છે :

‘રાજ ! તુમ્હ કારણિ કરી મિ દમિજ બહ દેહ;
વરસાતિ વગડિ વસો, માહારા બપરિ વૂઠા મેદ. ૧૧૧
હેમિ હડખા ગગડિ, ટાદિ કંપિ દેહ,
ઝાકલદાર પડિ ફરિ, જાણિ વૂઠા મેદ ! ૧૧૨
સેહેજ સીયાલિ સંબારિ સ્થામા ફેરાં મુખ;
રાજ ! તુમ્હ કારણિ કરી મિ વેઠાં બહ દુઃખ. ૧૧૩
સિર સૂરજ, તલિ વેલૂ તપિ, અગિન સમોવડિ થાય;
સિર બિઘાડિ આલિયો, બરબિન્હાલાનિ માંદિ. ૧૧૪
ઝલ જલિ, ઝાંઝવા બલિ, નદિ સીતાદક વાય;
આઠ દિસિ દવ બીછલિ, ભારિ બિન્હાલામાંદિ.’ ૧૧૫

‘માધવાનલકામકુંદલા’ના સ્વરૂપસુંદર નાયક માધવ વિશે પણ પરદેશના પ્રવાસ વિશે આવા જ ઉલ્લેખો છે.

પ્રધાનપત્ની લીલા અને રાજકુમારી હંસાનો સંવાદ કેવો રસિક છે ?

‘હંસાકુંઝરી એકલી લખ લીલાવતી તિહાં ગૂઝિ ગઈ.
“તું રુઠી નિ રાજકુમારી, તું સરખી નવિ દીસિ નારી. ૨૫૬
તું નાહનાથી નરતું જોલતી, છોરુમાંદિ ન જણાતી છતી;
તું ગરદામાંદિ ગરવી દીસિ, કુંઝરી ! તુન્દિ ન ચદિ રીસ. ૨૫૭
જુએક તું માહારી વાત લહું, તુ એક વાત લહમ આગલિ કહું,”
હસેા કહિ, “સણિ લીલામાવ ! મૂઝથી વાત ન જણી રાય. ૨૫૮

જે મન માંહિ હોઇ તિ કહો વાત, ધર માંહિ બાધું રાજ સાત;
તે છોડી મેહેલું પરભાતિ, સ્ત્રીની કોય ન જાણિ વાત. ૨૫૪
મૂઝથી વાત ન બાહિરિ પડિ, મૂઝથી વાત ન ચઢિરિ ચડિ;
મૂઝથી વાત ન જાણિ કોય, સાચી વાત કહો મૂઝ સોય.' ૨૬૦

હુંસાના રૂપના વર્ણનનું કવિ ધણું જ સુંદર ચિત્ર આલેખે છે :
'દેખિ ચંદ્રસરીખું વદન, દેખિ હીરાસરીખાં નયણ;
દેખિ માંગ સિંદૂરિ લયો, મધ્યલંક જાણિ ચિત્રાતણો ! ૨૬૯
દેખિ અધુર જિંસા પરવાહ, દેખિ વેણિ સુરંગી વાહ;
દેખિ મણિ માથિ રાખડી, ખરે હીરિહેમિ જડી.' ૨૭૦

હુંસા ને ઘોડો એકાએક અદસ્ય થયાં જોઇ રાજકુમારના
દુઃખનો પાર રહ્યો નહીં. કબુદિયા કર્મ ને પોતાની મૂર્ખાઇને એ નિદે
છે. છેવટે હૈડાને એ ધીરજ આપે છે.

'હૈડા ! તું સખલું થાએ જિમ દુઃખ ઊપડિ બાર;
આસાસાયર ઊતરી જાયું પેલી પાર.' ૩૪૮

કર્મ કરાવે તે કાઈ કરાવે નહીં. વિક્રમચરિત્ર કર્મથી શિક્ષા-
પાત્ર બનેલાની નામાવલિ ગણે છે :

'કર્મિ શમિ લીધો વનવાસ, કર્મિ કમથંતી બાડિ આસ;
કર્મિ ભૂગ મછા તરિ, કર્મિ હરિશ્ચંદ્ર પાણી લરિ.' ૩૫૧

x x x

કર્મિ શહ કામાવિણ હોમ, કર્મિ કરિ તે ન કરિ કોય;
કર્મિ જીછો તપ મૂઝતણો, કર્મિ વિછોહ દુઝો કન્યા તણો.' ૩૬૧

રાજકુમાર વિયોગબાણુથી સખ્ત રીતે વીંધાયો છે. દેવદેવેશ્વરને
સંભારી ત્રેમવિયોગની અસહ્ય વેદના એ વણવે છે :

'માહેસમહાસુર જે એહેવા મ સરજે માનુષજન્મ;
આ જન્મમાં જે પ્રેહવા તે પ્રેહવા વિયોગ. ૩૬૨
કરવતડી ! કિરતાર જે સિર મેલ્હત તાહારિ;
તો તું જાણત સાર વેદના વિછોહાતણી !' ૩૬૩

કનોજનો ગજકુમાર ભીમકરાય પણ પોતાના અપમાન ને
પ્રેમનિરાશાના દુઃખનો ઝાઝ બલુમાર નથી તેથી અફમોસ કરે છે .

‘વિરલા બલુતિ ગુણા, વિરલા પાલતિ નિધણાનેહા !

વિરલા પરકાલ્કકાગણા, પરદુખિ દુખિયા વિરલા .’ ૩૭૪

ભીમકરાય પોતાના પાપના વિકલ્પો કેવા ગણાવે છે ?

‘કિ મિ આઘણવાટ જિમહી લીદ ?

કિ મિ મુખિ માન આપણ ન દીદ ?

કિ વુદુરા તણુ મિ નાધ્યુ વ્યાજ ?

કિ મિ બિહિન તણી ન આણી લાજ ? ૩૭૬

કિ મિ ગોચર બાજી વાવી સાલિ ?

કિ મિ ભયો સરોવર ફોદી પાલિ ?

કિ મિ રણુ મેહેલ્યો સ્વામી આપણો ?

કિ બાધવ હણ્યો પાપ લાગ્યો ધણો ? ૩૭૭

કિ મિ બાવત્રીગોહત્યા કરી ?

કિ મિ નાગિ પિયારી પ્રાણિ હરી ?

કિ મિ ગોત્રગોહિરો કિજી ?

કિ ગોત્રી હણીનિ માસ જ લિજી ? ૩૭૮

કિ મિ દાણુ આપવૂ ન દીધૂ માટ ?

કિ મિ અણુપરણ્યા જીહાડયા પાટ ?’

~

~

x

૩૭૯

કિ મિ માત વિછોણાં બાલ ? કિ મિ સતી ચઢાવ્યા આલ ?
 કિ મિ ફેડૂં સરોવર બેઠું ? અરે દેવ ! હવે સ્થૂં કરું ? ૪૧૬
 કિ મિ પારકી થાપણિ હરી ? ફૂલી સાખિ પિયારી ભરી ?
 કિ પેલિ ભવિ પરધન હથૂં ? અરે દેવ ! હવે સ્થૂં કરું ? ૪૧૮

પ્રયાગના અપુત્ર રાજના દુઃખને કવિ વર્ણવે છે:—

‘એક દુઃખ મોહોટું રાજન, જે નહિ એક પુત્રસંતાન;
 અપુત્રવંતની મોહોટી ખોડિ, બીજૂં દુઃખ ન આવિ જોડિ. ૫૪૬
 તેણિ દુઃખધ રાજા ગણિ, દેખામાંહિ સગડિ બણિ;
 રાજા વિના સેના યથા, પુત્ર વિના ઘર સૂરં તથા. ૫૫૦
 સસિ વિના જિમ સૂનિ રાતિ, સૂર્ય વિના સૂનો પરભાત;
 મહાનદી પાણી વિણુ યથા, પુત્ર વિના ઘર સૂરં તથા.’ ૫૫૨

હંસા છટકી જતાં પાલો વિયોગી થયો. એ દૈવને કૃવો વીનવે
 છે ? હંસાને યાદ કરતા આ ગરીબ પાલાનાં દુઃખ જોઈ આપણને
 હસવું આવ્યા વગર રહેતું નથી :

“સ્વામીદુઃખિ દુઃખિયા યથા રે, દયા ન કાધી રે દેવ !
 વિણુલખ્યું કિમ પામીધ ? માહારા કર્મમા લિખ્યું એહ. ૫૮૪
 અરે કર્મ ! એ સ્થૂં કયું ? નમણિ ન દેખું રે નારી !”
 જાડિ ચઢો જિએરડો, હિસિ નિહાલિ રે આરિ.

અભાગિયા કર્મ ! ન મોહોતી આસ ! ૫૮૫

અસ્ત્રી પિયારી જે હરિ રે તિ કિમ પામિ ધરવાસ ? અભાગિયા. ૫૮૬
 પગલાં નીહાલિ પદમણીનાં હપડિ લાગી રે જાલિ;
 ચિરિપિરિ નીહાલિ પાલ્લીજિરે, પડું સરોવરપાલિ. અભાગિયા. ૫૮૭
 ઈમ કહીનિ આકલો રે જૂમિ પડ્યો આલોટ;

ખાંજરમાંથો પરજલિ જિમ વાંઝણિકેરૂં પેટ. અભાગિયા. ૫૮૨
 “પ્રાગે જઈનિ પ્રાણુ તર્જુ, માધવકેરે રે ખારિ;

મોડો માહારૂં બેસણું, હં માયું એક ધરનારી !” અભાગિયા. ૫૮૩

રાજકુમારી પોતાનાં લગ્ન વખતે પોતાના ખંભાતની ઉત્પત્તિનાં જ વસ્ત્રો વિશેષ ચાહે છે. પરણતી હુંસાનું ચિત્ર કોઈ પણ ગુજરાતી રાજકુમારીનું મનોહર ચિત્ર છે :

‘સહિયર દેખાડિ અનેક જાતિ, ફૂંચરી તે ન ગમિ ભાતિ;
હુંસાનિ અંબર તે રુચિ જોતલા ખંભાયતિ નીપજિ. ૬૮૧
પીલી પીતામ્બરની જાતિ, ચરણામાં ચાંદરણી ભાતિ;
જમ્બુ જલદર સિદ્ધરૂં રંગ, ચોલી માંહિ ન માર્છ અંગ. ૬૮૨
ચૂંનડીછ આપાનો વાન, અતિરુડો નિ રંગનિધાન;
વીણતણી વિતપતિ છિ ધણી, દલવલતી દલકિ ગોફણી.’ ૬૮૩

કવિની કાવ્યસૃષ્ટિનું આટલું દર્શન ખસ થશે. કવિએ પદ્યખંધ તરીકે દુદા, ચઉપદ્ધિ ઉપરાંત સામેરી, વસ્તુ, રામગ્રી ગાથા, ગોઠી, ધુલ, દુદિ, પ્રખંધ વગેરેવગેરે એના કાલના પ્રચલિત પદ્યખંધોનો ઐચિત્યાતુસાર ઉપયોગ કર્યો છે. એનાં વિશ્વાપગીતો રાગખંદ, સરસ, સુંદર, પ્રવાહી અને તેથી અસરકારક છે.

૯

‘હુંસાવતી’માં પ્રતિબિંબિત સમાજજીવન

હુંસાવતીની વાર્તામાં કવિના જીવનકાલનું ગુજરાતી સમાજ-જીવન દેટલું પ્રતિબિંબિત થયું છે તે હવે જોઈએ.

ઉપર કહી ગયા તેમ કવિના વખતના ગુજરાતમાં દીલ્હીથી સ્વતંત્ર થઈ ગયેલા ગુજરાતના સુલતાનોનો રાજકીય યુગ પ્રવર્તી હતો. આ કાલના સાહિત્યનાં ઝરણાં ઓછાં અને છાછરાં પાણીથી ભરેલાં હતાં એ જૂનો અભિપ્રાય આ અને આવી બીજી સંખ્યાખંધ જૂની સાહિત્યકૃતિયો દ્વારા આવ્યા પછી અને તેમના પ્રકાશન પછી હવે ખોટો ઠરતો જાય છે. આ યુગનું વિપુલ સાહિત્ય હમણાંહમણાંનું

એટલું બધું તો પ્રકાશમાં આવતું જાય છે કે એથી આપણાં એ દેશકાલ-
નાં ભાષા, સાહિત્ય, સમાજજીવન, લોકનાં રીતરીવાજ અને
રુઠિયો ઉપર વધુ ને વધુ પ્રકાશ પડતો જાય છે. માત્ર એકમાર્ગી ધર્મથી
જ રંગાયલું સાહિત્ય પહેલાં ખેડાતું હતું તે મતને ઐતિહાસિક અને
લોકવાર્તાનાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં સંખ્યાબંધ કાવ્યોએ હવે ફેરવ્યો છે.

મધુસૂદન વ્યાસ વિક્રમના પ્રતાપી અને સુસમૃદ્ધ સુરાજ્યના
દેશકાલને એના કાવ્યમાં પ્રતિબિંબિત કરવાનું માથે લે છે. એ પ્રાચીન
સુવર્ણ કાલનાં આછંઝાંખાં ચિત્રો આપીને એની કૃતિમાં વિશેષ
બહાર પડી આવતાં એના જ વખતનાં સમાજચિત્રો આલેખતો એ
જણાય છે.

પ્રવાસીઓને ગામમાં પેસતાં જ મળનારી શુભ રાકુન આપનારી,
રાજ્યના કાવાદાવામાં વિચક્ષણ દ્વિતી તરીકે ખખર મેળવતી અને
આપતી માલજીનું ચિત્ર કવિના કાલનું ને છેક હાલના કાલના
શુજરાતનું એક અતિપરિચિત ચિત્ર છે. નટખટ પ્રધાનપત્ની તરીકે
પતિના ને રાજના કુટુંબને સાકળતી પ્રધાનપત્ની લીલાવતી તે પછી
ખીજું આગળ પડતું એક ચિત્ર ખડું કરે છે. રાજપુત્રો અને રાજપુત્રી-
ઓના વિવાહસંબંધમાં રસથી ભાગ લેતા પ્રધાનો રાજપાલ અને
લક્ષ્મણ પણ કવિના જ કાળના પ્રધાનો છે. તેઓ જન્મે બાળુએથી ઢોલ
વગાડતા જણાય છે. તીર્થનાં રથજી અને સૌંદર્યધામ સ્ત્રીઓનાં વિવિધ
પ્રાંતનાં વિવિધતામય ચિત્રો આ પછી આપણું ધ્યાન ખેંચે છે.

મુસલમાનયુગમાં જ બાલલગ્નની પ્રથા શુજરાતમાં પડેલી તે
હુંસાનીતેર વર્ષની નાની ઉંમર આપી કવિ પોતાના જીવનકાળનું ચિત્ર
દોરે છે. સ્ત્રીનાં ન સમજાય એવાં ચરિત્રો હોય છે અને કવિએ હુંસાની
આખતમાં તે રજૂ કર્યો છે. હુંસા લીલાવતીને કહે છે :

‘જે મન માંહિ હોઈ તિ કહો વાત, ધર માંહિ બાંધુ રાજ સાત;
તે છોડી મેહેલું પરજાતિ, સ્ત્રીની કોઈ ન જાણિ વાત’. ૨૫૦

લગ્નના રીવાજોનું ચિત્ર પણ ગુજરાતી છે. ચોરીમાં કંસાર જમવો એ ગુજરાતનો લોકાચાર છે અને હજીએ તે ચાલુ છે.

વ્યાસજીની કાવ્યસૃષ્ટિના આટલા જ સરસ ખડા ભેઈ અહીં આપણે અટકીશું. પોતાની સૃષ્ટિ સાથે સર્જક એકતાન ને એકલીન છે. એણે એમા એનો આત્મા ઊતાર્યો છે. આમ આખીએ કાવ્યસૃષ્ટિ એણે સાદી છતાં સુંદર, સુસ્વિષ્ટ અને સુભગ બનાવી છે. એનો મનોહર ઊંડાવ હૃદયને રસલીન કર્યો વગર રહેતો નથી.

મધુસૂદન વ્યાસની કાવ્યસૃષ્ટિ એના કર્તાની સફળ સર્જન-કલા છે. એમા મૌંદ્યદર્શન ઉપરાંત એના કાલની કાવ્યસમૃદ્ધિમાં ધર્મ, જ્ઞાન, નીતિ, વ્યવહાર, લોક, પરલોક, સુખદુઃખ વગેરેવગેરે એમાં કલાપૂર્વક ગૂંથાયું છે. એમાનું જ્ઞાન શુષ્ક થઈ જતું નથી. એમાં રસ, અલંકાર, સખ્દ, અર્થ સૌ રસિકતાથી ભળી એ સૃષ્ટિને ચોર રીતે શોભાવે છે અને એના નિર્માતાને યશસ્વી કવિ બનાવે છે.

લોકજીવન અસહમાની પરરાત્ન્ય તળે કચડાઈ ગયું છે. એનાં પ્રતાપી તેજ ઝાંખાં થઈ ગયા છે. દુઃખનાં કારણોનાં મૂળ પોતાનાં ભૂંડા કર્મનાં જ ભોવાતાં. આ કર્મનાં સિદ્ધાંતને હુંસા, લીમકસેન, વિક્રમચરિત્ર, પ્રયાગનો વૃદ્ધરાજઃ સીકોઈ ચર્ચે છે. પેલા ભવનાં પાપનું તેઓ સ્મરણ કર્યો વગર રહેતાં નથી. પ્રત્યેક પાત્ર કર્મનાં બંધન ઉપર બહુ જ ભાર મૂકે છે. કવિ પંખીઓને પણ વાર્તામાં ભૂમિકા આપવાનું વિસર્ધ્યો નથી. ગરુડના ચારે પુત્રોના લોકવાયકાદ્વારા જાણેલા સમાચાર આ પંખીઓ પોતાના પિતાને કહે છે ને હેડે બેઠેલી હુંસા તે સાંભળે છે પણ ખરી. યત વગેરે તરફ લોકશ્રદ્ધા પુષ્કળ હતી. ચક્રિતનું આરાધન, અશોકવ્રતના આચાર, લગ્નના મંગળવિધિ, પોતાનાં પ્રાંત ને પ્રાંતની વસ્તુ માટે પ્રેમ અને પક્ષપાત : એ જૂના, મધ્યકાલીન ને હાલના શ્રદ્ધાળુ ગુજરાતી જીવનના હજાર સાંસ્કારિક ચિત્રો છે.

એ કાલના ગુજરાતનાં સ્ત્રીપુસ્ત્રોનાં લગ્નનો પ્રદેશ સંકુચિત નહોતો પણ વિશાળ જણાય છે. અંબાતની રાજપુત્રી ઊંજેણીના દર વસતા

રાજકુમારને સુખેથી પરણવા તૈયાર થાય છે. તેનાં માતપિતા પણ તેમાં બહાલી આપે છે. ઓંઓ નિડર હતી. રાત્રિનાં તેમ જ જંગલના પ્રવાસો વેઠવા એ હામ બીટી શકતી. યાત્રાઓનું અને તીર્થોનું માહાત્મ્ય પણ બહુ જ મનાવતું હતું.

કરવત મૂકાવવાની જૂની પ્રથા પણ તે કાલના શ્રદ્ધાળુ લોકોના જીવનની એક બાજુ પ્રગટ કરે છે.

આવાંઆવા વિવિધ સામાજિક જીવનચિત્રો આ વાર્તાકાવ્યમાં અહીંતહીં મૂંઝામને તે કાળના ગુજરાતી સમાજના ઇતિહાસનું યથાર્થિત દર્શન આપણને કરાવે છે.

૧૦

મધુસૂદન વ્યાસની ભાષા : જૂની ગુજરાતી

મધુસૂદન વ્યાસ નાઠરસુગનો (વિ. સં. ૧૬૦૧-૧૬૬૩) કવિ છે. જૂની ગુજરાતીનું સ્વરૂપ નાઠરસુગમાં જેવું આલેખાયલું છે તેવું જ મધુસૂદન વ્યાસ એની આ કાવ્યકૃતિમાં આલેખે છે. નાઠરની ભાષાનું સ્વરૂપ જોઈએ :—

- (૧) 'પૃથ્વીની પાવન કરવાની અવતરીઆ શ્રીરામજી;
એણિ/તાં અજભેલ ભધયો, વાસ્યો વૈકુંઠધામજી.
માહરિ સાસુનિ' ધણુ'ધણુ' કિહિયો કૌસલ્યા કૃપાલજી;
વણુ અપરાધિ તિજિ હું બાઈ! મિથ્યા દીધી આલજી.
આત્મહત્યા દોષથી ખીદું હું, નહિતર હવડા આણું કાલજી.
વલી માહારિ એક કારણુ મોહોદૂં ઉદર માંહિ ખિ બાલજી.'
—નાઠર : લવકુશાખ્યાન : રચ્યાસંવત (૧)

- (૨) 'મિ બણું તું કુંચર ડાલો, ભૂડો પુત્ર અઆન;
ભાગિ પત્ર માયિ મૂકી આવો, તજું તલશીપાન.
જાતિપુષ્પ અને ચપેક, કેનકી, કેશર કુસમ વિશાલ;

તેહને નાંખી અલપધી ! ક'ઠે ધાતી અણુમોલ માલ.
 ધિક ધિક ! એ અથ તાહરો, ધિક ધિક ! તાહારૂં ધીર;
 નીઝરણ માંદિ નાદિયો તજી ગંગાનીર.
 શ્રીફલફલ નિ કદલીફલ સદી કરિ ફલ વિચાલ;
 તેહને નાંખી અલપધી ! લઈ આવો ફલ તાલ.
 માહારી વાણી જે કહું તે પુત્ર ! માનો સાચ;
 ચંતામણ્ય નથી કરી કરિ, ગ્રહી આવો કાચ.'

—સાનુસુખરામ મહેતાસંપાદિત નાકરકૃત મોરખ્વળખ્યાન : કડવું ૧૪
 સાહિત્યભાણા : મથુકો સાતમો :

(૩) 'પુત્ર વિના કરુણા નહિ અંગ, પુત્ર વિના નહિ મોક્ષપ્રસન્ન.
 પુત્ર વિના પૂર્વજ નહિ લહે, પુત્ર વિના કુલ નિશ્ચે દહે.
 પુત્ર વિના સસુ' નહિ કોય, પુત્ર વિના કો મુખ નવ જોય.
 પુત્ર વિના સહુ નિંદા કરે, પુત્ર વિના દુઃખ કોણુ પરહરે ?
 પુત્ર વિના કોણુ પામે નીર ? પુત્ર વિના અગ્નિ ન પામે શરીર.'

—નાકર : ઐઆહરણુ : છુદિપ્રકાશ : ૧૯૨૩ : પૃ. ૩૫૫

'પ્રાચીન કાવ્યભાણા'ના તેમ જ ખીજી જૂના સંપાદકોએ બાપાને
 આધુનિક કરી નાંખી છે, એ હકીકત નજર આગળ રાખ્યા છતાં
 એકંદરે નાકરના યુગની બાપાનું આ સ્વરૂપ છે. આ હકીકતને વિશેષ
 દૃઢ કરવાને નાકરયુગના ખીજી કવિઓમાંના કેટલાકની બાપાના
 નમૂના પણ જોઈ લઈએ:—

'બિ કીજઈ જઈ કિમઈ કલત્ર ? મનસા હોઈ સહી વિચિત્ર.
 ઇક આવી ઇક પાછી કરમ, તિણિ પાપમ નર ગૂઝા બરમ.
 ઇક ધરણી તાં ધરની મેદિ, ખીજી હમ તવ વાધમ વેદિ.
 ધરની કલિ કુણ આગલિ કહઈ ? ચોરમાઈ જિમ છાનજી રુઅમ.'

—જયશેખરસૂરિ : પ્રબોધચિંતામણિ : સં. ૧૫૮૧ (આશરે)

નિમિષ એક દિન હયા, રચણ હર્ષ છ માસિ;
વાલિંભ ! વિરહ તૂઝ તણુમ જીવ જલમ નીસાસ !
હીયડા ! ફૂટી પસાગિ કરિ, કેતા દુખ સહેસ ?
વાલભ પ્રી વિછોહીયો જીવી કાહ કરેસિ ?

કેહી કીજમ વાતડી ? કેહી કીજમ કય ?
જેહા સજણુ વિહમ્મ તેહા ન ચડયે હાથ.
રે હીયા ! વજૂમ ધડો કમ પાપાણુકુરંડ !
વાલંભનરવિછોહિતા ફૂટો ન ખડોખડ !

કરવતડી ! કિરતાર જહિ સિર દીસઈ તાહારમ
તો તૂં જાણિ સાર વેદન વિછોહયા તણુમ !

—કુશલલાલ : માધવાનલની કથા :

કામકદલા વિરહ : રમ્યાસંવત ૧૬૧૬

‘ કરવતડી ’ એ શબ્દથી શરુ થતી કહી જૂના સાહિત્યમા બહુ
જ લોકપ્રિય હતી અને બહુ કવિયો એક જૂના મુક્તક તરીકે એનો
સ્થળસ્થળે ઉપયોગ કરે છે.

‘ હૈયડા કરો ’ પધામણા સહી મૂંધરિયા કાજ;
જે સુપનાતર દીસતા તે નખણે દીઠા આજ.

મારવણી દોલઈ મિલી.....
ચકવીમન આણુંદ દ્યો જાણે જોગો મરિ !
મન મલીયા, તન રંજ્યા, દોહમ દૂર થયાહ;
સજન વાણો વાણિમમ ખેલી ખીર દ્યાહ.

+ + + +
દોલામાડુ એકદા કરમ કુતુંહલકેલિ ?
જાણે ચંદનરુખડમ ચદિત નાગરવેલ !

+ + +

પંચામનઈ પાખયો, મેધલનઇ મદ પીધ,
મોહલુવેલી મારુવી કંત સોહાગિણુ કીધ.'

—કુશલલાલ : દોલામારવાણીની કથા : દોલામારવાણી—

સંયોગ : રમ્યાસંવત ૧૬૧૭

‘ગુણગણધર પંડિત વધરાગી નયમુંદર ત્રપિરાય;
વાચક માહિ મુખ્ય ભણિજી, તસ શિષ્યણી ગુણ ગાય.
કથા માંહઇ કહઉ રસાણુ કેનકાવતીમંબંધ ;
કેનકાવતીઆખ્યાન રચણે મઇ મુખ્યલાં સરસ સંગદ.’

—હેમશ્રી : કેનકાવતી : રમ્યાસંવત ૧૬૪૧

ઉપરના અવતરણોમા મધુસૂદન વ્યાસની આસપાસના કાલની સાઠ સીતેર વર્ષની જૂની ગુજરાતી ભાષાના સ્વરૂપનાં રૂપરૂપ દર્શન થશે જ. ફરીથી કહેવાની જરૂર નથી કે મધુસૂદનની ભાષા જૂની ગુજરાતી ભાષા છે.

૧૧

મધુસૂદન વ્યાસ : જૂના ગુજરાતી સાહિત્યમાં સ્થાન

મધુસૂદન વ્યાસ નરસિંહનાકરયુગના કવિમંડળના નામાકિત નરસિંહ, મીરા, લાલજી, પદ્મનાભ, મતિશેખર, બ્રહ્મજીનદાસ, કર્મજી, જ્ઞાનસાગર, લીમ, વચ્છ, જનાર્દન, માંડલ, શ્રીધર, ગણપતિ, જયશેખરસૂરિ, વિજયશેખરસૂરિ, નાકર, કુશલલાલ, હેમશ્રી, સંઘવિજય, એ કવિઓ અને સ્ત્રીકવિઓના મંડળનો માનવતો કવિસભા-સદ છે. જૂના વાર્તાકાર કવિઓમાં એણે પણ વિક્રમના યુવરાજનો ને પોતાના પ્રિય ગુજરાતની રાજકુમારી હુંસાનો પ્રેમગાઈ પોતાના જીવનને સાર્થ કર્યું છે. એની કવિત્વશક્તિ જીંવી છે. એનામાં લોકપ્રિય થવાના ગુણો તે તેથી જ એ લોકપ્રિય થઈ ગુજરાતની લોકવાર્તાના ભંડારમાં એક વધુ રસિક સાહિત્યરતનો વધારો કરે છે.

૧૨

ઉપકારદર્શન

જૂની ગુજરાતીમા આલેખ્યમા આપણા લોકસાહિત્યની આ રસિક વાર્તાનું સરોધન અને સપાદન કરવાનું કાર્ય શ્રી ફ્રાન્સ ગુજરાતી સભાએ અને તા. ૧૪-૧૨-૧૯૨૯ ને રાજ નરપતિકૃત 'પંચદંડની વાર્તા' સાથે જ સોંપ્યું હતું. તેમાથી 'પંચદંડ' ૧૯૩૮ની આખરમા અને આ વાર્તાનું પ્રકાશન આ વર્ષે ઘણે લાભે વખતે હું પૂરું કરી શકું છું. આ સાહિત્યકૃતિને અંગે જૂની ગુજરાતીના અભ્યાસનો એક વધુ પ્રસંગ મને મળ્યો છે તે માટે ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યના ઇતિહાસમા નિરંતર રસ લેતી અને તે માટે પ્રત્યેક ઉપયોગી સામગ્રીનું પ્રકાશન કરી ગુજરાતના વિદ્વાન સમાજ આગળ રજૂ કરતી એ સભાનો અને એના વિદ્વાન અધિકારીમંડલનો હું એક વાગ્ કરીથી બહુ જ ઋણી થયો છું.

નરસિંહ મહેતા અને નાકરના યુગની જૂની ગુજરાતી ભાષાના અભ્યાસ માટે જોઈતા પૂરેપૂરા સાધનો પૂરા પાડે એવી પુસ્તકાલયસરઘા મુંબાઈ જેવી ગુજરાતીઓની સમૃદ્ધિથી છલકાતી નગરીમા પણ નથી તેથી મિત્રોની મદદ વગર આવા કાર્યને સાગોપાગ પાર પાડવું એ બહુ જ મુશ્કેલીભર્યું કાર્ય થઈ પડે છે. આ મુશ્કેલીઓમાથી પસાર થવાને મને હમેશા જ્યારે ને ત્યારે જોઈતું સાહાય્ય આપવા સભા તેમ જ પોતાના તરફથી શ્રી અમંજાલાલ ધ્રુ. જાની ઉદારતા બતાવે છે તે માટે તેમનો હું ખાસ આભાર માનું છું આ ઉપરાંત મારા પરમ સ્નેહી શ્રી. હીરાલાલ પારેખે પ્રતોપુસ્તકો વગેરે મે જ્યારેત્યારે જેકંઈ માગ્યા તે સાધન પૂગ પાડીને અને શ્રી. મજુલાલ મજમુદારે વડોદરા સેન્ટ્રલ લાઇબ્રેરીમાની પ્રતિની નકલ જીતરાવી મોકલીને મારા ઉપર જે ઉપકાર કર્યો છે તેની પણ હું અહીં આભાર સાથે નોંધ લઉં છું.

જૂની ગુજરાતીની જોડણીને અનુરૂપ બીજાથી તથા મુદ્રણકલાથી આ પુસ્તકને યોગ્ય રીતે છાપી આપી, અમદાવાદના જ્ઞાનમંદિર પ્રિન્ટિંગ પ્રેસના માલિક શ્રી. શંકરરાયભાઈ, તેમના પુત્ર શ્રી. સુબોધચંદ્રભાઈ ઉપરાંત મુદ્રણાલયના ઉત્સાહી સંચાલક શ્રી. શંકરાભાઈ પટેલે કરી આપેલી અનુકૂલતા માટે પણ ઉપકારના બે બોલ બોલવાનું હું અહીં યોગ્ય ધારું છું.

જૂની ગુજરાતીના ધીમા પણ દૃઢતાથી આગળ વધતા જતા અભ્યાસમાં મારા આ નવ્ર સંશોધન ને સંપાદનકાર્યથી હું કોઈ પણ જૂની ગુજરાતીના રસિકને જરા મદદગાર થઈ શકીશ તો મારા આ દીર્ઘકાલના શ્રમથી હું મને કૃતાઈ થયો સમગ્રીશ. એમાં ધરોધણે રચેલે કંઈકેઈ ક્ષતિઓ રહી ગઈ છે તે જોઈવિચારી મારા સાહિત્યપ્રિય વિદ્વાનબંધુઓ મને કંઈ ઉપયોગી સૂચનાઓ કરશે તો તે માટે તેમનો હું અંતઃકરણપૂર્વક ઉપકાર માનીશ.

સી. પી. ટેંક, અનંત ટેરેસ, }
 મુંબઈ નં. ૪ } શંકરપ્રસાદ હગનલાલ રાવલ
 તા. ૧૫-૩-૧૯૩૫

પ્રસ્તાવના : અનુપૂર્તિ

‘હંસાવતી’કાર મધુસૂદન બ્યાસ કયો ?

પ્રસ્તાવનાના પૃષ્ઠ ૧૬ ઉપર આ પ્રશ્નની કેટલીક ચર્ચા કરવામાં આવી છે. ‘સુદક્ષાંક’કાર મધુસૂદન બ્યાસ એના સુદક્ષાંકની સાલ સં. ૧૬૮૭ આગે છે. ઉપલબ્ધ સાધનો ઉપરથી ‘હંસાવતી’કારનો જીવનકાળ મેં સં. ૧૫૮૦ થી ૧૬૫૦ સુધીનો અડસટ્ટે આપ્યો છે. વળી તે સાથે મેં કહ્યું છે કે જન્મે મધુસૂદનો એક જ હોય

તો આ યવનકાળને સં. ૧૬૮૭ સુધી કે તેથી વધારે વખત સુધી લંબાવવો પડે. આ સાથે શ્રી. હીરાલાલ પારેખવાળા પ્રતિ ૪૭ ફોનો રચનસં. ૧૭૨૫ છે. તે હકીકત દલીલ ખાતર સાચી માની 'યુદ્ધકાંડ'કાર મધુસૂદનને 'હંસાવતી'કાર મધુસૂદન માનીએ તો તેના યવનકાલને હદથી બંદે લંબાવવાની ફરજ પડે છે. સંવત ૧૬૧૬માં 'હંસાવતી'ની વાર્તા લખનાર મધુસૂદન અને સં. ૧૭૨૫માં એ જ વાર્તા લખનાર મધુસૂદન એક હોય, એ તો સંભવતું નથી. જૂની બાપાનો પુરાવો અને બીજા ધણા પુરાવા સં. ૧૬૧૬ તરફ વધારે બંધાયેલતા લાગે છે. આમ આ પ્રમત્તું કોકકું વણુગિડેલું જ અહીં રાખી, 'યુદ્ધકાંડ'કાર મધુસૂદન વ્યાસનો જરા વધુ પરિચય તેના જ સંખ્દોમાં આપી, આ અર્થાને વધારે સાધનો મળે ત્યાં સુધી અહીં મુસ્તવી રાખીશું.

'યુદ્ધકાંડ'કાર મધુસૂદન વ્યાસ યુદ્ધકાંડને અતિ લખે છે :—

‘ગુજર બાપાએ કલ્પુ યુધ સાડુ મધુસૂદન;
કલ્પુપુર ગ્રામ તાતનું, મોસાલ પાટણપુર પાવન.
ગાત સર્વ બટ વતિયો વાગુવાણીનો દાસ;
તેની પુત્રીને પુત્રે કલ્પુ : કહી કયા ભીમજી વ્યાસ.

ગાત રામચંદ્ર વાગવ વાડુ, મુળલદે નામે વ્યાસ;
તેના કુલમાં રામજી, મુખે શારદાનો વાસ.

હરખાત્રી તેને સાધવી, કુંવર જનમ્યા ચાર;
તેમણે એક ભીમજી યુદ્ધકાંડ સંભળાવ્યું સાર.

પ્રાકૃત બાપાએ સુણીને કલ્પુ મધુસૂદન;
સંવત સોળ સત્યારીએ કાલગુન વદી તૃતીયા દિન.

ગુરુવાર તે દિવસ હતો, પૂરણ કર્યો ગ્રંથ સહી;
સત્તાવન કડવાં કર્યો, સાદી અક્ષરોએ ચોપાઈ કહી.

સાલજતા મુખ ઊપજે, પાતક સધળા જાય;
વાગ્વાણીપ્રસાદે રામજીના ગુણ મધુસૂદનજન ગાય,'

—દરગોવિંદદાસ કાંઠાવાળા તથા નાયાલાલ રામશ્રી સંપાદિત લાલસુત
દશવકચિત્ત રાગપથુ : પૃષ્ઠ ૬૫૨

આ ચચોની આદી સમાપ્તિ કરી 'યુદ્ધકાંડ'કાર મધુસૂદન
બ્યાસની આ યુદ્ધકાંડ કૃતિને વિસ્તારથી અવલોકવા તેમ જ મળે તો
કંઈ વધુ બાહ્ય અને આત્મ પ્રમાણે તારવી કાઢવા કોઈ બીજે પ્રસંગે
હું ઈચ્છા રાખું છું. દરમિયાન આ પ્રશ્ન વિષે વધુ ચર્ચા કરવા અને
તે ઉપર વધુ પ્રકાશ નાખવા જૂની ગુજરાતીના આપણા રસિક
વિદ્વાનખંડુઓને હું નમ્ર વીનતી કરું છું.

૫-૬-૭૫ કે

રા'કેરપ્રસાદ છગનલાલ રાવલ

મહાસૂદન વ્યાસકૃત

હંસાવતીવિક્રમચરિત્રવિવાહ

મંગલાચરણ

આસ્તાવિક

જૂપાલી દુહા

પ્રથમ સારદા ! પામિ નમું, વાગવાણીવર દેઉ !	
હંસગમની ! હરખિ કરિ સારું અક્ષર મઝ દેઉ !	૧
વીણાપુસ્તક કરિ ધરિ તું બ્રહ્મકુંઝરી ! અવિધાર્ય,	
વ્યાસ ભણિ ગુણ વરણું જુ મતિ આપિ માય !	૨
ગુણુ વૈ ગૌરીનંદના ! વરદાયક વર આપુ !	
અવિચલ વાણી આનંદસું તોરી ચરણિ થાપું.	૩

૧—ગ-આરંભની કહી નીચે મુજબ છે :—

‘કાતા તું યુગદંબે ત્રિપુરા તાહારું’ નામ,
બાલ જણી દયા આણી વેગિ દહ વરદાન
હૃદય કાપિ બુધ્ધ આપિ, આપિ નિમંલ જ્ઞાન,
હું બાલક આઈ તણે બુધ્ધહીન અસન્ન.’

“પ્રભુમ તાં સેવક તણે એહ વિભય (અભય ?) કરંત.”

‘વાગ’, ‘વાક્ય’. ઉત્તરાર્થ : હંસગમની ! હરખિ સ્તવું,
સારો અક્ષર લેય.

૨—ખ-પૂર્વાધતું પહેલું ચરણ : કર વીણાપુસ્તક ધરિ. જીનું ચરણ :
‘બ્રહ્મકુંઝરી વર દીઠ’ ગ-પૂર્વાધ : વીણાપુસ્તકધારણી તું બ્રહ્મ-
કુમારી અવિધારય.

૩—ક-‘ગુણુ વૈ’ ખ-‘આનંદસું’ ને બદલે ‘આઈ’ દીઓ. ગ-‘ગુણ-
વદો ગૌરીનંદન’ ‘થાપું’ ને બદલે ‘ચરિ થાપું.’

આગિ એક અનેકિ હવા કવિમધ જેણિ બદ્ધ;	
મતિ માગિ મધુસૂદન, બોલું અક્ષરબધ.	૪
માયબાપગુરુનિ નમુ, સુર તેત્રિસે કોડિ,	
વિક્રમચરિત્રવિવાદ કવુ, રખિ મૂઝ આવિ બોડિ.	૫
વિક્રમાદિત્ય વસિ જિહા બજેણીઆદિદાણ,	
વ્યાસ બણિ રસના વસી સખા અક્ષર આણિ.	૬

શ્લોક

અવંતીનગરં ઘેષ્ટં વિક્રમાદિત્યમૃપતિઃ ।	
પ્રધાનો મદૃમાગ્રજ દ્વિતીયો રાજપાલકઃ ॥	૭
પટ્ત્રિંશત્ક્રોશયિસ્તારા, દ્વિવેશલલિકા ।	
તેન માલવકે દેશે, અવંતી સુભગા પુરી ॥	૮
યત્ર સ્થાને મહાલિંગં મહાકાલો મહેશ્વરઃ ।	
તેન લિંગપ્રભાવેન, અવંતી સુભગા પુરી ॥	૯
યત્ર સ્થાને મહાદેવી હરસિદ્ધિર્હિ મટ્ટિકા ।	
તેન માતૃપ્રભાવેન અવંતી સુદરી પુરી ॥	૧૦

૪—ખ—‘અનેકિ’ ને બદલે ‘એક અનેકિ’ ઉત્તરાધ ‘મઝ મતિ મધુ-
સૂદન બણિ બોલું અક્ષરબધ’ ગ—‘એક અનેકિ’ ‘અક્ષરબધ’ ને
બદલે ‘અક્ષર મુદ્ધ’

૫—ખ—‘માય બાપ ગુરુનિ’ ને સ્થળે ‘માય સુદત્તગુરુનિ.’ ‘સુર’ ને
ને બદલે ‘નમુ’ ગ—ઉત્તરાધ ‘મંથ આરણુ ગુણવત તણે, બુદ્ધ
આપે રણુકોડા’

૬—ક—ખ—‘સરસ સુઅક્ષર’ ‘બજેણી આદિદાણ’ ને બદલે ‘બજેણી-
નગરી આદિદાણ’ ઉત્તરાધનું બીજુ ચરણ ‘રસિયા અક્ષર આણિ.’
ગ—‘સરસા અક્ષર.’

૭થી૧૦—ખ—આ શ્લોકો નથી ગ—શ્લોકોમાં કોઈકોઈ સ્થળે રાખફેર છે.

અઉપધર્મ

છાજેણીનયરી અતિરૂપ, વસિ જિહા વિક્રમનરબૂપ;
 બ્રાહ્મણ વેદવંત બહુ વસિ, અવર શાસ્ત્ર ચોતિક અબ્યસિ. ૧૧
 કરિ રનાન નેમ ન ચૂકિ નિત્ય, નિર્મલ મનસા, નિર્મલ ચિત્ત;
 અગ્નિહોત્રસૂં સંધ્યાકર્મ, યતિસન્યાસી બાણિ ધર્મ. ૧૨
 સુવર્ણ કલશ સિરિ શોભિત ધણા, સાત સહસ્ર ધર બ્રાહ્મણ તણા.
 ગંધર્વ, ભાટ વસિ અતિધણા, મેરાઈની નહિ કો મણા. ૧૩
 પદુક્ષિઆ પરીઅટ તિ સાર, છીપા વાસિ સદસ્ય બાર,
 વિહિવારીઆ વસિ દો લાખ, જિ મુખિ ન બોલિ જૂરી લાખ. ૧૪
 સત્યધર્મસૂં લુહરિ વાટ, લાભ ન દીધ બ્રાહ્મણભાટ;
 લખેસરી ન લાભિ પાર, કોટિધન વાસિ મિ બાર. ૧૫
 તીર્થયાત્રા કરિ બહુ યનિ, જૈનધરમી નિ જૈનશાસની.
 કૃઆ નવાણિ વાવિ બહુ કરિ, પૂર્વજનિ આપિ બહરિ. ૧૬

- ૧૧—ખ-ગ-ઉત્તરાધર્મનું બીજું ચરણ: 'અવરિ એક જ્યોતિસ અબ્યાસી.'
 ૧૨—ક-પૂર્વાધર્મનું પ્રથમ ચરણ: 'કરિ રનાન નવ નિમન સુનિત્ય' ખ-ઉત્તરા-
 ધર્મ: 'સૂ' ને બદલે 'નિ' 'યતિમન્યાસી' ને બદલે 'યતિ
 સનીના' ગ-પૂર્વાધર્મનું બીજું ચરણ: 'નિર્મે મનસા ન ચવિ ચિત્ત.'
 ઉત્તરાધર્મ પ્રથમ ચરણ: 'સૂ' ને બદલે 'કરિ.'
 ૧૩—ક-'સુવર્ણ' કલસૂં સાતિ ધણા' ખ-સુવર્ણ કલસ સિરિ શોભિત
 ધણા.' ઉત્તરાધર્મ નથી ગ-ઉત્તરાધર્મ નથી 'ખ' અને 'ગ'માં
 જ્ઞાતિઓ સંબંધી ચરણોમાં કેટલેક સ્થાને સ્થાનફેર છે.
 ૧૪—ખ-પૂર્વાધર્મ નથી. ઉત્તરાધર્મ બીજું ચરણ: 'જે બાણિ ન લીહિ જૂરી
 સાખ.' ગ-પૂર્વાધર્મ નથી આ પછી નીચેની અર્ધી કડી: 'અતિધણાં
 દોસીનાં હાટ, લાભ ન લિજે બ્રાહ્મણભાટ.'
 ૧૫—ખ-'દીધ' ને બદલે 'લીજિ.' ગ-ઉત્તરાધર્મનું બીજું ચરણ 'કોટિ-
 ધન વસિ વણુ' અદાર.
 ૧૬—ક-'જૈન ધરમી નિ જૈન શાસની. ખ-'યતિ' ને બદલે 'ધની.'
 ગ-'તીર્થયાત્રા કરિ બહુ સત્ય, જેહનો ધર્મ નિશ્ચ મનમત્ય.'
 'પૂર્વજનિ' બદલે 'પૂર્વજન્મ' એમ 'ક'મુજબ પાઠ છે.

રાજાનિ રાજિત નવરંગ, પરરાષ્ટ્ર તણું નહિ લયભંગ.	
દાન દીધ અદારિ વણું, માસ દિવસનું માનિ ટણું.	૧૭
નેમ ન ચૂકિ નર વૈ ધણા, તણિ કોડિ રાજિત રાય તણા;	
સાતસહસ્ર ધરિ સોનિવાસ, સુનારુપાસું વૃહ્ધરિ તાસ.	૧૮
વીસસહસ્ર કંસારા સાર, મરહંડીઆ મંગણ અપાર;	
રસણીઆ વસિ અતિબહુ, સરહીઆ ધર પાર ન લહું.	૧૯
ચૌદ સહસ્ર બિસાચત વસિ, વીસ સહસ્ર હથીઆરા ધસિ.	
વિનાયુની વાત સી કહું? ધરમાલીના પાર ન લહું.	૨૦
કંદોઈ કહીધ કેતલા જે મોદિક માડિ અતિબલા?	
સનૂરા ગાછીની ન્યાતિ, સહસ્ર પાંચ ધર વાળિ તાંતિ.	૨૧
જુઉ નગર તણો વિસ્તાર, સાતસહસ્ર વાસિ સૂતાર.	
મોઈ બલા કહું જેતલા, કો જાણિ મોલા કેતલા?	૨૨
માંછી, વણુકર નિ વેતાર, તેહના કો ન લહિ પાર;	
ચૂનારા, ચીતારા સૂણી, મદનિઆની ન્યાતિ જ ધણી.	૨૩
મજપતિનો પાર ન લહું, પગર સહસ્ર ધર મોચી કહું;	
પદ્માણી મોજગર સાર, ખેડાગર વાસિ સિ ખાર.	૨૪

૧૭—ખ-પૂર્વાધનું બીજું ચરણ : 'જસા હર તણા ન હોઈ ભંગ.' ઉત્તરાધનું બીજું ચરણ : 'માસદિવસ રા માંડિ કરણ.' ગ-રાવત, 'પરરાષ્ટ્ર તણું' ને બદલે 'વસિયર તણું.' 'માનિ' ને બદલે 'માંડિ.'

૧૮—ગ-'નર વૈ ધણા' ને બદલે 'નીર વહિ ધણાં.'

૧૯—ખ-૧૯ થી ૨૫ સુધીની કાઠીઓ નથી ગ-'સાર' ને બદલે 'વાસ.' પૂર્વાધનું બીજું ચરણ : 'મોદોરદીઆ માગણ આસ.'

૨૦—ગ-'ચૌદ' ને બદલે 'વીસ.' 'વનોણા.'

૨૧—ક-કાઠી ૨૧, ૨૩, ૨૪, ૨૫, ૨૬, ૨૭ તથા ૨૮ ના ધણાએક શબ્દો ધસાઈ ગયા છે તે 'ગ' માંથી લીધા છે. ગ-'સનૂરા' ને બદલે 'સૂતરિયા.'

૨૩—ગ 'વેલાર' ને બદલે 'પૂવાર.' 'સૂણી' બદલે 'સૂણા.' 'ધણી' બદલે 'ધણા.'

૨૪—ગ-ઉત્તરાધનું બીજું ચરણ : 'પંચોલા વસિ મહિસ અગિયાર.'

- સવા લાખ ધર ગુણકા તણાં, અંગ સ્વરૂપી આભરણ ધણાં,
જૂઆરી વસિ જૂવટિ, કોલાહલ હ્રદ ચોહટિ. ૨૫
- ત્રીસસદિસ તંબોલી જિહાં, વાસિ વરણ અદારિ તિહાં.
રાજદારિ સાંકલિયા સિંદ, નયરિ જાણિ નિસિ ઊમું દીહ ! ૨૬
- પોલિ પગાર સુવર્ણ નિસંદ, લક્ષ એક દયશાલા બદ
હસ્તીશાલા હસ્તી અતિધણા, માણકટીક નદિ કો મણા. ૨૭
- ત્રણિસર્ધ સાઠિ અતેજરિ તાસ, રૂપિ કંદર્પ લીલવિલાસ.
સભા પૂરી શિંહાસનિ બિહા, વિક્રમચરિત્રસુત નયણિ દીહા. ૨૮
- સાહામું જોષ સતોખા રાય, વનહી કેસિ જસા દોઈ પાય;
નમણિ દોઠો નવરંગ સુત, વાળી કોમલ વયણુ વિચિત્ર. ૨૯
- અતિરવરૂપિ માનિની બોલવિ, ચોદ વિદ્યા જાં મુખિ ચવિ.
કંદર્પ અભિનવ કુમાર, વિક્રમાદિત્ય મન કરિ વિચાર, ૩૦

હૃદા

- સુત દેખી સાહામું જોષ રાજા બોલિ ધ્રમ :
વિક્રમચરિત્રવિવાદનું કહો કરીસિ કિમ ? ૩૧
- સભા માંહિ સહ સાંગલો : ધ્રમ બોલિ નરનાથ;
કોઈ જુષ પદમની ? આપું સંબલ સાથ. ૩૨

- ૨૫—પ્રમાણભૂત પ્રતિમા કેટલાક શબ્દો દર્શિત છે ને ધસાઈ ગયા છે.
૨૬—ખ—ઉત્તરાધનું પીઝું ચરણ : ‘નગરમાંહિ જ્યમ જગ્યું દીહા’
‘સાંકલિયા સિંદ’ એ શબ્દો ‘ક’માં ધસાઈ ગયેલા હોવાથી
‘ખ’માંથી લીધા છે.
૨૭—ખ—‘માણક ટીક નદિ કો મણા.’ એ ‘નિસંદ’ ને બદલે ‘કાસંખ.’
૨૮—ખ—‘કંદર્પ જસ.’ એ—‘અતેજરિ તાસ.’
૨૯—ગ—ઉત્તરાધ : નયણિ દોઠો નવ નવરંગ વિક્રમચરિત્ર સુત કોમલઅંગ.
૩૦—ખ—‘કંદર્પ’બવન જશે કુમાર. એ—‘ચોદવિદ્યાગુણુ નિ રતને.’
‘કંદર્પ’ અભિનવ કુમાર.
૩૧—પ્રતોમાં આ અને પીઝે સ્થલે કોઈ સ્થલે હૃદા તો કોઈ સ્થલે
‘પૂર્વજાયુ’ છે.
૩૨—ખ—ગ—‘માંહિ’ ને બદલે ‘સહિત.’ ‘સંબલ,’ ‘સંમલ.’

કો કન્યાનિ કારણિ, દેખિ દેસવિદેસ;
ખોલી કરી વલી ખીડૂ ધૂં વિક્રમાદિત્યનરેસ.

૩૩

અઉપધ

રાજપાલ રાજા પ્રતિ કીલ્હિ: “આપો ખીડૂં આમસ લલિ.”
ત્રણિસધ રાજત પાલા અસવાર, તેજ આસનનું તોખાર. ૩૪
આપું એકાગ્રિભિનું દાર, આપો અંગતણું સણુગાર.
સાત સાંઠિ સોનધંધ ખરી, એતલું આપું આગલિ કરી. ૩૫
રાજપાલ નેહિ ખિ હાય, વલ્લતા વીનવીઆ નરનાથ:
“સાતિ દિવસિ સ્વામી! અવધારિ, હું રુડી નેધસિ રાજકુમારી. ૩૬
પદની તણી પરીક્ષા કરી, હાયપગ હું નેધસિ ફરી;
ને તૂડે બહા નિ ધસિ તો લાલિ લક્ષણ બનીસ. ૩૭
જે માગિ તે આપિ રાય, સુક્રિસું દેસાગરિ જાય.
ઉતર દેસ કીધું પદવાણુ, ગઢ ચિત્રાઢ કીધું મેહેલાણુ. ૩૮
કુંભલમેર, ધંડર, સીરાહી, આણુ નિ જલ્લોર, સિંધ નેધ;
જૂનોગઢ નેથો અજમેર, મંડલગઢ મથુરાનું ફેર. ૩૯
દીલીનગર છિધ તે નવરંગ, આગલિ રણથંભર અમંગ.
દીડું દેલવાણું રાણપુર, કંઈવાડું કંઈધ નાધૂર. ૪૦

૩૪—ક-‘પાલા’ ને બદલે ‘બહા.’

૩૫—ખ-પૂર્વાધ નથી. ‘આગલિ’ ને બદલે ‘આદર.’

૩૬—ખ-પૂર્વાધ નથી. ઉત્તરાધ: ‘સ્વામી’ ને બદલે ‘સન્ત’ ‘હું’ રાખે
નથી. ગ-‘સાતિ દિવસિ સ્વામી!’ ને બદલે ‘આદેસ રાજા!
અવિધારિ.’

૩૭—ખ-‘લાલિ’ ને બદલે ‘નેધસ.’

૩૮—ખ-‘ગઢ ચિત્રાઢ કીધું’ ને બદલે ‘ચિત્રકોટ જઈ કરું મેહેલાણુ.’

૩૯—ખ-‘કુંભનેર.’ ‘સિંધ’ નથી. ‘મંડલગઢ’ ને બદલે ‘મંડવગઢ.’

ગ-કુંભનેર. ‘નિ જલ્લોર’ ને બદલે ‘જલ્લોર.’

૪૦—ગ-‘મથુરા.’

માગઢાટ નિ મુગદ્ય, વિમનગર નઈ મૂંદીયાનદ્ય.	
મૂંગીપદ્મણ દેગિલકંડ, કાઢાલરપાટણ નિ કરદંડ.	૪૭
રાજકુંડ નિ રાગોમતી, સીંગલ, જાવા, ચંદ્રોમતી.	
સ્વેતળાંધ રામેસર રામ, કલદ્યપુર નિ કંદલીગામ.	૪૮
સંજણ, સીકિત્તર, મલખાર, ચૂડા, કોયલાપુર, ચૌઆલ,	
જાંખીરી, સેવંત્રી સાર, દીવા, દીવીડ, લોલ અપાર.	૪૯
કૂકણ નાસિકત્રંજક નામ, અગાસી, સોપારાગામ,	
વૈતરણી વિમલા જલ અંભ, મધ્યમેશ્વર જિઝરમા ખંભ.	૫૦
એરંડવેલિ દેવગિરિ દેસ, માડવગઢ માલવીજિ દેસ.	
કલદ્ય કલવર ગયો આસેદ, ચાલનેર બદરી દેવેર.	૫૧
પાટણ લાંગપુર પિદિઠાણ, ભરુઅચ ઘોઘા ભલું વખાણ;	
ગિરુજી પાવો નિ ગંધાર, જિના મહીરા દીવ અપાર.	૫૨

- ૪૭—ખ—‘મુગદ્ય’ ને બદલે ‘મુદુદ્ય.’ ‘કાઢાલર’ ને બદલે ‘કાઢાલ.’
 ગ—‘મગદર વૈ નિ મદગલા.’ ‘ગોડા અનલા,’ ‘કહેરાપાટણ.’
- ૪૮—ખ—‘રાગોમતી’ ને બદલે ‘સંગોમતી.’ ‘ચંદ્રોમતી’ રથાને
 ‘ચંદ્રાવતી.’ ગ—‘રાનેવતા.’
- ૪૯—ખ—‘જાંખીર.’ ‘દીવીડ’ ને બદલે ‘દીવક.’ ગ—‘પૂર્વાધ’ બીજું
 ચરણ: ‘વેવલ કોવાપુર કૈઆલ.’ ઉત્તરાર્ધ: બીજું ચરણ: ‘દાવા
 દેવલ ભલું અપાર.’
- ૫૦—ખ—‘અગાસી.’ ‘જિઝરમા ખંભ’ ને બદલે ‘નિ માંહિ ખંભ.’ ગ—
 ‘સોપારા’ બદલે ‘ગોપારા.’ ઉત્તરાર્ધ: ‘વૈતરણી લાધી ત્યાં ખંભ,
 માંહિ માહેશ્વરનું જિંભ.’
- ૫૧—ખ—ઉત્તરાર્ધ: પ્રથમ ચરણ: ‘ગયો આસર’ ને બદલે ‘નિ આસેર.’
 ‘બદરી’ ને બદલે ‘બેદરા.’ ‘રામેસ’ ને બદલે ‘દેવેર’ પાઠ ‘ક’
 નો છે. ગ—‘દેવલદેસ.’ ‘ચાલનેર’ બદલે ‘ચાલનેર.’ ‘બદરી દેવેર’
 બદલે ‘બદરીકેદાર.’
- ૫૨—ક—‘પાટણપુર નિ પિઠાણ.’ ખ—‘પાટણ લાંગપુર પિદિઠાણ.’ ‘દીહ’
 ને બદલે ‘દીવ’ પાઠ ‘ક’ નો છે. ગ—‘પાટણ લાલપોર પટાણા.’
 ઉત્તરાર્ધ: બીજું ચરણ: ‘જિના મહી ને દેવ અપાર.’

સવિ સણગાર અને અતિરૂપ, એ જૂલો કો આલ્યો જુપ !
 ફૂલફૂલ લેધ આગલિ રહિ, “કેહિ આવા ?” માલણિ કહિ. ૬૦
 “અમ્હો આવા બિજેણીગામ, ત્રંબસેનરાજસૂં કામ.”
 માલણિ કીહિ ! “સુણિ માહારી વાત, બલો અમ ધરિ આવુ રાતિ ! ૬૧
 ભોજન કર, જૂખા કાં મલો ? સારી કાજ પુન્હારૂં વલો.”
 સખદ સૂણી લેધ કરો જૂહાર, માલણિ ! મૂઝ મ લાઉ વાર. ૬૨
 આલો ધરિ પ્રધાનહ તણિ, કહિ વાત તે કાઠીબી સુણિ.
 કેહિ કાઠીઆ કુણુ પ્રધાન ? તસ અચીનૂં કુણુ છં નામ ? ૬૩
 કહિ પરદાર : સ્વામી ! સૂણો વાત, લીલાનારી નમ લખમણુરાત.
 લખમણુ હિ રાજાની આપસિ, ધરિ લીલા વસિ દાસદાસી. ૬૪
 કેહિ પરદાર જમનિ માહિ, પુરુખ એક બલો હિ આહિ.
 લીલાવતીછ લક્ષણુ જોય. બાધવ બણી બોલાવૂં સોય : ૬૫
 “કહો લાઈ ! દિસિ આવા કોણુ ?” “બાઈ ! અમ્હિ આવા નગર
 બિજેણિ.
 ત્રંબસેનનિ કહીછ કુમારિ, વિક્રમચરિત્રવર જોઈછ નારી.” ૬૬

૧૦—ખ—કદીનાં ચરણો બિવદાંસૂવદાં છે :—

“અમ્હો આવા બિજેણીગામ, ત્રંબસેન રાજસૂં કામ.”

માલણી કીહિ : “સૂણુ અમ્હ વાત, આવુ અમ્હ ધરિ આવુ રાતિ.”

૧૧—ખ—“ભોજન કર, જૂખાં કાં મલો ? સારી કાજ તમ્હારૂં વલો.”

સખદ સૂણી લીધ કરૂં જૂહાર, “બાઈ ! અમ્હ લાગિ વાર.”

૧૨—ખ—“પુહતો ધરિ પ્રધાનહ તણી કીહિવા વાત તે કાઠાદિજીં સૂણી

કીહિ કાઠાદિયા કવણુ પ્રધાન, તસ સી તણુ કવણુ હિ નામ ?

૧૩—ક—ઉત્તરાધર્મા કૈટલાક રાખદો ધસાઈ ગયા છે.

ખ—“કીહિ કાઠાદિજીં સાંભલિ રાતિ લીલાનારી નિ લક્ષમણુરાત,

લક્ષમણુ હિ રાજાની પાસિ, ધરિ લીલા વસિ દાસદાસી.”

તવ દીધી બિન્દી અંધોલી સાલિદાલિધૃત ભોજન ધોલ.
 ખાટ તલાઈછ બિડો નિમ, લખમણરાત પધારા તિમ. ૬૭

લીલાવતીઈં કારણુ કીદિ: “એ આવું ઉજેણીરા સહી.
 એ વિક્રમાદિત્ય તણું પરધાન, આધા થઇ ઘુમ્હે દેને માન. ૬૮

હંસાવતીકન્યાનિ કાજિ, એ મોકલા છિ આપણિ કાજિ.
 તિમ કરને નિમ હોઇ સહી,” લીલાવતીઈં ધમ વાત કહી. ૬૯

રાજપાલ લખમણુ દોઈ મલા, લાઈ ભણી ભણેરા લવા:
 “તું વિક્રમાદિત્ય તણું પરધાન, તંબસેન ઘુમ્હે દેગિ માન. ૭૦

એક વાર રાજાનિ કહું, ઘુમ્હે મિલવાનુ આયમ લહું.”
 લખમણુરાત તવ તિહા ગયો, જઈ રા આગણિ બોલો ગયો. ૭૧

“રાજાન! એક વાત અવધારિ, હવિ પોતી થઇ રાજદંડારી.
 આવો વિક્રમતણું પ્રધાન, આધા થઇ ઘુમ્હે દેયો માન. ૭૨

અમ્હે ધરિ છિ બિહમું તેડીઇ, મેલાપક નેઇ નેટીન.”
 રાજપાલ તેડો તમ ઠામ, માન દેઇ બોલાવિ ગય. ૭૩

રાજા પૂછિ: “સૂણો રાજપાલ! તમ્હે દેના ઘેણ, દેના પાલ?
 કહો બેતારા કીદિ હામિ? ઘુમ્હે આવ્યા છો કીન્ધ હામિ?” ૭૪

“સાત સાહાડી અસવારદ ધણા, અમ્હે કિનાગ્ર નદિ દો મળ્યા.
 સાથ રહો સરોવરપાલિ, રાજા! અમ્હે વસતિ દેવણિ.” ૭૫

‘તુ રાજમંત્રિ’ રાજ કહિ, ‘કન્યા કહોં કુંઆરી રહિ ?
અનેક ભાગા આવિ ધહાં, જિ સરજૂં તિ હસિ તિહાં.’ ૭૬

તતખણુ ગુરુ બોલાવો તામ, વરકન્યાના પૂજા નામ.
મેલાપક જોયું મનમુધિ, સવિ વાતની હોષ સિદ્ધિ. ૭૭

તાહા હંસાનારી નીરક્ષણુ કરી, રાજપાલિ જીજાંગિ ધરિ.
હંસાવતીહામિ હલ દીદ, સકલ કાજ અમ્હારા સિદ્ધ. ૭૮

રાજપાલ પ્રતિ રાજ કીદિ: ‘એક માસ અમ્હ બોલ જ વહિ.
માસ દિવસ નહિ આવુ તુમ્હે, અવર હામિ પરજાવું અમ્હે. ૭૯

વિક્રમચરિત્રવર કન્યા ધણી, એ મોહોટા જોજોળીધણી.
વિક્રમચરિત્ર નહિ આવિ ધહા, એવડી ગદગતિ ધાહુ કિહાં ? ૮૦

અવધિ એક માસની હ્રષ, માસ પૂઠિ રખિ આવુ કોઈ.’
કરી જૂદાર જિતારિ ગયો, પરધાન જીડી જીમો થયો. ૮૧

પરધાન આગલિ એહેવું કીદિ, ‘એક વાત મિ કીધી સહી.
આય ન કરી ચાહિ અસવાર, મિ કીધો માસદિવસનો કાર.’ ૮૨

૭૭—ખ-ઉત્તરાધ: ‘જીજુ’ ચરણ: ‘સહી વાત હોષ પ્રસિદ્ધ’

૭૮—ખ-પૂર્વાધ: ‘હંસાનારીનિ નીરખી કરી.’ ઉત્તરાધ: ‘જીજુ’ ચરણ: ‘આજ કામ અમ્હારા સિદ્ધ.’

૭૯—ખ-પૂર્વાધ: ‘જીજુ’ ચરણ: ‘આજુ જીજુ આવસ લહી.’ ઉત્તરાધ: ‘નહિ’ ને બદલે ‘જુ ન.’

૮૦—ખ-ગ-પૂર્વાધ: પ્રથમ ચરણ: ‘મોહોટા’ ને બદલે ‘રાજ.’ ‘કિહાં’ ને બદલે ‘આંહાં.’ ‘જીજુ’ ચરણ: ‘કીદિ સા વિદેસ જસુ કાંહાં’: ખ

૮૧—ખ-ઉત્તરાધ: ‘રાજપાલ મૂકવાવો રાય, લક્ષમણ બાંદિ વલગુ’ જય.’ આ પછી નીચેની કડી છે:

‘લક્ષમણ ધરિ મિહ પુહતા જય, તાં મુકવાવી લીલામાય.

કીદિ જાં જૂદાર વસીઆ જિમ પર મોડી જીડી જામું તિમ.’

૮૨—ક-‘એહેવું’ ને બદલે ‘કારણ’ ઉત્તરાધ: ‘આય ન’ ને બદલે ‘આયત.’ ગ-કડી નથી.

ઊજેણિ જમ ઊભું રહું, રાજા આગેણિ કારણ કહું.
 આવો ઊજેણીઅલિહાણ, જમ રાગ્ગાનિ કીધું જાણ. ૮૩
 કરી જૂઠાર જવ કારણ કહું, તવ રાજા ઉદારો યથું.
 રીસ ભરી રાજા ધમ કહિ, “રીસ માસ રાગિત! કિહાં રહિ? ૮૪
 તૂનિ તીરથનું હવું જાણ, તુ તિ પાછું સે ન કીદ પ્રયાણ?
 તીરથ કાજિ દ્રામ હ દેત, બિદા પુન્યનું લાભ હું લેહેત. ૮૫
 રાજપાલ! તું સાંભલી વાત, જુ તું મૂઝનિ પૂછી જાત. ૮૫+૧
 તું તાહરા કાજિ ગયું, અમ્હ આગસિ અનેરું” કહું.
 રાજપાલ! ધરિ જાઉં છું, એ કાજ કીધું હમ અમ્હે.” ૮૬

પૂર્વાશય

રાજપાલ અરંગિયો, અનિ અતિ હુઓ ઊદાસ.
 દેસાગરિ દુઃખ દેખિજાં, ધરિ ચૂકા ધરવાસ. ૮૭
 કર્મવિદુષો કાં લવિ? બોલા હમ ધમ બોલ.
 સખા સહિત સાચું કહું, કુફરું કરિ નિટાવ. ૮૮
 વિક્રમચરિત્ર જમ વીનવું: “સાલલો રાજા! બોલ.
 પરતક લક્ષ્મી પરહરી, નીરસ તમ્હે નિટાવ. ૮૯
 છું લલુયા નિ લાડિકો, સીય ન જાણો વાત;
 પુન્ય લાલિ પદમની જુ સરગિજાં છટી રાત. ૯૦
 હેમાચલ તન ચૂરિડાં, કરવત કરિ કેદાર.
 ભૂખો થમ લિરવ પડિ, તિ નર પામિ નારી. ૯૧

૮૪—અ-ઉત્તગાધ: ‘રીસ ભરી’ બદલે ‘રીમાવું.’

૮૭—ક-‘અરંગિયો.’ અ-‘મનિ રાગિજાં.’ ગ-‘દેખિજાં’ બદલે ‘વેઢિજાં.’

૮૮—ક-‘કુફરું કરિ નિટાવ’ ને બદલે અ-‘કુફરું નહિ નકુલ.’

૮૯—અ-પૂર્વાધનું બીજું ચરણ: સણિ રાજા! અલ્લ બોલ. ઉત્તરાધનું બીજું ચરણ: ન રહી સકું નિટાવ.

૯૦—અ-‘વાત’ ને બદલે ‘લાત!’

૯૧—અ-‘૧-૮૧’ ને બદલે ‘ગિનિ.’ ‘પામિ’ ને બદલે ‘લામિ.’

અસી નહિ બીજી કામ, મિ જોઈયા દેખવિદેસ.
 મોરકલા મુગલોચની, વપુ છિ મોહનવેસ. ૯૨
 દેસદેસાજરિ હં ભમો, નવખંડ નીરખી નારી.
 તોલિ નાવિ તારુણી હંસ તણિ આદારિ. ૯૩
 હે હૈ દૈવ ! તિ સુ કરું ! અવલી ગતિ સંસારિ !
 રામારુપ વખાણના, મોરું હર્ષિં આવિ બાદારિ. ૯૪
 વરસ લગિ હં વર્ણવુ, તોહિ ન આવિ છેક;
 કાલી પિરિ રુપ વખાણીય, જુ મુખિ બિંદા એક ? ૯૫

ચરિત્ર

દેસદેસાજરિ જોયા ફિરી, તે તક્તિ બોલું વિસ્તરી;
 મિ મનમાથી છાડું રાગ, પ્રથમ દેસ જોયો પ્રાયાગ. ૯૬
 જોઇ અયોધ્યા સરખતીર, મિયિયા, ચંપા નિ આહીર,
 મધ્ય દેસની જોઇ નારી, નહિ સમોવડિ હંસકુંઆરી. ૯૭

શ્લોક

આહીર મગદા ચંપા કૌસંયા કૌશિની તથા ।
 કાન્યકુબ્જે પ્રયાગે ચ મેલલા મધ્યદેશગા ॥ ૯૮
 કાલંકીય ગુરુદેવ કનુજે દસ્તિનાપુરમ્ ।
 યતનમધ્યે ન વૃદ્ધયતે દસાતુલ્યા દિ સુંદરી ॥ ૯૯

૯૨—ખ—‘વપુ છિ મોહનવેસ’ સ્થાને ‘નારી ઈચ્છિ વેસ.’ આ પછી નીચેની કડી છે :

‘એક કન્યા વર રયો, વરી વરકન્યા સહ સાત,
 પિતિ સું જાણુ તેહ તણી ? રહુ અણુબાવા રાતી’

અને તે ૧૭૪ માં કડી તરીકે ‘ક’ માં આગળ આવે છે.

૯૩—ખ—આ કડીથી ૧૭૨ કડી સુધીની કડીઓ નથી.

૯૪—ગ—‘મોરું હર્ષિં આવિ બાદારિ.’

૯૭—ગ—પૂર્વાર્ધે બીજી ચળુ : ‘મહીરથલી ચંપા લેહીર.’

અઉપધ

- ગોડદેમ જોયો કામરુ, દસ્તિનાપુર મિ જોયું ખરૂ.
પંચરાટ નિ વાગણુસી, માધન જોયું બહુ દિન વસી. ૧૦૦
બીડીમાની ઉત્તમ નારી, યાદા વાસિ શ્રીદેવભોગરિ.
રેવાતટ મિ જોયું બમી, નદિ નારી કો દસા સમી. ૧૦૧

૨લોક

- સગોઢ દસ્તિયંધં ચ, પંચરાટં ચ કામરુ : ।
ધારાણસી પ્રયાગં ચ મધ્યપ્રસ્ય તથૈય ચ ॥ ૧૦૨
મગધેષુ માનિની રમ્યા રૂપલાયણ્યસંયુતા ।
પૂર્વદેશે નિરીક્ષેત, દંસાતુલ્યા ન સુદરી ॥૧૦૩॥

અઉપધ

- અગ, વગ, કુરુક્ષેત્ર, કલિંગ, ઐસન, શલ્ય જોયું તિનગ,
જનકધગ, બિહાર, વિગટ, નદિ નારી એ દસનિ ધાટિ. ૧૦૪

૨લોક

- અગયંગકલિંગેષુ, કુરુક્ષેત્રકથૈય કૌસલ ।
હાહલોહાણકંધય, જાલધરો યરાટકમ ॥ ૧૦૫ ॥
યમપ્રસ્યં નિરીક્ષતે, નગરં સર્વશોભનમ્ ।
પતદેશે ન દુર્દયંતે નાર્યો દંસાસમા ધ્રુવમ્ ॥ ૧૦૬ ॥

અઉપધ

- દશિણમાદિ દુર્દરદેમ, ત્રિહા નારી નવયૌવનવેમ,
નિહટ માવત્તની મધ્ય થેહ, નીગન કગી નિ નીગખી તેદ. ૧૦૭

૧૦૦—ગ-‘ માધન ’ ને બદલે ‘ મનદ ’

૧૦૩—ગ-‘ તત્ત્વ ’ ને બદલે ‘ જડા ’

૧૦૪—ગ-નથી

૧૦૭—ખ-‘ સમ્ય ’ ને બદલે ‘ સિખ ’ ‘ તત્ત્વ. ’ ગ-‘ દશિણ દેસ માંદ
દુરિદ, દેમ. ’ ‘ નિરત. ’

તાપીતટ જોયું વિસ્તાર, શ્રીપર્વતની નીરખી નારી;
સવિ દેસ તમ જોયો ભખી, નહિ નારી કો હંસા સખી. ૧૦૮

શ્લોક

ધૂરે વેય મદેન્દ્રજ યનયાસજ સિંધુલઃ ।
તાપી ખેરધમગાદાદં ત્રિકૂટં માર્યં તથા ॥ ૧૦૯ ॥
શ્રી પર્યંતજ વિષ્ણુધા વિષ્ણુધા મુદ્ગલો ગુદિ ।
પતદેશે નિરીક્ષ્યતે હંસાતુલ્યા ન સુંદરી ॥ ૧૧૦ ॥

અંકૃષ્ઠ

દૃઢજુ કોરો દેસ નિધાન, નિહા ફેફલ શ્રીફલ અતિપાન;
ત્રંબક નાસિક જોયાં ફિરી, સૌરાષ્ટ્રકુલસુંદરી. ૧૧૧
પુર પિઠાજુ જોયું દિન ખાર, મરહક ખીખપુત્રી નારી;
વિગ્નનગર જોયું પ્રખી, નહિ નારી કો હંસા સખી. ૧૧૨

શ્લોક

નાશિકં વેય સારાષ્ટ્રં ધૃતં ચ માર્યકં તથા ।
પ્રકાશં મરહકં ચ પિઠાણ કુકળં તથા ॥ ૧૧૩ ॥
પેટાચદં જા માંટારં કનઢી ઘીજાપુરં ગતા ।
વૃષ્ટા વહુવિધા નાયોં હંસાતુલ્યા ન સુંદરી ॥ ૧૧૪ ॥

અંકૃષ્ઠ

પવિત્ર દેસ નિ ગંગાદાર, કુરુખેત્ર પૃથિવિમાં સાર.
અતિપુહલૂં પ્રથિવીનું પીક, અશ્વમુખાં તિલાં માણસ દીઠ. ૧૧૫

૧૧૨—ગ—‘પ્રવર્ધિનું ખીજુ’ ચરણ : ‘નિહાં શ્રીફલ સાર અન્નગર પાન.’ ‘સુરાષ્ટ્ર
દરી જોયું સુંદરી.’

૧૧૨—ગ—‘પિઠાજુ’ ને બદલે ‘પદ્મ.’

૧૧૪—ગ—‘પવિત્રમાં’ બદલે ‘પૃથિવિમાં.’ ‘જાગ્યા’ પહેલું ચરણ : ‘વિપુલ-
ધોલ પૃથિવિની પીક.’

એકકર્ણ દીઠા મળકર્ણ, સ્વાનમુખા નિ વિદ્યુત્પાતર્ણ
 વેસુરમુખા ખરનિ આકારિ, જલિનદેહ દીઠા નગ્નારી ૧૧૬
 તે દેખીનિ રાજિત અવગથા, વિભાસીનિ ખાઠા વત્તા;
 ધણિ પિરિ પૂમ કારણ દેહ દમે, અન્યા વિદેહ દેસાલિરિ ભમે. ૧૧૭

શ્લોક

ગંગાજારં, કુલ્લોચં, ઓર્કટ, દક્ષિનાપુરમ્ ।
 હૈશાને શ્રમ્ભવકપ્પાશ્ચ, પદ્મપાદા તયિય ચ ॥ ૧૧૮
 શ્વાનધવપ્રા કરિકર્ણાં, સ્વરયકપ્રા દુરાનના. ।
 પ્રેસહીસંપ્રદાકારા દુષ્ટ્યન્તે ગચ્છતા ઇય ॥ ૧૧૯

ઇડરગઢ જોયું અજમેર, આયુગઢ છિ જોયણુ તેર;
 કુંભવમેર જોયું અમ્હો ભમી, નહિ નારી કો હસાસમી. ૧૨૫
 ચિત્રદૃટ પહિલુ ખપ કરો, જિજ્ઞેણી જનનિ અનુસરો,
 મહદેસ મિ જોયો ભમી, નહિ નારી કો હસાસમી ૧૨૬
 સીરાહી, જોયું નાધોર, જાનધર, રતનાકરપુર,
 રાણપુર, મડનગઢ સાર, નહિ નારી હસાનિ આકારિ. ૧૨૭
 મિ ધણો દેમ નિગ્જો નગનાય ! અઢી વરસ જિપગિ દિન સાત,
 દેસમાહિ સીમ ગુજરાતિ, નગમાહિ શ્રીખલાતિ. ૧૨૮
 એ સત્ય વચન માનુ ગગન ! જીના તેહ તણા પરિમાણુ,
 સમીપછ મહીસાગર પ્રભાસ, રનાનમાત્રે અવિચલપદવાસ. ૧૨૯
 ત્રંબસેન મોહોટો રાજન, તેહતણો લખમણુ પરધાન.
 બત્રીસનક્ષણી પૂરી સતી, લખમણુનિ ધગિ લીલાવતી ૧૩૦
 હ તેહ તણિ ધિરિ જન જિનરો, પ્રથમ મંત્ર લીનાસું કરો.
 લખમણુ પ્રેરો લીનાવતી, તુ મિ દેખી હસાવતી ૧૩૧

૧૨૪—ગ 'યત્ન' બદલે 'મન' બહોર' બદલે 'ભાહોલેર.' 'મિ
 પોહોર' બદલે 'આકેર'

૧૨૫—ગ 'કુંભવદેસ'

૧૨૬—ગ-કઠી નથી

૧૨૭—ગ 'નાગોર' પૂર્વાધનું ખીલુ ચરણુ ભલધર જોયું તિ પોહોર
 ઉત્તરાધ' રાણપુર ભવમવાહ સાર, ત્યાહા નારી નવિ હસકુમાર
 આ પછી નીચેના બ્રહ્મ સંસ્કૃત સ્લોક છે

‘ત્રિચિત્રકોટિ મેરુશ્વરમુરદેશે સરસ્વતી ।

જાલધરો વૈરાટશ્ચ વાલુહોદધૌચ ॥

અજમેર સારો દેશ ઈડરગઢ શુભમઢલ ।

‘एतन्माये न दृष्टयान् हेसातुल्या हि सुदरीम्’ ॥

તેજ તનતણી સી કહીછ વાત ? શિવામધે પાખલિ મઠ સાહ;
 તે માલિ મોહોટો આવામ, સાત ભૂમિ જીયો આકાશ ૧૩૨
 બાલ્લ કમાડ લોહડાના પાટિ, ભોગલિ લોહોટ સિ મણુ સાત.
 સપુટ તાલા ભીઝ સાર, તે કૂચી મૂકિ લડાગિ ૧૩૩
 પોહોર ખિઈની નોખતિ ફરિ, ઈણિ પિરિ રાગ રક્ષા કરિ,
 તે જીપર રહિ પદમની, અસી ત્રિભોવનિ નહિ કામિની. ૧૩૪
 ચિત્રગયંદા આદિ અનેક, સેવા કરિ દાસી રાત એક,
 રમતિ કરિનિ દિન નિગમિ, કરિ કાજ જિ મનનિ ગમિ ૧૩૫
 અસી નારી નહિ નવખડમાલિ, રુપિ ગવિમડલ રુધીપ,
 તેજ વરમનીવેસે ચડી, સ્વય વિધાતા દાચિ ધડી ૧૩૬
 વદન મનોહર અદ્ર સમાન, નવયોવનભર, ભીનિ વાનિ,
 સ્તન ઉતુગ અધુર પ્રવાન, વેણિ દડ યસુ મદાકાલ ૧૩૭
 શિમ રાખડી જડિત લાય, ગાલિ ખિસતી અમકિ ગાલિ,
 કઠિ મુક્તાદયદાર અમૂત, નિર્મલ નામિકા જીપરિ ફૂલ ૧૩૮
 અશુ ચાતતા પ્રથિની ચલિ, તેજિ કગિ ત્રિભોવન ખનખલિ,
 આખિ વખાણુ કંડુ કિમ કરી ? અણીઆલી નિ અજનબરી ૧૩૯
 તિ જોના મન નરદ ધડિ, આખિ જોષ ઇદાદિક પડિ,
 નિમેર કરના અમકિ પીજ, ગગા દાત દાડિમના ખીજ ૧૪૦
 સિદનકી તિ સવિમે કીલિ, તિ આગલિ મહી કુદી લલિ;
 યતિ ચલિ જોતા કટિલક, કામી પુરુષ તજો મુ વક ? ૧૪૧

૧૩૨—ગ-’ ભૂમિ ને જાણે ‘આકાશ’

૧૩૪—ગ-’ ખિઈની ’ ને જાણે ‘પોહોરનિ ’ ‘કામિનિ’ જાણે ‘કામિનિ’

૧૩૫—ગ-’ કાજ ’ ને જાણે ‘વાન’

૧૩૭—ગ-’ મનોહર ’ ને જાણે ‘મોહન’

૧૩૮—ક-’ નિર્મલ ભાષ ’ ને જાણે ગ-’ લાય ’

૧૪૦—ક-’ તિ જોના મન ખનખલિ ’

- કાંકણચૂડી નિ મૂઢી, રત્ન અમૂલક હીરણ જહી.
ચરણચિર પીતાંબરતણે, ચોલીષ ખાપ કાધો ઘણો. ૧૪૨
- નાભિ જોમંતા નર ખલ્લભલિ, સુકસનકાલિકનાં મન ચલિ;
હંસાતલુકં મુખ જોવું અમ્મં, જાણિ સોનિ કુંદલ રસં ! ૧૪૩
- લીલાધ પાગ ભરિ સુંદરી, ગજગતિ પાગ ખલ્લકિ નેજરી.
નવ ખંડિ પ્રત્રીસી નારી પામિ જિ પૂજે ત્રિપુરારિ. ૧૪૪

શ્લોક

- શ્યામાઙ્ગી, નયયૌવના, શશિમુખી, કામિમનોદ્ધારિણી,
કંઠે મૌલિકમાલિકા સુધિમલા, ચા શુદ્ધવંશોદ્ભવા ।
હસ્તે કકળમુપ્રિકાસુજડિતા, કેયૂરદિવ્યાંધરા,
ચિંપૌઠોપીનકુચભારનમિતા, પાદૌ રણન્નુપૂરૌ ॥ ૧૪૫

અંતિમ

- શ્યામામુખ સસિધર સમાન, મદન સુલોચન રૂપનિધાન;
રતન ઉત્તમ અધરે બિંબ, જંઘ જસી બિહ કંદલીસ્તંભ. ૧૪૬

(આર્યા)

- શ્યામા સુંદરવદના ગજગતિમંદા સુલોચનાઅ તણી;
સુભગા પીનનિતંબા આઘ જનિતા બિંબાધરા તરણી. ૧૪૭
- મદમુગ સ્વરૂપિ મદા ગાભરી, મદભર ચાલિ લોચન તરિ;
લહિરિ ખાતી પગલાં ભરિ, તેહનાં વિષ ભવાની હરિ. ૧૪૮

૧૪૨—ક—'વિચિત્ર' ગ—'ચિર.'

૧૪૩—ક—'હંસતાં મુખ હીસિ અમ્મં.' ગ—'હંસાતલુકં મુખ જોવું અમ્મં.'

૧૪૬—ગ—પૂર્વાધ' બીજું ચરણ : 'મનસા લોચન ભરિ ધામ.' 'કંદલી' ને બદલે 'કેલના.'

૧૪૭—ગ—આ કહીને બદલે નીચેનો શ્લોક છે :—

‘શ્યામા સુદરવદના ગજગતિમંદા સુલોચના સા સા ।

સુભગા તન્નાનના તરણયતી નિતંબધારિણી ॥’

૧૪૮—ગ—આ કહીને બદલે એક શ્લોક છે.

વચન બોલિ સીવ સીસતી, બુઝધા સહિજ રમરિ છેન્મેતી.
 દાવભાવ દેખાડછ હસી, ગાણિ છત્રસણી ઊરવસી ! ૧૪૯
 હસતી દીસિ આરે કાલ, પ્રેમ વધારિ નેત્ર વિશાલ.
 હંસાવદન નિરખિ એક વાર, સંદર્શ જન્યે તેહનો અંબતોરં. ૧૫૦
 સંગ કરિનિ સોહામું જોય, તવ કામી નર બિંમણો હોઇ.
 કામિનિ કામ તણો બંડાર, પુત્ય વિના કિમ પામિ નાર ? ૧૫૧

શ્લોક

મોગે પ્રવૃત્તિઽપિ તયૈર્થં ધૃતે, સંપ્રપતે ચૈસ્ય મુક્તોન્યેભિર્દૃષ્ટા ।
 સ્તા કામિની કામિર્જનસ્ય જોષિર્ની, ન લભ્યંતે પુણ્યેશૈતે-
 ગુણૈર્નરૈઃ ॥ ૧૫૨

અર્થપદ્ય

ધિક કવિતા જે એહેવૂ કવિ, જે શ્યામાશુભ સસિયર મીઠવિ;
 દાવભાવ સોહાવિ ગાત્ર તે આગલિ સસિયર કુલુ માત્ર । ૧૫૩

શ્લોક

ધિક્ તે દે મંદમતયાઃ કુરુ તે ચ સર્વે
 યઃ સ્ત્રીમુગ્ધં ચ શર્શિનાં પ્રકરોતિ દક્ષી ।
 હ્યાયણ્યસમ્પ્રમકટાક્ષં નિરીક્ષિતાનિ
 કોપપ્રસાદદક્ષિતાનિ ક્રુત્ શર્શાંકે ॥ ૧૫૪

અર્થપદ્ય

મુરતસમિ ઊપગવિ રંજ, કાઈ લાગિ કાઈ આપિ અંજ.
 અપલ અક્ષ ઇનમિલન કરી, દીન વચન બાપિ સુંદરી: ૧૫૫

શ્રવણ વીણિ વિક્ષાત જાણ, સુરતસ્વેદ પ્રસીઝિ ગાલ;
ધસા ભાવ કરિ સા જોહ, પુન્યવંત નર પામિ તેહ. ૧૫૬

શ્લોક

उपरोत्यतितानां किंचिदुन्नमितस्तनोनाम् ।
मधुरस्वरा मधुररसं पिबन्ति पुण्यजनाः केचित् ॥ १५७
અઉપર્ધ

સાંભલિ રાજા ! સાચું કહું, સંખ્યા રૂપતણી નવિ લહું;
ધુરિ થકી મિ જોહવી કહી, જાણિ મૂઝ આગલિ જીભી રહી ! ૧૫૮
મુખ જોતાં જોગીસ્વર ચલિ, શિવસનકાદિનાં મન ખસભલિ.
તેહતણું કિમ કરું વિવેક ? કીહિતાં રૂપનિ ન આવિ છેક. ૧૫૯
મનમા હૃતો જીલટ ધણો, તે પરમેશ્વરિ અવગણો.
હૈ ! હૈ ! દેવ ન પોહોતિ આસ, કાત્યપીન્યું ચપું કપાસ ! ૧૬૦

ફૂલ

રાજા ! તુલ કારણિ કરી, મિ દમિજીં બહુ દેહ;
વરસાલિ વગડિ વસો, માહરા જીપરિ વૂઠા મેહ. ૧૬૧
હેમિ હડખા ગડગડિ, ટાઢિ કંપિ દેહ,
ઝાકલ કાર પડિ ઠરિ, જાણિ વૂઠા મેહ ! ૧૬૨
સેજ સીયાલિ સાંભરિ સ્થામા કેરાં મુખ;
રાજા ! તુમ્હ કારણિ કરી મિ વેઠાં બહુ દુઃખ. ૧૬૩
સીર સૂરજ, તલિ વેલ તપિ, અગ્નિ સમોવડિ યાય;
સીર જીઘાડિ ચાલિયો ભરજીન્નાલાનિ માંહિ. ૧૬૪
ઝલ જલિ, ઝાંઝવા બલિ, નહિ સીતોદક વામ;
આઠ દિસિ દવ જીછલિ, ભરજીન્નાલા માંહિ. ૧૬૫

૧૫૧—ગ-કડી નીચે મુજબ છે :

‘ ગવરમલ વિખરાયા વાહ, સુરતસમે પરસીને ગાલ;
અસા ભાવ કરિ તાં જોહ, પુન્ય વિના ક્યમ પામિ તેહ ? ’

૧૧૧—ક લપરાખે જીન્નું ચરણ : ‘ જીપરિ મૂઝ વૂઠા મેહ ’

ધણિ પિરિ દિન દોહિલિ ગમિ, કાધૂં હૂવું કામ,
 જો મુખ દેખત તેહનું તો આપત મૂઝ અનામ. ૧૬૬
 અવધિ માસ તણી ગઈ, જોમિ પડા મૂઝ હાથ;
 રલૂખખૂં ફોકટ થયું, જિંમ કૃપણુનિ ધગિ આયિ” ૧૬૭

ચરિત્ર

વિક્રમ ચરિત્ર વયતા જોલીઆ: “અવિધિ જીપરિ દિન કેતા થયા ?”
 કહિ પ્રધાન નામીનિ સીસ, “સ્વામી ! દિન હયા આલીસ.” ૧૬૮
 વિરહવેષ લાગી રાજન, અગ અનંગ જાગો સપરાણ,
 વિરાગ્યો મન કરો વિચાર, ન્યાહા દેખું ત્યાંહા હંમકુમારી ૧૬૯
 રાજપાલ વખાણી જસી, રૂપિ મનોહર નિરખું અસી;
 જાળું પસ્ટાણી વેગિ વાજિ, તનુ પ્રાણુ હમાનિ કાજિ. ૧૭૦
 રાજપાલસૂં ત્રાડો તાગ, વાત કરતા જોયો લાગ.
 દિન એતતા સૂં કાધૂં તુમ્હે, આવી આજ જગાવા અમ્હિ ?” ૧૭૧
 હાથ ધસિ નિ ધૂણિ સીમ, અવધિ વહી ગયા દાદા ત્રીસ
 જોગીનિ પિરિ લાગું ધ્યાન, ઉત્તર દેઈ વાલો પરધાન. ૧૭૨

ફૂલો

“રાજપાલ ! વધુ તુમ્હે, કર્મ કરિ તે હોય,
 વણસરનું કિમ પામીછ ? લખું ન છૂટિ કોય.” ૧૭૩
 “એક કન્યા વર સુ વરિ, વર કન્યા સિ સાત;
 પિરિ સૂં જાણિ કર્મની ? રહુ અણુમોલા રાજ.” ૧૭૪

ચરિત્ર

દિવસિ ધણા વહિ ગયા અંતરિ, મંત્રીવચન સંભારા કુંઅરિ;
 વિક્રમચરિત્ર વિમાસણુ કરિ: એક વાર તે જોજીં સુંદરી. ૧૭૫

૧૬૬—ગ-પૂર્વાધ” બીજી” ચરણ : “અજઅંગસિ જામિ કામ.”

૧૭૩—ખ-આ કડી નથી”

૧૭૫—ક-ઉત્તરાધ” : “સૂનું જ” ને બદલે ખ-માં ‘સંભારાં’ ‘પિરિ’ ને બદલે ‘ખ’ માં ‘કુંઅરિ.’

પરિચય દિસિ ને ભગિ લાણુ તો મુખ દીઠિ ખાળિ ખાણુ;
 વલી પ્રતન્યા લીહિ વડવીર, હુ મુખ દીઠિ પીળિ નીર. ૧૭૬
 ઈમ કરતો ઘોડારિ જય, પાણીપંચા લાગી પાય.
 પાય લાગી જોડ્યા દોય દાય, સૂણુ સાંદાણુપતિ હુ મૂંઝ સાથ. ૧૭૭
 સુવણુ પલ્લાણુ પલ્લાણુ પૂંઠિ, તેવ તાજણુ લીધો કરમૂંઠિ.
 વારુ વાગો બગચિ બંધિ, કરવાદ જોડણી દોઝે કંધિ. ૧૭૮
 પાકાં પાનિ પોહોરડો ભરી વિક્રમચરિત્રે હવવાગ બંધરી.
 પૂંઠિ થાપડી યથો અસવાર, ચેત્યો પંથ ચાલ્યો તોખાર. ૧૭૯
 પૂંછ ઝાટકાનિ પગસાં ભરિ, નાક વળાડિ નિ કર્મ કરિ;
 ખુરતલ જીવન મારિ મૂલિ, ધસમસ દિડિ જાડિ ધૂલિ. ૧૮૦
 રાતિદિવસ રમતો પંચિ વલિ, દીઠિ વિધન ન આડો દલિ.
 પર્વત પોલિ દીઠો જિમ, પોહિ ફૂટિ રવિ જોગો તિમ. ૧૮૧
 વસતિવાસિ ગયો વડવીર, દીઠું સરોવર વારુનીર.
 દાતણુ કરી આરોગાં પાન, મનસુદ્ધિ દિ ઘોડાનિ માન. ૧૮૨

૧૭૬—ક-લીહિ' ને બદલે ખ-કરિ.' ઉત્તરાધનું બીજું ચરણ : નયણિ દેખિ. 'ગ-' પ્રતિજ્ઞા.

૧૭૭—ખ-પાણીપંચા' બદલે 'ગંગાજલનિ.' ઉત્તરાધનું બીજું ચરણ નથી. ગ-ગંગાજલનિ.'

૧૭૮—ખ-ડીનો ઉત્તરાધ' નથી. ગ-ઉત્તરાધ' બીજું ચરણ : 'રત્ન સોવણ' સાથ લીધ'

૧૭૯—ક-ચાંચો પંચિ વલિ તોખાર.' ખ-પોહોરડો' ને બદલે 'ખુરેરો.' ઉત્તરાધનું બીજું ચરણ : 'ચમકતો ચાલિ તોખાર.' ગ-પોહો.' 'ચેત્યો પંથ ચાલ્યો તોખાર.'

૧૮૦—ખ-વળાડિ' ને બદલે 'ચંદાવિ' ઉત્તરાધ : 'ધસંમસ' ને બદલે 'મસ નિ વલિ.' ગ-નાક ચડાવિ નિ ચટપડિ.'

૧૮૧—ખ-દીઠો' બદલે 'છાડિ.' ઉત્તરાધનું ચોથું ચરણ નથી.

૧૮૨—ખ-વારુ' ને બદલે 'સીલા.' ગ-વારુ' બદલે 'નિર્મલ'.

“તું ઊતાવલો પલ અનાર,” પૂઠિ ચાપડી થયો અસવારઃ હામનામ ન જાણિ રાય, સૂર્યપસાધિ નિરખતો જાય.	૧૮૩
પૂર્વછાયા	
આબ્યું નગર અતિદૂકડું, રુઠા પોલિપગાર. સોના કેરિ કવસતેજે ઝવકિ રાજદાર.	૧૮૪
દોઠો પ્રાતઃકાલે કરિ ત્રાંખાનો ગદ સાર; દૂર થકો દોસે અસો તેજતણો ભંડાર.	૧૮૪+૧
વાઢીમાંહિ વનરપતિ ધણી, ચોઠો પક્ષ નિરખિ રાય. છાયાઈ જઈ ઊભો રહો, કુધાતૃપાત અંપાઈ.	૧૮૫
રંગિત ઝાડ સોદામણાં, રાતાં, નીલાં, રવેત, પીલાં, કાલાં, જાંબૂઆં, પીરોળાં સકેત	૧૮૬
છાયા દોડી માલણી, આંખા કેરિ ઝાડિ; સોલ વંરિયનિ સુંદરી, મોતી તપિ નિલાડિ.	૧૮૭
રાજા પૂછઃ “સુંદરી! કુણ નગરી? કુણ ભૂપ? આડિ દષ્ટિ અતિધણું, નારી નિરખિ રૂપ.	૧૮૮
સ્તંભતીર્થ ત્રંબાવડી, સુદ્ધ ખંડિ જાણુંત. આગલિ રમણાર ગડગડિ મહીયનદીનો કંચ.	૧૮૯
માલણીવાણી સાંભલી રાય અંપાબ્યો તોખાર. તિલાં વિતપતિ દોસિ ધણી, નગરતણો વિસ્તાર.	૧૯૦
ટોડા તોરણુ ત્રિકલસાં, સદસ સ્તંભ, ગદ બાર; મથિમાંણિકદીરે જડાં, તેજ કરિ ઝગકાર.	૧૯૧

૧૮૩—ખ—પૂર્વાધ નથી. ઉત્તરાધ : ‘હામ’ ને બદલે ‘જામ.’

૧૮૪—ખ—કદીઓ ૧૮૪ થી ૧૯૭ સુધીની નથી. ગ—આ પછીની કદી ‘ક’
‘અ’માં નથી.

૧૮૬—ક—પીલાં.

૧૮૭—ગ—‘લવાટ.’

૧૮૯—ગ—‘અંબાચતિનગર.’ મહાનદીનો.

ચરિત્ર

- અગ્નિતેજ અંધારિ જસું, પુર ઝલહલતૂં દીસિ અસું;
મહીસંગમનૂં આવિ ભરણુ, સધલાં તીર્યંતણું આભરણુ. ૧૬૨
- દીડું નગર જસું કૈલાસ, દ્વરિ થકું દીસિ આકાસિ.
જેયણુ ખાર પાખલિ પ્રાકાર, હેમરતનમણિનેજ અપાર. ૧૬૩
- ધણહર ગોખ માલીઆ માહિ, સિંહાસન સોવત્રમિ ત્યાહિ.
જલમાલ મોતીમણિતણું, ટોડા તોરણુ દીસિ ધણું. ૧૬૪
- ચિત્રસાલા નાનાનવરંગ, પંચસજ્જસું વાજિ અંગ.
ઇન્દ્રનીલમણિ નીલિ વાનિ, કૌસ્તુભમણિ પીતાંબર જાણિ ! ૧૬૫
- વૈદ્યુતમણિતેજ મહારંગ, ચંદ્રકાન્તિ મણિ અમૃતમય અંગ.
હીરાહેમરતનમય ધડા, તે જપરિ ત્રિકલસાં જડા. ૧૬૬
- ગદ મંદિર દાસીસાં જેય, ગગન ગોખ જ્યોતિ મન મોહિ.
ચંદ્રઅર્ક પ્રત્યક્ષ તિહાં દીઠ, મહાવિચિત્ર અનોપમ પીઠ. ૧૬૭
- દીઠો કલસ, હેમમય સ્તંભ, દીઠી પતાકા સિલ્હિકંતિ તિમ.
દીઠાં તોરણુ નવાં સાંતરાં, દીઠાં સરોવર ખણિયાં તિહાં. ૧૬૮
- દીઠી ક્ષેલિઆંબ વનિ રાય, દીઠી ચંપક જમલ્લી જાય.
દીઠાં વાહાણુ નિ વાવટા, દીઠા અરહટ નિ પાવટા. ૧૬૯

૧૬૨—ગ—‘મહીસંગમનૂં’ ને બદલે ‘મહીસાગરનૂં.’

૧૬૩—ગ—‘પાખલિ પ્રાકાર’ બદલે ‘તણો વિસ્તાર.’

૧૬૪—ગ—‘સોવત્રમિ’ ને બદલે ‘સોનાનાં.’ ‘ટોડા’ ને બદલે ‘કડા.’

૧૬૫—ગ—‘પૂર્વાધ’ : ‘મણિવૈદ્યતેજતરંગ ચંદ્રકાન્તિ અમૃતમય રંગ.’

‘ઉત્તરાધ’નું ‘બીજું’ ચરણુ : ‘જપરિ સુંદર ઘાટિ ધડા.’

૧૬૭—ગ—‘મહાવિચિત્ર’ બદલે ‘મહાચિત્ર.’

૧૬૮—ખ—ગ—‘ઉત્તરાધ’—દીઠાં તોરણુ નર ને જિહાં દીઠાં સરોવર ખણિયાં તિહાં’ ને બદલે ‘દીઠાં તોરણુ નવાં સાંતરાં, દીઠાં સરોવર વાહી તહાં.’ ગ—‘વાહિ તહાં’ બદલે ‘વાહીમાહિ.’

૧૬૯—ગ—‘જમલ્લી’ ને બદલે ‘જુદિ.’

- દીકી પોણિ હેમમય સ્તંભ, દીકી દસવિધ નાચિ રંભ.
 દીકાં હાટ જસા કૈલાસ, દીકા નયણિ વિચિત્ર આવાસ. ૨૦૦
 દીકી સેરી રૂઝડી રાય, લખમણરાજિત તણિ ધિરિ જાય.
 લખમણનિ ધરિ પોહોતો જિમ, લીલાવતીઈ દીકો તિમ. ૨૦૧
 સુવર્ણ કરવી બિહુ કર ધરી, સુકલેણી સાહામી સંચરી.
 બેટો લણી બોલાબો જિમ, કરી જૂઠાર નિ જોભો તિમ. ૨૦૨
 અશ્વ આપો પોસિયાનિ હાચિ, લીલાવતીઈ લીધો હાચિ.
 ખાટિ તલાઈ નિરખિ જિમ, તતગ્રણુ રાજિત બિહુ તિમ. ૨૦૩
 અશ્વ જિતારિ બાંધો એક, ખાણુયાસણી દીધી તેહ.
 પૂછી વાત પરદેશગતિ કરિ: કવણુ દેસ છંછં તુમ્હતણિ? ૨૦૪
 કવણુ કારણિ એકલા આજ આબ્યા આહાં તે કહો મહારાજ ?
 વિક્રમચરિત્ર કહિ, 'લીલામાત' વિક્રમાદિત્ય અહારા તાત. ૨૦૫
 જીજેણીદિસિથી આવા આમ, સહી છિ એક તુમ્હ સરીખું કામ.
 મેહેલા મદન કરિ વિચાર, એક લેછ આવી તાતું વાર. ૨૦૬
 પાટ પોતીજી આદરિ કરી, ત્રાખાફંડી પાણી લરી.
 અધોલિ કરી માંડી આડણી, તાડાં પુહુડો જીજેણીધણી. ૨૦૭

- ૨૦૦—ખ—'નયણિ' ને બદલે 'મનહર' જ—'વિચિત્ર' બદલે 'ચિત્ર.'
 ૨૦૧—ખ—ઉત્તરાધનું પ્રથમ ચરણ : 'પોણિ રાય પધારો જિમ'
 ૨૦૨—ક—'દોષ.' જ—'બિહુ'. ક—'બેટો'—ખ—'બાંધવ.' જ—
 'કરવી' બદલે 'કરવડી'. 'સુકલેણી' બદલે 'સુકલ વિદ્યા.'
 ૨૦૩—ખ—'પાસિ' ને બદલે 'હાચિ.' ઉત્તરાધન : 'ખાટિ.'
 ૨૦૪—ક—'જિતારિ.' જ—'જિરડિ.' ઉત્તરાધન—'પરદેશગતિ કરી' એ
 'ક'માંના પાઠને બદલે 'કવણુ પરગણિ.' જ—'પરદેશગતિ' ને
 બદલે 'પડીગણુ.'
 ૨૦૫—ખ—જ—'કારણુ' ને બદલે 'પ્રકારિ' પૂર્વાધનું બીજું ચરણ : અક્ષો
 લણી છિ કસું કાજ ?
 ૨૦૭—ખ—'પાણી' બદલે 'નીરિ'

લીલા કહિ: “રાગ! અવધારિ, ભોજન કરુ તુમ્હિ કુલ બિચાર.”

રાગ કહિ, “હું જૂખ્યો સહી, તુ કુલ બિચાર લરીછ કહી? ૨૦૮

નયણે નિદ્રા આવિ માત! વેવા એક મ કરસ્યો વાત.”

લીલા કહિ, “સવિ મેડલી સૂણો, ભોલી લાવિ રખિ લણો.” ૨૦૯

અણુબોલ્યો આવો ઈણિ દાય, ભંડા ભંગિ બિજેણીરાય;

દીધું દાર નીકલીઆં જેહ, રાગ રેવંતે ધવલર બેય. ૨૧૦

આવી લીલા બીજી જિમ, લખમણરાજીત પધારા તિમ.

તવ દીધી બિન્દી અંધોલી, સાલિદાલિ ભોજન પૂતેપોલ. ૨૧૧

ભોજન લેષ બલી પિરિ કહિ, લીલા લાજિ બોલ ને લહિ:

“સૂણો સ્વામી! અંધારી ભાખ, ધોડો એક લહિ બિંહ લાખ. ૨૧૨

પુરુષ એક પ્રાહોણો રાય, મિ પોદડયું છિ ધરમાંહિ.

જેતા મોહ લાગો મનમાંહિ અસ્યો અશ્વ નહિ ભૂતલમાંહિ. ૨૧૩

જઈ જુલે મ લાઉ વાર, તેજ તે નિરખો તોખાર.”

લીલા બોલિ લખમણ ગયો, બાર બિધાડી બોલો રહો. ૨૧૪

પાણીપંથો નિરખો જિમ, હેમ પદ્માણી દીડો તિમ;

જો આર્થેરા લખમણ બેય, રતનડીકેયું પોદયો રાય. ૨૧૫

દીધું દાર આબ્યો આગણિ, ‘ભક્તિ બલી પિરિ કરજ્યો ભણિ;

એ કહીછ બિજેણીપણી, હય ચંદ્રી આબ્યો હંસા લણી.’ ૨૧૬

લખમણ કહિ, ‘લગ પરહરો, એ બાંધવ તુમ્હે બાંહિ ધરો;

મૂઝ પરિવાર નહીં બાધધરી, મિ આખોપૂં આખું જડી. ૨૧૭

૨૧૦—ખ—‘રેવંતે ધવલર’ બેય.”

૨૧૨—ખ—‘દેય’ ને બદલે ‘શુદ્ધ.’

૨૧૩—ખ—‘હત્તરાય’ નથી. બ—‘મન ધણો.’ ‘ભૂતલતણો.’

૨૧૪—ખ—‘પ્રાધ:’ બલે જુલે મ લાઉ વાર, તણો તિ જુલે કરો તોખાર.

૨૧૫—ખ—‘નિરખિ’ ને બદલે ‘પરખિ.’

૨૧૭—ખ—‘ધરો’ બદલે ‘ઝહો’ .

ભોજન ઘો ભક્તિ ભલી કરો, એ રાજખીજ રખિ મનિ કરો;
એ જહુજી લોપાત્રો લાજ, કહિસઘ વહ જો હોસિ કાજ. ૨૧૮
તો પૂછિ અમ્હ આગલિ કહો, રાતિદિવસ વુઝે જમવાં રહો."

લખમણુ ચાલું રાજદારિ, જમ જમવું લીલાનારિ. ૨૧૯

"મુખ છાંટો, નિદ્રા પરહરો, ભોજન કવલ બિચાર જ કરો."

રાજા કહિ: "સૂણિ લીલાનારી ! જા' ન દેખું હંસાકુમારી. ૨૨૦

ભોજનનીર મિ નીમ જ લિજાં, મોહાર વીસ હય જીપરિ રથો;

પાલ્યો નેમ, કરુ પરમાણુ, ભોજન કરું તુ સિવની આણુ." ૨૨૧

લીલાવતીનિ વિમાસણુ પઠી, અણુજોલી રહી અધધડી:

"હસિ કમ' જો મોહોદી વાત, હવિ હંસાનો સાહસિ હાય." ૨૨૨

હૃહા

ચિંતિ ચટકો નીસર્યો, મનસૂં કરિ વિચાર;

રાજિતિ રાજમલા થકો ધરિ આવ્યો ભરતાર. ૨૨૩

નર વયણિ મન ચૂકસિ, અમ્હ આગલિ કહું ઈમ;

લીલા લખમણુનિ કહિ, "કહો કરીસિ કિમ ? ૨૨૪

જમીધ તો જુગવું નહીં, એ અસત્ય એક વાર;

એ ભૂખ્યો આપણુ જમું એ કાહિ અવિચાર." ૨૨૫

૨૧૮—અ—ઉત્તરાર્ધ: એ જહુજો લોપાત્ર લાજ, કહિસઘ જો મનમાંદિ કાજ.

૨૨૧—અ—ઉત્તરાર્ધ નથી. અ—'હય જીપરિ' બદલે 'એ પૂંઠિ' 'ભોજન કરું તુ' બદલે 'પાહું નહિ તો.'

૨૨૨—ગ—'અધધડી' બદલે 'એક જ ધડી.'

૨૨૩—ખ—કડી નથી. ગ—'ચિંતાહ ચીવટ પડિ.'

૨૨૫—ગ—પૂર્વાર્ધ પૂજીયું ચુરણ: 'અસત્ય એવી વાત.' ઉત્તરાર્ધ: 'એ ભૂખ્યા ભોજન કરીએ એ આપણિ અવિચાર.' ખ—પૂર્વાર્ધ પછી નીચેની કડી છે:—

ભોજન નીર નીમ ઈણિ લીયો, પુદુર વિસ ઈણિ પિરિ રહો.

નર કરિ હિ સદાસિવની આણુ, અહ નીમ કરું પ્રમાણુ.

અરિપદ

લીલા કહિ, “કંત ! અવધારિ, હવિ કિમ દાખવો હંસકુમારી ?
 હવિ જલિ કાઈ કરો જિપાય, જોણુ પ્રકારિ જગિ રાય.” ૨૨૬
 લખમણુ કહિ, “લીલા ! સાલવો, એ કહીછ કૂચા કાંખલો;
 માસદિવસની અવધિ ગઇ, હંસાકુંઅરી અનેરી ચઇ. ૨૨૭
 કનોજનો આંખો પરધાન, પગ પખાલી આપ્યાં પાન;
 લીલા લગન હૂઆ દિન બાર, આગલિ જિભા દિન અદાર. ૨૨૮
 કનુજનો રા આવિ ઇલાં, એવડી અદિગતિ ધાલું કિલાં ?
 ત્રબસેનરાજ જાણુસિ, અણખૂટિ આપણુનિ આણુસિ.” ૨૨૯
 અસી વાત લીલા અવધારિ, બિહુ પિરિ માદલ વાજિ બારિ.
 લીલા કહિ, “કંત ! તુમ્હે સુણો, અસ્થા બોલ કસ્થાનિ લણો ? ૨૩૦
 કુંઅરી વાતો કહી તેડીઇ, રાયનિ દર્શનિ દેખાડીઇ.”
 લીલાબોલિ લખમણુ ગયું, રાય આગલિ જઈજિભો રહું. ૨૩૧
 નામી સીસ નિ દીઇ નોહોતરું, હંસકુંઅરીનઇ વાતો કડું;
 રાજા કહિ, “સુણિ લખમણુરાત, એ બીજી વાર મ કરસ્યો વાત. ૨૩૨
 હંસા હેડી તો જીતરિ જો પરણી તે આલિ સાસરિ;
 પરિધરિ તેડાં આવિ ધણાં, લાડકોડ એ પરણ્યા તણાં.” ૨૩૩
 લખમણિ ૨૬ માંડિ ધણી, વાયક વલ્યો ખંભામતધણી;
 કહિ પ્રધાન, “સુણો નરનાથ ! રાજ્ય આપણું હંસાનિ હાથિ. ૨૩૪

૨૨૬—ગ—‘હવિ જલે’ હંસકાં ચકા. ‘નયમ રાયનિ લોજન કરાય.’

૨૨૭—ખ—ગ—ઉત્તરાધ: ‘અવધિ’ ને જલે ‘મહોદત.’

૨૨૮—ગ—‘અણખૂટિ આપણુનિ આણુસિ’ જલે ‘તો અણખૂટિ મરણુ આણુસિ.’

૨૩૦—ખ—ઉત્તરાધ: બીજું ચરણ: ‘હીણુ લાખ કસા મહનિ લણુ ?’

૨૩૧—ખ—ઉત્તરાધ: પ્રથમ ચરણ: લક્ષમણુરાજિત વતણુ ગયું.

૨૩૨—ગ—‘કરસ્યો’ જલે ‘કહેસ્યો.’

૨૩૩—ગ—ઉત્તરાધ: ‘અમ ઘેર તેડાં આવિ ધણાં લાડકોડ પહોચે પરણાતણાં.’

૨૩૪—ખ—આ કહી નથી. ખ—‘હંસાની’ જલે ‘એલનિ.’

તમ્હ સરખૂં બોજન કરચું અમ્હે, આપ્તિથી પધારો તુમ્હે.”
 રાય કહિ: કા ન આવીઈઈ ? છોરું ધિરિ લખૂં આખીઈ. ૨૩૫
 રાય કહિ: હંસા નોતરો, જાઉ જમ સમર્થ કરો.
 તાં રાજસોકે મંભગાળૂં સહ, રાણીદરવાહીજ બહ. ૨૩૬
 કહિ નોહોતરું નિ ધરિ જાય, કરિ સમર્થ જે જ્યમ યાય;
 કીકી સીયા આદર કરમ, તે સહકો સિમ આણસરિ. ૨૩૭
 અમખાનતી આપત યાય, લખમણુ જઈનિ લાગો પાય;
 તેહનિ જીલટ અગિ ન માય, “તું ભલિ પધાર્યો ભૂપતિરાય.” ૨૩૮
 અમ્હ ધિરિ આજ યસ નિ યાગ, યુનિ અમ્હે પામા પ્રયાગ;
 અમ્હ ધિરિ આજ બહા નિ ઈસ, અમ્હ ધિરિ આજ

સ્વયં જગદીસ. ૨૩૯

અમ્હ ધિરિ આજ છદ્ર નિ અપછગ, અમ્હ ધિરિ આજ આકા નિ ધરા;
 અમ્હ ધિરિ જીલવ મગલ બહ, રાય આવિ આનંદું સહ. ૨૪૦
 ધનિ હું નિ માહઅં પરિવાર, અમ્હ ધિરિ આજ ભયો કેદાર;
 કૃતારથ થઇ રુધિ અમ્હ તણી, ધિરિ આખો જીજ્ઞેણીધણી.” ૨૪૧
 મોહોલ માલીલા થયા પપિત્ર, ભલિ પધાર્યા વિક્રમચરિત્ર,
 પુરુષ પોહોટો હેડિ યોગિનીપીડ, વિક્રમચરિત્ર તે નયણે દીડ. ૨૪૨

૨૩૫—ક-ઉત્તરાધ: ‘રાય કહિ કિ મનાવીઈ છોરું રદિ લેઇ રહ્યુ હાઇ.’

૨૩૬—ખ-ઉત્તરાધ:નું પ્રથમ ચરણ: ‘વિક્રમચરિત્રનિ લાગું પાય.’ ગ—
 ‘અત્રનીરની આરત યાય.’

૨૩૬—ક-ઉત્તરાધ:નું બીજું ચરણ ખૂટે છે. ગ—‘બહાનિ ઈસ’ બદલે
 ‘અબા નિ ઈસ.’ ‘સ્વયં’ બદલે ‘યુક્તિ’ કહી ૨૩૬ થી ૨૪૨
 નાં ચરણો: ‘ખ’-’ ગ’માં ઉચ્ચારણ છે.

૨૪૦—ખ-ઉત્તરાધ: અહા ધરિ હુંજ અતિરંગ, અહા ધરિ આજ આવસુ
 માંહિ મંગ’ ગ—ઉત્તરાધ: અહા ધરિ આજ હુંજ અતિરંગ, અમ ધરિ
 પ્રસન્ન હુંઆ મહીજગ’

૨૪૨—ખ-કીઓ ૨૪૨, ૨૪૨ નથી ગ—પૂર્વાધ: અમ ધરિ આજ હુંઆ
 કેદાર, અમ ધરિ આજ હુંઆ કેદાર.’

૨૪૨—ખ-ઉત્તરાધ:નું બીજું ચરણ: ‘કહું તમ્હારું રાખ કરિ.’

વિક્રમચરિત્ર વલતા ઇમ કહિ, “રાજપ્રધાન ! તું જિભો રહિ,
 સુમ પ્રસિધ સાંભલી પરિ તો હું આવ્યો છું મહારિ ધરિ.” ૨૪૩
 જોઇ નીચું વલી ક્યો જૂઝાર, “ભૂપતિ ! અમ્હસું એવડો ભાર ?
 કહું અમ્હારું જુ છું મહે કરુ, બાર જિવાડિ રખિ નીસરુ.” ૨૪૪
 રાય પોઠાડી આવ્યો જિમ, કહે નારીઃ હવિ કરીસિ કિમ ?
 હૃદય રસોઈ તમે તેડો રાય, જે જિમ આવિ તે તિમ જાય. ૨૪૫
 રાજ આવ્યું સપરિવાર, પાલખીતણો ન લાભિ પાર;
 ધડી ચ્યાર ચઢી છિ જિમ, ત્રંબસેનરા આવ્યું તિમ. ૨૪૬
 એક તાતિ પાણી કરિ અંધોણિ, એક ચંદન સુકડિ ઘોલ;
 કસ્તૂરીકેસરમું સાર જિગટ રાજઅંગિ અપાર. ૨૪૭
 બોજન કરી પધારા રાય, જે જિમ આવિ તે તિમ જાય;
 સહસ્ર વીસ આવ્યા અસવાર, પાદ્માતણો ન લાભિ પાર. ૨૪૮
 સહસ્ર વીસ આવી પાલખી, રાણીયર પૂંઠિ મુમુ સખી;
 લખમણરાજિત તાં પૂંઠિ ગયો, રાજ આગલિ જિભો રહ્યો. ૨૪૯
 “રાજાજી ! જુ આવરા હોય, હંસકુંઝરી પધારિ સોય.”
 વડ વેગિ આણી પાલખી, એક સાહેલી પૂંઠિ મુમુ સખી. ૨૫૦
 પાયક સાથિ છિ પંચાસ, પાલખી મેહેલી કહિ મ જાણ્યો તાસ;
 રીત કરી વજાવિ રાય, પાખલિ સહસ્ર વીંટિ જાય. ૨૫૧
 લખમણની તિ પોલિ ગયા, પાયક સઘલા જિભો રહ્યા;
 મંદિરમાંહિ પુકુતા જિમ, લોચા માન દીધ છિ તિમ. ૨૫૨

૨૪૪-ખ-‘ભૂપતિ’ ને બદલે ‘રાજ.’

૨૪૭-ગ-‘પૂર્વાધ’ બીજું ચરણ: ‘સુકડચંદન સરસા ઘોલ.’

૨૪૮-ખ-ગ-ચરણો જિવડાંસૂતડાં છે.

૨૫૦-ગ-ઉત્તરાધ બીજું ચરણ: ‘એક હંસકુંઝરી પૂંઠિ મુમુ સખી.’

૨૫૧-ગ-‘વજાવિ.’

૨૫૨-ખ-‘મંદિર મંદિર’ ગ-‘મંદિરમાંહિ.’

- આગલિ આવી ઊભી રહિ, “હંસા ! પધારો” લીલા કહિ.
ખાંહિ ધરી ખિસારા પાટિ, કસ્તૂરી આણી ખલિ વાટિ. ૨૫૩
- ત્રાંખાકુંડિ તાતું વારિ, હર્ષે નાહી હંસકુમારી;
આણી આપું કોરું ચીર, પંચવરણ કાચલીધ હીર. ૨૫૪
- લીલા બુદ્ધિ વિમાસિ બણી, રસોઘણિ તેડી આપણી;
હૂતી સહેલી જિ હંસા સાચિ, જમાડયા આવી તેહનિ હાચિ. ૨૫૫
- હંસકુંઝરી એકલી લઇ, લીલાવતી તિહાં ગૂઝિ ગઇ.
“તું રુડી નિ રાજકુમારી, તું સરખી નવિ દીસિ નારી. ૨૫૬
- તું નાહનાથી નરતું બોલતી, છોરું માહિ ન જણાતી છતી;
તું ગરદામાહિ ગરવી દીસિ, કુંઝરી ! તુન્હિ ન ચઢિ રીસ. ૨૫૭
- જુ એક તું માહારી વાત લહું, તુ એક વાત ત્હમ આગલિ કહું.”
હંસા કહિ, “સણિ લીલામાય ! મૂઝથી વાત ન જાણિ રાય. ૨૫૮
- જે મનમાંહિ હોઇ તિ કહો વાત, ધરમાંહિ જાધુ રાજ સાત;
તે છોડી મેહેનું પરલાતિ, સીની કોય ન જાણિ વાત. ૨૫૯
- મૂઝથી વાત ન જાહિરિ પડિ, મૂઝથી વાત ન ચઢિરિ ચઢિ;
મૂઝથી વાત ન જાણિ કોય, સાચી વાત કહો મૂઝ સોય.” ૨૬૦
- લીલા કહિ, “સણિ હંસામાય ! વિક્રમાદિત્ય જિજ્ઞેસીરાય.
વિક્રમચરિત્ર તેહેનું સૂત હોય, ત્રંબસેનરા જાણિ સોય. ૨૬૧
- રાજપાદ તેહેનો પરધાન, જે તુન્હિ આપા ફેફલપાન,
માસદિવસ કેહેડે બોલી ગયું, ત્રંબસેન ત્યાહા નવિ રહું. ૨૬૨

૨૫૪—ક—ઉત્તરાધર્મું બીજું ચળુ ખૂટે છે તે ‘ખ’માંથી લીધું છે.

ગ—ઉત્તરાધર્મ પ્રથમ ચરણુ: “આવ્યું ઉત્તમ કોરું ચીર.”

૨૫૫—ખ—આ કડી નથી.

૨૫૬—ગ—‘ગૂઝિ’ બદલે ‘ગૂલે.’ ‘દીસિ’ ને બદલે ‘દીઠી’

૨૫૮—ક—‘વાચા’ ને બદલે ‘વાત.’

૨૫૯—ખ—‘સીનિ’ ને ‘સાનિ.’

૨૬૦—ગ—‘ચઢિરિ’ બ લે ‘ચઢિટિ’

૨૬૨—ગ—‘કેહેડે’ બને ‘ગદું.’

- કહેડ બોલીનિ કીધૂં નાત્ર, તે વર આવ્યો તૂઝ મુખયાત્ર;
અનનીર આવ્યો િ તજ, પહી પાણી નથી પીધૂં અજ. ૨૬૩
- તૂઝ મુખ દીઠિ બોજન કગિ, નહિ તો રા અણખૂટક મરિ.
હેઠું જોઇનિ હસા કહિ, = ગજકૂચર તે કિહા રહિ ?" ૨૬૪
- લીલા કહિ, "હસા" અવધાગિ, અમ્હે બોલું છું તિ આધારિ;
અતુલરૂપ બિજેણીરાય, સિ પોદાડો િ ધરમાહિ. ૨૬૫
- જુ આલો જઈય તેણિ હાય, ઘુન્દિ દેખાડું બિજેણીરાય.
હંસા બી આગસિ યાય, બાદિ વવગી ગિહ જાય. ૨૬૬
- બાર બીધાટી ધરમા જાય, જિહા પોદો િ બિજેણીરાય.
હંસા હેઠું જોઇ રહી, લીલાવતીય વાત ધમિ કહી: ૨૬૭
- "જાં જઇ આવું ધનું કામ, તા મ હંસા ! છોડસિ કામ."
દીધ દુઆર ગઇ લીલાનારી, રાગ નિરખિ હંસાકુમારી. ૨૬૮

રાગ સામેરી

- દેખિ ચંદ્ર સરીખૂં વદન, દેખિ હીરા મરીખાં નપણુ;
દેખિ માંગ સિંદૂરિ બયો, મખ્મલક જણિ ચિત્રા તણો ! ૨૬૯
- દેખિ અધુર જિભા પરવાય, દેખિ વેણિ સુરંગી વાલ;
દેખિ મણિ માથિ રાખડી, ખરે હીરિહેમિ જડી. ૨૭૦

૨૬૫—ખ—‘અતુલરૂપ’ ને બદલે ‘જિ કીલિ.’ ‘ધર’ ને બદલે ‘મંદિર.’

ગ—‘અતુલરૂપ’ બદલે ‘મહારૂપ.’

૨૬૭—ખ—‘પોદો’ ને બદલે ‘ગિદો’

૨૬૮—ખ—‘દુઆર’ ને બદલે ‘બાર’

૨૬૯—ખ—આ ઉપરનો રાગ સામેરી ‘ક’ માં નથી. ‘સરીસાં’ ને બદલે ‘અવધિ.’ ‘ચિત્રા’ ને બદલે ‘ચીતક.’ કખમાં હંસાવતીના સોદયવણુનની પંક્તિયોગાં દેરફેર છે. ગ—બરી. ‘ચિત્રામણિ’ બદલે ‘ચાતુરી’

૨૭૦—ખ—‘વેણી’ ને બદલે ‘ઝાણા.’ ઉત્તારધનું બીજું ચરણ: ‘ખરી લાલ કોસીસિ જડી’ ને બદલે ‘ખરે હિરલે દેમિ જડી’ ગ—‘દેખિ વેણુ સુરંગી વ્યાવ.’ ‘ખરિ લાલ કોસીસે જડી’

- દેખિ નાક જિસ્તું તિલકૂલ, જીપરિ મોતિનું નહિ મૂલ.
 દેખિ કરના નખ જાણિ વીજ, રંઝા દાંત દાડિમનાં બીજ. ૨૭૧
- દેખિ જાંગ જસા કેલસ્તંભ, જાણિ નારી વિશેષિ રંભ !
 દેખિ નાક જસું તિલકૂલ, જીપરિ મોતિનું નહિ મૂલ. ૨૭૧+૧
- દેખિ જાણિ કાનિ જડી, જીપાર મોતિની બિંદડી;
 દેખિ હર જસું માતંગ, કરપદ્મલ જાણિ ચોલરંગ ! ૨૭૨
- દેખિ અસી કરઆંગુલી, જાણિ પાકી ચોલાફલી !
 દેખિ હાથતણી મૂઢડી, મણિમાણિકહીરાઈ જડી. ૨૭૩
- દેખિ હીરાજલિનો હાર, અસો અંગતણો સણગાર;
 દેખિ વેણી અવજાંબતી અસી, જાણિ નામપૂંછડી જસી ! ૨૭૪
- દેખિ કડાં અનિ કાંકણાં, મોતીઢીક અમૂલિક ધણાં;
 દેખિ ભમર રહા રણજણિ, કવિમધુસૂદન ધણિ પિરિ લણિ. ૨૭૫
- ધણિ અંગિ દોડી નારી, હેઠું જોયું રાજકુમારી.
 રાજકુંઅરી અવજોઢિ રાય, પદ્મઆક તસા દોય પાય. ૨૭૬
- અતિસક્રોમલ રૂપ અપાર, જાણિ કંદર્પનો અવનાર !
 હઠધ અંબા ધરિ માય, કાય મૂઝતણું તૂઝથી યાય. ૨૭૭

૨૭૧—ખ-હત્તરાધનું પ્રથમ ચરણ: ' નિમેસ કરતા જાણિ વીજ !' ને બદલે.

' દેખિ નખ જાણિ વીજ !'

૨૭૧+૧-ક-કડી નથી તે ખ-માંથી લીધી છે.

૨૭૨—ખ-પૂર્વાધ' બીજું ચરણ: ' ડપરિ મોતીની બિંદડી ' ને બદલે

' પાખલિ ભમતી મોતીઈ જડી ' જ—' દેખિ જાણ કાન જોવડી પાખલ રૂતી મોતિ જડી.'

૨૭૩—ક-' મગની ફલી.' ' મોતી ' ને બદલે ' હીરે.'

૨૭૪—ગ-' હીરાજીવિનો હાર ' બદલે ' એકાજલિનો હાર.'

૨૭૫—ક-' જીપરિ ભમરિ.' ખ—' ભમર રહા.' જ—' કડાં અનિ ' ને બદલે ' કર તણાં.'

૨૭૭—ખ-કડી નથી.

- કુંઝર જસ્યો ક્લેલિનો ગાલ, જાણિ પડતું દીસિ આલ ! ૨૭૮
- પૂનું ગોરીનઇ લાગું પાપ, મૂઝ વર કુંઝર દેજો માય ! ૨૭૯
- પદનકલા પરિપૂરણ સોલ, ઝઝકિ ઝઝકિ બેહ કપોલ;
- દેખિ આંખિ અમીરસકૂપ, જોતી લપતિને પામિ જૂપ. ૨૮૦
- નિલવટિ આડિ અનોપમ સાર, અર્ધઅંદરે આકારિ;
- ધનુપાકાર લમરના વંક, વેણી જાં આવિ કટિલંક. ૨૮૧
- દીઠા વાલ મુરંજ અપાર, મસ્તક જિપરિ સોમ્યા સાર;
- અંત્રાસથ નાખિનિ ચીર, જાણિ બેઠો બાવનવીર ! ૨૮૨
- નાસિક તેલ તણી જિમ ધાર, દાંત જસા હીરાઆકાર;
- ઠાને કુંડલ ઝઝકિ અસ્માં, રતન અમૂલક સોનિ રસ્માં. ૨૮૩
- તપિ તેજ જિમ તારા જસું, મુક્તાફલનું પાણી અસું;
- જીહ્વું વજ્ર અનોપમ સાર, તેમાંહિયો ઝઝકિ હાર. ૨૮૪
- જડાવ માટ સોનારી ઘણા બેઠા દેસદેસાગરિ તણાં;
- તેણિ ખંતિ કરીનિ ઘડી રતનજડિત હાથિ મૂઢડી. ૨૮૫
- સૂર્યતેજ તપિ જાણિ ખરું તિમ અંગ સોહિ નવ ધરું !
- કહિ કવિતા : હું સાચું કહું, સંખ્યા રૂપતણી નવિ લહું. ૨૮૬
- વિધાતાનું કરું વખાણ, સવિ સરખાં જોડાં સંધાણ;
- કહિ કવિતા : કિમ કરું વિવેક જો મુખમાંહિ જિલ્લા એક ? ૨૮૭

૨૭૮—ક—પૂર્વાર્ધઃ પહેલું ચરણ : ‘ગમ’ ને બદલે ‘ગામ.’ બીજું ચરણ
‘જાણિ સાદ સોલ સોવણ’ ને બદલે ‘જાણિ પડતું જાણિ આલ !’

—ખ—કડીઓ ૨૭૮ થી ૨૮૭ નથી.

૨૭૯—ગ—નથી.

૨૮૦—ગ—નથી

૨૮૧—ગ—પૂર્વાર્ધઃ દીઠા બ્યાલ સોવંકા ખરા, મસ્તક જિપરિ મેહેલા તુરમ

૨૮૨—ગ—ઉત્તરાર્ધ બીજું ચરણ : ‘રતન અમૂલિક હીરે રસ્માં.’

૨૮૪—ગ—ચરણો જિવટાંસૂવટાં છે.

૨૮૬—ગ—‘વિતા’ બદલે ‘બામ’

૩૫ જોઅંતાં રાજવણું, હૈડિ હમા વિમાસિ ઘણું.

“અદિ લવાની! ઘાણું પાય, વિકમચરિત્ર પર માણું માય.” ૨૨૭

જાં આપોપિ નરખિ છિ એય, તાં લીલા આવી બોજન લેય;

લીલા કહિ, “રાજ! અવધારિ, બોજન કાજિ કેવલ બિચાર. ૨૨૮

હહં અમ્હારૂં જો તુમ્હે કરો, બોજન કુલ બિચારક ભરો.”

વધીવધી લીલા કહિ, રાજ હાય જીપાડી રહિ. ૨૨૯

તે સમસ્યા લીલામનિ વસી, “રાજ! મનિ વિમાસણુ કસી ?

જિમ ચગરીમાં જમીષ વિવાહ, તિમ બિસીનિ જમીષ માંય.” ૨૩૦

એનયું કહી લીલા ધિરિ ગમ, હસેા બિડી આઘી ચમ;

અિહ જમિનિ કરિ વાત, ‘તમ્હિ ભૂખ્યા દિન કેના રાત ?’ ૨૩૧

‘અમ્હિ ભૂખ્યા નહિ એકું દન, આજ અમારું માનું મત;

જે વખાણી વનિતા વયણિ, તિ આજ અમ્હિ દીડી નયણિ. ૨૩૨

દ્રષ્ટોદ્રષ્ટ મિત્રી છિ આજ, રુડી પરિ તુમ્હે કરજો રાજ;

અમ્હો અમ્હારિ જમું દેસ, રાજ કરો તુમ્હે નયરનિવેસ.’ ૨૩૩

હેહું જોઈનિ હસેા કહિ, “કસ્યાં કાજિ નર! દોહેલાં સહિ ?

તમ્હે અતનીર તજૂં અમ્હ કાજિ, તો મૂડી જાહિ કેલા કાજિ ? ૨૩૪

૨૨૭—ગ—‘અદિ’ બદલે ‘આઘ.’ ‘માણું’ બદલે ‘આપો.’

૨૨૮—ગ—પૂર્વાર્ધનું બીજું ચરણુ: ‘જે તક્ષાઈ માન્યું મત.’

ઉત્તરાર્ધનું બીજું ચરણુ: ‘તે દીડી નિશ્ચય તાં મત.’

૨૨૯—ક—પૂર્વાર્ધ: ‘અહો આખડી ધાધી છિ આજ, રુડી પિરિ કરન્યો

ધરનું કાજ.’ ગ—પૂર્વાર્ધ: ‘અહો આખડી કારી છિ આજ, રુડી પિરિ

તહમે કરન્યો રાજ.’ ‘રાજ કરો’ બદલે ‘રાજ કહિ.’

૨૩૪—ક—‘કસ્યા કાજિ ન રહુ હેલા સહિ ?’ ને બદલે ખ—ગ: ‘કસ્યા

કાજિ નર! દોહિલાં સહિ ?’ ઉત્તરાર્ધનું બીજું ચરણુ: ‘કરૂં કરું

હું બૂંડિ આજ ?’ ગ—‘અતનીર તજૂં મૂડી કાજ, રજૂં કરું હું

રજૂં રાજ ?’

દૂહા

આજ લગિ મિ કેલનિ પ્રીસણું નવિ કીદઃ
 માંહિ બિસી માતાપિતા પાખી ન પાણી પીદ.
 સરજૂં છઠી રાતનું હું બિડાં પામી આજ;
 બાધવ મુખિ બોલાવતાં લાગતી મુન્હિ લાજ.
 એક પુરુષનિ પ્રીસિજી, બીજા સરસી વાત;
 જીખાણો હોધ આગલો, તાવી ચલ્લવ્યું હાથ.
 એક અમ્હારાં દેલનિ તુમહે તિ છોડું અન;
 અવરિ રાવસું પરણતાં કિમ માનિ મોરું મન ?
 અણુદીઠો ધધિર વયો, ગૌરી માંકયો ગેહ;
 મિ દીઠો, માંહિ જિમ્યાં, હવિ કિમ જાંડિ છેહ ?

અઉપધ

જો તુમહે રાજા જાંડી જાય, અવર ઠામિ પરણાવિ રાય;
 તુ પરણ્યાથી પરી નવિ કરું, ઈમ જાણિ અણુપૂટી મરું.
 જો તુમહે જાંડી જાઉં સાથ તુ મઝ હયા જીરું હાથ.”
 વિક્રમચરિત્ર કહિ, “હંસા ! સૂણો, અસ્યા બોલ કસ્યાનિ બણો ?
 જો એકમનાં થઇ આવો તુમહે, અસવાર કરી લેઇ જાજી અમ્હે.”
 “જેહ જણુ બોલ બોલ્યા છિ જેહ, છઠી રાતિ સો પાડયા છિ એહ. ૩૦૨

૨૬૫—૪—“આજ લગિ એકો પેરે, સકલ પ્રીસણું નવિ કીદઃ
 માંહિ બેસી માતાસૂં પાણી પલ નવ્ય પીદ.”

૨૬૬—૫—“પામી” ને બદલે “બિડી.” ૪—“સરજૂં” હોય “છઠિતણું” હું
 આગલ બેઠી આજ, બાંધવાનિ બોલાવતાં અલનિ આવતિ લાજ.

૨૬૮—૫—કડી ૨૬૮-૨૬૯ ‘ક,’ ‘અ’ માં જિવદીસૂવદી છે. ૫—“દેલનિ”
 બદલે ‘જીવનિ.’ ‘તલિયાં’ હોય ‘ને બદલે ‘તિ છોડયું.’

૨૬૯—૪—“અણુદીઠો.” ગાહ, ગેહ. આ પછીની વૃત્તિ કડી ‘એક અમ્હારા
અન; અવરરાવસું પરણતાં કયમ માને માહારું મન ?’ કખમાં નથી.
 ૩૦૦—કખમાં નથી.

૩૦૧—૫—‘હીણુ’ લાય કસ્યાનિ બણું ?

૩૦૨—૫—ઉત્તરાધ : ‘છઠી રાતિ સરજૂં જેહ.’

જે સરગંદુ છટીનું હોઇ, અવર રાય ન પરણિ ક્રોધ;	
અવર રાય મલસિ અતિધણી, ઘોડાહાથી નહિ કો મણી.	૩૦૩
ગુમ્હે આ ઘોડો આગણિ કરી, ટોડિ રહેજ્યો વાગિ ધરી;	
વેલા વર ખુંડખવાતણી, તે વેળા હસિ આપણિ.	૩૦૪
વાહિગનિ હં આવીસિ વેસ, હીરાગાણિક સાથે લેસ;	
પિહિરીસ ચીર અનેરી ભાતિ, જોઈસ ગંગાજલની જાતિ.	૩૦૫
અસ્થો ઘોડો અમ્હારે નહિ, કનોજિયાનિ હસિ કહી ?	
હં જાણું ઘોડાની જાતિ, ગંગાજલનિ પૂછજી પ્રમાતિ.	૩૦૬
ઝાઝા સીરાહીઆનિ માન, જોરકિહાડા માન સંધાન;	
કરહડા નિ કીસોરા, સાહાણુ, કેકી ખૂરમાણુ વખાણિ.	૩૦૭
સંધાણી ઘુરકી ઘુરંગ, કનુજિયા જોરિયા ખંગ;	
જાડેજા મૂલતાની તત્તાર, જાડેયા ચટ્ટીઆ તે સાર.	૩૦૮
વાહારા, ગિરુયા નિ ગહિવરા, ખૂરાસાણી આહિડા ખરા;	
પાણીપંથા નિ જજલા, નીલા, જૂરા નિ નિરમજા.	૩૦૯
ઉત્તરપંથા નિ આદિના, સોરિયા નિ સિંહાસના;	
દક્ષિણપંથા નિ સેલ્હિયા, મુરાપંથા નિ સંધારીઆ.	૩૧૦
કાછેલા કંધિ આગલા, લહર મોતી લક્ષણુ આગલા;	
ખાપરખાણા નિ માકડા, હસાવતરા લહિરી વાંકડા.	૩૧૧

૩૦૩—ક,—મત્ત' ને જાહે 'ખ—' હાથી.'

૩૦૪—ખ—ઉત્તરાધ' : 'અતિધણી', ને જાહે 'આપણિ.'

૩૦૫—ગ—'અગહારા જાપનિ.'

૩૦૭—ખ—'કેકી' ને જાહે 'તેજ.'

ગ—'ઝાઝા' ને જાહે 'સાંજ' 'સંધાન' જાહે 'મધ્યાન્હ' 'કેકી' જાહે 'કચ્છી.'

૩૦૮—ગ—'કનોજિયા જોરવા ખંભ' 'મૂલતાની' જાહે 'મૂલતી.' સાડેયા, માડેયા, 'ચલિયાતા' ને જાહે 'વલિયા.'

૩૦૯—ગ—'વાહારા' જાહે 'તારા.' ગહિવરા, જોગરા.

૩૧૧—ખ—કેકી ૩૧૧માના જે ઉત્તરાર્ધે તથા ૩૧૨ થી ૩૧૭ કડીઓ નથી.
ગ—'કાછેલા' જાહે 'કાઠેલા.'

લાદાસા નિ કરદિડા બોર, સરલા સપરાણા કીસોર;
ચઢીઆતા સીરાજતુરગ, તારિંગા દહુયા સુચંગ. ૩૧૨
ધીર માહિરા નિ હરમજી, વાઘનોહોરાનિ વખાણું અજી;
દેવગિરા કંબોજ સાગ, વખાણું તા હવિ લાગિ વાર. ૩૧૩
ભતિ એટલી એધ સહી, કો ગંગાજલનિ તોલિ નહિ;
એક સૂર્યગંડસિ ફરિ, બીજૂ રાજિત ! લહનિ અનુસરિ. ૩૧૪

વસ્તુ

પૂંઠિ સખસો ઊર છિપણો, પૂંછવાલ વણ દેહ;
પાયસ થોર તલિ પુદલો, વર જોય નહિ એહ. ૩૧૫
પુહુલું પેટ, વાલમુખ શિરખા ફસરી, કાન અનોપ;
ચાલિ ચંચલ સરસ પૂંઠિ, નીચા સાદાણુ નિરોપ. ૩૧૬
સુર ધીર મુદહ દેહ ભારી, મજરમુખિ મન મહીમંડલિ મોહિ;
ગંગાજલ નિર્મલ પવિત્ર, વિક્રમચરિત્રવર આસન હોઈ." ૩૧૭

ચરિત્ર

વિક્રમચરિત્ર કહિ, "હંસા ! સૂણો, અમ્હ આગલિ કુડાં કાં ભણો ?
કહો છો પુરુષનિ પ્રીતું નહિ, ઘોડાગતિ છુંદે ભણો કહો ?" ૩૧૮
તવ આખ્યા લીલા તેણિ દાહિ, એહ જણુ જમતાં દીકાં માંહિ;
લીલા કહિ, "રાગ છુંદે સૂણો, અસ્થા બોલ કસ્થાનિ ભણો ? ૩૧૯

૩૧૨—ગ-ઉત્તરાધર્મું બીજું ચરણુ વૃદ્ધ છે.

૩૧૩—ગ-ચરણોમાં ફેર છે.

૩૧૪—ગ-ચરણોમાં ફેર છે.

૩૧૫—ગ-પૂર્વાધર્મ પ્રથમ ચરણુ : 'પૂંછે સખલા સધણા.' બીજું ચરણુ :
'વણુ દેહ' બદલે 'ચાલકણા.' ઉત્તરાધર્મ : દેએ પાયેસ થોરત પોદોલ
પેટ વાલમુખમલ.

૩૧૬—ત્રણે પ્રતોનાં ચરણોમાં બહુ હેરફેર છે.

૩૧૭—ગ-ઉત્તરાધર્મ : 'આસન હોઈ' બદલે 'અસિ મોહિ.'

- એ રાજકુંઝરી લક્ષણ આગલી, જે જોલિ તે સાચું વલી;
 ઈડા મોરતણાં કોણ ચીનરિ ? સૂઝાપાંખ કોણ નીલી કરિ ? ૩૨૦
- હંસાતણિ કવણુ અખ્યાસ ? હંસાવતી હૈડિ બુદ્ધિવાસ.”
 લીલા કહિ, “સૂણો હંસાવતી ! પધારો બિસો પાલખી. ૩૨૧
- સાઝ પડી નિ આયમિ સૂર, તલિ જતા હ્રદ અસૂર;
 તેડિ આખ્યા છિ અસવાર, વેગિ કરી મ લાઉ વાર.” ૩૨૨
- હંસા બોલ દેષતિ ગદ્ય : ‘રોડિ રહિન્યો આવી સહી;
 એક જમાડિ બીજો વરિ, તેહનો પિંડ તે પાપિ ભરિ. ૩૨૩
- પુરુષ હ્રદનિ જાઇ ટલી, તે સમ તેહેનિ લાગિ વધી.’
 તવ બોલાવી હંસાનારી, લખમણરાજિત પધારું બાહારિ. ૩૨૪
- કરી જૂઠાર નિ જોભો રહિ, એક બોલ રાગનિ કહિ.
 “સ્વામી ! કહું અમ્હારું કરો, એક વાર અમ્હનિ બાહિ ધરો ૩૨૫
- જિહાં રાગ તિહા હ્રદ વિવાહ, તિહા ટુમ્હે રહેન્યો એ ધરમાહિ;
 પછિ જો પધારો ટુમ્હે તો વોલાવા આવું અમ્હે. ૩૨૬
- મઝ પરવાર નહિ દિન વીસ, મઝ બિપરિ રા માનિ રીસ;
 મિ રાગનિ ધરિ કરવું કામ, મગજદેસના ગજસું મામ. ૩૨૭
- મંગલરાય કનુજહતણો, અલખદેસ તેહેનિ અતિવણો;
 બીમકરાય તેહેનો સૂત હોય, તે વરવા આંહા આવિ સોય. ૩૨૮
- લગન પછી તમ્હે જાઉ પરદેસ, તમ પુહુચાકું નપરનિવેસ.”
 વિઠ્ઠમચરિત્ર કહિ, “લખમણરાત’ માની અમ્હે ટુમ્હારી વાત. ૩૨૯
- કરું કાજ રાગધરિ ધણું, હું ધર નહિ છાકું તમનણું.”
 જાં લક્ષમણ મોકલાવી જાય ગંગાજલ પલ્લાણો રાય. ૩૩૦

૩૨૦—ખ—પૂર્વાધિનું બીજું ચરણ નથી.

૩૨૨—ખ—ગ—ઉત્તરાર્ધનાં ચરણો બેવટાંસૂઝટાં છે. ગ—‘તગિહ જતાં’
 બદલે ‘તમ્હ ધર જતાં’

૩૨૩—ખ—ગ—‘પિંડ’ ને બદલે ‘જીવ.’

૩૨૫—ખ—‘સ્વામી’ ને બદલે ‘રાજ.’ ગ—‘કહું’ બદલે ‘બોલ.’

૩૩૦—ખ—‘પલ્લાણો’ ને બદલે ‘લાગો પાય.’

- ગોખ હેઠિ દેખાડ જામ, હંસાનારી નિરખિ તામ;
 ઇમ કરતાં દિન આવા તેહ, હંસકુંઝરીસું નયણે મેદ. ૩૩૧
- આધી જાન કનોજદતણી, તિહાં હેમપાવખી દીસિ ધણી;
 દુરંગનો નવિ લાલિ પાર, કટકમધ આવા અસવાર. ૩૩૨
- ધણિ પિરિ આવો બીમકરાય, ત્રંગસેનરા સાહામું જાય;
 આધી જાન, જિતારા દીદ, મંડપમાદિ સગ્ગર્ભ કીદ. ૩૩૩
- હમતણી વેશા હૂધ જિમ, વર ટોડિ જઈ જિઓ તિમ;
 પુદ્ગલવાતણી સગ્ગર્ભ કરિ, વિક્રમચરિત્ર તિહાં જોતો ફરિ. ૩૩૪
- “જાણું નાવિ હંસકુંઝરી, કસ્થા કાજિ હું જિઓ ખારિ?”
 પુરુષ એક તિહા પાસિ રહો, વિક્રમચરિત્ર જઈનિ વીનવો: ૩૩૫
- “રાજિત! એક વાત મૂઝ કરો, ઘડી એક ઘોડો પાગિ ધરો.”
 રાજિત ઘોડો સાદી રહો, આપિ ગદમાં જોવા ગયો. ૩૩૬
- રાજિત મનમા વિમાસણુ પડો: એ ઘોડો મુન્દિ ફોકટ જડો;
 બચ્ચિ ખાંધ્યાં કાપડ ધણાં, ખાંડખેડાં છિ તે તણાં. ૩૩૭
- સોનાતણી પહ્લાણિ સાર, તેહેવો ગંગાજલ તોખાર;
 વિમાસી મનિ કરો વિચાર, તા તે રાજિત થયો અસવાર. ૩૩૮
- અસવાર થઈનિ જોયું જિમ, હંસાવલી પધારાં તિમ;
 ઘોડો જોઈ વલગી પાગડિ, જોંવી અંગ પ્રમાણિ ચાદિ. ૩૩૯
- તેણિ રાજિતિ ખાંદિ ધરી, ઘોડો ખેડુ આધો કરી;
 વર પુંડુખો જઈ ખિટો પાદિ, વાહિજ આવિ હંસા માદિ. ૩૪૦
- વાહિજ કહિ: મઝ આપું ચીર, હંસકુંઝરી કોઈ લેખ ઓ વીર;
 પડો સોર સહ ઝાંખું ચાય, હાહાકાર પડો ગદમાંદિ. ૩૪૧

૩૩૨—ખ—‘અસવાર’ ને બદલે ‘ઝૂઝાર.’

૩૩૩—ખ—‘ગદમાં’ ને બદલે ‘આગો.’

૩૩૭—ખ—‘જિતારાધાતું’ બીજું ચરણ નથી. ગ—‘ફોકટ’ બદલે ‘પાંતુ.’
 બગચિ, બચ્ચી.

૩૪૦—ગ—‘હંસા’ બદલે ‘કન્યા.’

૩૪૧—ખ—કડીનો ઉત્તરાધ નથી.

ઈશ્વિ કમિં મોહોટા ઘણા કમિં પડા મંસાર;
તેહેના પ્રાગવ મંજારિનિ જાવું પેલિ પારિ.

૩૫૦

ચરિત્રધર્મ

કમિં રામિ લીધો વનવાસ. કમિં દમયંતી છાડિ આસ;

કમિં જૂન મજા તરિ, કમિં હરિશ્ચંદ્ર પાણી ભરિ.

૩૫૧

કમિં ચિત્ર કયાં વિવાસ, કમિં પાડવ રહિ વનવાસ;

કમિં અરુણ પાગલો થયો, કમિં રાવણ ગર્વિ થયો.

૩૫૨

કમિં સાધર ખારું થાય, કમિં જલિ પાતાલિ જાય;

કમિં સહિસ્ર થોનિ પામ્યો છદ્દ, કમિં ખાંપણુ લાગૂં ચંદ્ર.

૩૫૩

કમિં મંકર વહિ કપાલ, કમિં સીતા લાગૂં આલ;

કમિં યુધિષ્ઠિર જૂદારી થ્યું, કમિં કંસાસુર મારિછાં.

૩૫૪

કમિં જ્ઞાના ભાજિ નિ ધડિ, કમિં છદ્દાસન ગડગડધ;

કમિં સૂર્ય નહિ કિમરામ, કમિં દુઅ ન છાંડિ કામ.

૩૫૫

કમિં કામધેનુ જો જાય, કમિં મરિ સહિસ્રાજૂનરામ.

કમિં તારા વેચાણુ સરિ, કમિં રોહીણસ પાણી ભરિ.

૩૫૬

કમિં સગાલ મુખ વિમરિ, કમિં કુલી અતિમલ ધરિ;

કમિં હૃદયું માગિ બેટાવણું, માયળાપ વિમાસિ ધણું.

૩૫૭

કમિં પાંચાલી પાચે વરી, કમિં દુસાસન જૂંટિ ધરી.

કમિં સભામાલિ આણી તેહ, કમિં પટકુલ કાઢયાં છેહ.

૩૫૮

૩૫૦—ગ—પૂર્વાધિ' જીજ્ઞુ' ચરણ : 'કમિં' બદલે 'કુન્જિ.'

૩૫૧—ક—ખ—પદોની પંક્તિઓમાં ફેરફેર છે. ગ—ઉત્તરાધિ' : પ્રથમ ચરણ :
'કમિં' લાગાં મઝાંતરિ.'

૩૫૨—ક—'વિલાસ' ગ—'વિલાસ.'

૩૫૩—ખ—'પામ્યો' ને બદલે 'થયો.' મ—'પાતાલિ' બદલે 'પઈઆલિ.'
'ખાંપણુ' બદલે 'લાંછન.'

૩૫૪—ખ—'સર' ને બદલે 'જ્ઞાના.'

૩૫૭—ક—ઉત્તરાધિ'ના આરંભના શબ્દો ધરાઈ ગયા છે.

ખ—કદી ૩૫૭, ૩૫૮, ૩૫૯, ૩૬૦ તથા ૩૬૧ના ઉત્તરાધિ' નથી.

કર્મિં પરીક્ષિતભૂપાલ, કર્મિં બોડમાં પોદિ કાલ;	
કર્મિં ધન્યંતર સરખો જાણુ કાલિ કસ્યો નિ મયા પરાણુ.	૩૫૯
કર્મિં સનિ પાગલો પલિ, કર્મિં રુકમાંગદ ધરણિ દલિ;	
કર્મિં તુ અદિત્યા સદા મધ, કર્મિં રેવા કુંઆરી રહી.	૩૬૦
કર્મિં રાહુ કાયા વિણુ દોષ, કર્મિં કરિ તે ન કરિ કાપ;	
કર્મિં જીછો તપ મૂઝતણો, કર્મિં વિછોદ્દ હૂઓ કન્યાતણો.	૩૬૧

ગાથા

માહેસમદાસુર ને એહેવા મ સરજે માનુષજન્મ;	
આ જન્મમાં ને પ્રેદવા તેડ પ્રેદવા વિયોગ.	૩૬૨
કરવતદી કિરતાર ને મિર મેલ્લત તાદારિ;	
તો તું જાણુન સાર વેદના વિછોદાતણી !	૩૬૩

અંકિપર્થ

હવિ દ્વં દર્શજીં સમલું કરી, દેમદેમાગિર નેઉં ફરી;	
ગંગાજનુનાં વલ્લિ છિ જિહ્વાં, એકમનો દ્વં જાઉં નિદાં.	૩૬૪
ને ધરિ રાખ્યો આદર કરી તે મેદેલ્લું, નદિ દેખી મુદરી !	
ને લખમણુ દેખસઘ નવણિ તો વાન કરીમ કિલિવિ વપણિ ?	૩૬૫
આજ મિલિ જાતખીતું કાપ તો મૂઝ જીવ્યું વિજુમાણુ દોષ;	
હવ એક વેચતો ફિરક, કેના દ્રામ તે મૂય જ કરિ ?"	૩૬૬

૩૬૦—મ—' કર્મિં સપંપમ વવવલિ.'

૩૬૧—મ—કા ૩૬૨, ૩૬૩વાળી ગાથાઓ નથી. મ—જનરાધ : ' મૂઝ તણો.' બાકે ' આચરો.'

૩૬૨—મ—' માહેસમાસુરજ મમા દે સમાન જન્મન;

અદિજન્મ મલીરેમ અર્થેમ મદાવિયેતથ'—આ પ્રમાણે સુરેશ્વરમિત્રિન અણુપદ ગ.વા ઇ.

૩૬૪—મ—આ કા ૧ નથી

૩૬૫—મ—પૂર્વાર્ધ નથી.

૩૬૬—મ—પૂર્વાર્ધ : ' રેવા.' ને બાકે ' આણી.'

- એક મુદ્રડી વેચી રાય, કરવતતણી યાત્રાઈ જાઈ;
 હરિહરવિધાતા હાઈ ધરિ: દેજે મજ દંસાકુંઅરી. ૩૬૭
- કનુજવાળી જે મંગલપુત્ર ભીમકરાનું લાગું ધરસત્ર;
 ત્રંબસેનનો આદર સૂણી લાવ્યો ગય જન અતિધણી. • ૩૬૮
- વાતિ કન્યા સૂણી અતિરૂપ, અતિઆદરખું આવ્યો બૂપ;
 તે કુંઅરી રાયત્રબકતણી ગઈ રાત્રભીમક અવગણી. ૩૬૯
- જાણું વર જઈ બિહો પાટિ, આણી વાલિજ દંસા માટિ;
 જન સધલી વિભાગણુ કરિ: દંસાકુંઅરીનિ કો જણુ હરી ? ૩૭૦
- માન પાખિ જીપમાને જાય છુ મનિ ચિંતવિ ભીમકરાય;
 ઈમિ અણુપરણો જાઈ અરયો છુ વરપ્રવેચ તે હોસિ કિસ્યો ? ૩૭૧
- ગોત્રજ આગસિ ગુરુ તેડીઈ ક્કી પિરિ છેલડા છોડીઈ ?
 પુંદુખવાતણી સગઈ હસિ, દંસા જેવા મહકો આવસિ. ૩૭૨
- ઈમિ અણુપરણ્યો જાઈ આજ તો મંગલરાનિ લાગિ લાજ;
 પેલિ ભવિ મિ કીધું જસ્યું કાજ અમદારુ સીધું વસ્યું. ૩૭૩

ગાથા

- વિરલા જાણુંતિ ગુણા, વિરલા પાલુંતિ નિધણાનેદા !
 વિરલા પરકાજજકારણા, પરદુઃખિ દુઃખિયા વિરલા ! ૩૭૪

અંતિપદ

- ભીમક પેયો ભવ મનિ ધરી, કરવતતણી સગઈ કરિ;
 પેલિ ભવિ મિ કીધું અધોર, પાલિ હેલિયાં છેલો છોડ ! ૩૭૫

૩૬૭—ખ—ઉત્તરાધ' નથી

૩૬૮—ખ—કડી નથી.

૩૬૯—ખ—કડી નથી.

૩૭૦—ખ—પૂર્વાધ' નથી ઉત્તરાધ' : 'દંસાકુંઅરી તિ કુણિ જ વરી ?'

૩૭૨—ક—ખ—પંક્તિયો હેરફેર છે.

૩૭૪—ખ—આ કડી નથી.

૩૭૫—ખ—ઉત્તરાધ' : 'કિ મિ ભા પિલિજું ભાગું ગોચર ? કિ મિ પાલિ હેલિ ખંડ ?'

“કિ મિ બ્રાહ્મણવાટ બેઠાડી લીધું ? કિ મિ મુખિમાંનું આપણું ન દીધું ?
કિ પુઢરાતણું મિ નાખ્યું વ્યાજ ? કિ મિ બિહિનિતણી ન આણી
લાજ ? ૩૭૬

કિ મિ ગોચર ભાંજી વાવી સાલિ ? કિ મિ બર્થો સ્ત્રોવર ફેાડી પાલિ ?
કિ મિ રણ મેહેલ્યો સ્વામી આપણો ? કિ બાંધવ હણ્યો પાપ લાગો
ધણો ? ૩૭૭

કિ મિ બાલસ્રીગોહલ્યા કરી ? કિ મિ નારી પિયારી પ્રાણિ હરી ?
કિ મિ ગોત્રગોહિરો કિજો ? કિ ગોત્રી દણીનિ માસ જ સિજો ? ૩૭૮
કિ મિ દાણુ આપવું ન દીધું ઘાટ ? કિ મિ અણપરણ્યા બેઠાક્યા પાટ ?
જન મોકલું ધરિ આપણિ, તીર્થ કરવા જઈ,” રાજ ધમિ બણિ.
“કરવન મેહેલાવા જઈ સિદ્ધ, ડાહ્યા સધલા એક જ ખુદ.”

રાતિ વિચાસિ જોયો લાગ, રાજ આલ્યો બણી પ્રાયાગ. ૩૮૦

પ્રથમ વાત બોલું વિસ્તરી, જે પરદારિ દંભા હેતરી;
પાદાસો વીસાસિ વીસ્તરિ, ગંગાજલ ફૂંચરી સંચરિ. ૩૮૧

૩૭૬—ખ—ઉત્તરાધ : ‘નાખ્યું’ ને બદલે ‘દીધું.’ ગ—આ કરી તથા
૩ રતાં ચરણો જીવદાસવદાં ઉ.

૩૭૭—ખ—ઉત્તરાધ : ‘બાંધવ’ ને બદલે ‘મદોદર.’ ‘કિ મિ સદોદર
મારાં હામિ ?’

૩૭૮—ખ—ઉત્તરાધ : ‘પહેલું ચરણ : ‘કિ મિ ગોચર ખેરિયું ?’ બીજું
ચરણ : ‘દણીનિ’ બદલે ‘મારી’ ‘માસ’ ને બદલે ‘રાજ.’ ગ—
ઉત્તરાધ પ્રથમ ચરણ ‘કિ મિ ગોઠિ દેરું કિજો ?’ બીજું ચરણ :
‘કિ મિ ગોત્રજ માંદિ માસ જ સિજો ?’

૩૮૦—ખ—ઉત્તરાધ : ‘સામી ! તું કરજિ અઢદારી સાર, બગિભવિ
પામું દંસાનાર’ ગ—પૂર્વાધ બીજું ચરણ : ‘ડાહ્યાસાજી એક જ
ખુધ.’

૩૮૧—ખ—અધી. ગ—પૂર્વાધ બીજું ચરણ : ‘પરદારિ તાં ફૂંચરી દરી’
ઉત્તરાધ : ‘પાદાસિ જવ અમ વારી કરી.’

દ્વંદ્વા

પાછાલ ગિઠો પાલ્લીગિ, આગલિ હંમાનારી;
ગંગાગલ પલ્લાલિગિ, જાતુ પેલિ પારિ.

૩૮૨

ચરિત્રપદ્ય

હંસા રલીઆયત પૂઠિ ઘણું, “કંથા વચન મૂલો મૂલતણું”
નિસિ નાહ પ્રતિ પૂઠિ વાત, “કહો વચન જિમ થાઉં સનાથ.” ૩૮૩
મૂઠ ન જાણિ બોલીબેદ, પાલ્લામિર વજૂટિ સ્વેદ;
નીસન નિદ્રા લલિરી લારિ, હંમા હરિયાલી જીયરિ. ૩૮૪

દ્વંદ્વા

હંસા કહિ હરિયાલટી. “સાલસિ સવિગુણ રાય !
નયણિ આલિ નિદ્રટી ? જાગો નીઝેલા રાય ! ૩૮૫
કરવિણ કાયા દીકુ મિ, મુખવિણ મોહોટા દંત;
વિણ જીવિ જીવ જલ્લરિ: કહો વિમાસી કંત ! ૩૮૬
પહિસા ગૂંથી મોટલી, પઠિ કીધા દંત;
પાણી નામિ આધિજિ: કહો વિમાસી કંત ! ૩૮૭
પાણી કંઠિ રહિ કરિ, સિ પાણીનો અત;
મુખપાહિ પૂંછડ વડું : કહો વિમાસી કંત ! ૩૮૮
ગલિ જનોઈ, પૂંઠિ ચરણ, મસ્તક જીપરિ દંત;
નિ હરિયાલી કર ત્રિદિ, અવણ મોહાવિ કંથ ! ૩૮૮+૧

૩૮૩ ખ—નથી. ગ—નાહ, નાથ.

૩૮૪ ખ—નથી.

૩૮૫—ક, ખ—ગ—તણે પ્રતિજ્ઞામાં હંસાની પૂછેલી સમખ્યાઓનો કમ જવાબદારી છે.

૩૮૬—ખ—‘કર’ ને બદલે ‘જાયા.’ ‘મોહોટા’ ને બદલે ‘દીઠા.’
‘જીવ જલ્લરિ,’ ‘જીવિ રહિ.’ ખ—ગ—આ પછી ૩૮૬+૧ કડી છે.

૩૮૭—ગ—નથી

૩૮૮+૧—‘ગ’ માંથી લીધી છે.

એક તે દેશીય દીકુ મિ, માહિ નીર ભરત;
 ત્રિહ સ્તલ ઊપરિ રચ્યું: કહો વિભાસી કંત ! ૩૮૯
 ચાર ચનણુ, દોઈ નયણુ, તસ ઊધાડા દંત;
 વેણીસ્યું વેણી લહી કહો વિભાસી કંત ! ૩૮૯+૧
 પગ દો લોયણા, પંખ પમારિ રહંત,
 કાયાપાહિ સીર વડું: કહો વિભાસી કંત ! ૩૯૦
 રાન વમતી સુદરી, આપિ બાલકુંઆર;
 તેહેના છોડૂ પરણીઈ સ્વામી ! કરો વિચાર. ૩૯૧
 રલોકં

જાતા શુદ્ધકુલે જધાન પિતર જાતા ચ તન્ધો પુનઃ
 સંગે પ્રાપ્ય પિતામહસ્ય જનકં યાડસૂત યા કન્ધકા ।
 યથા સા ચ મિતા સદૈવ સકલં ચિશ્વ તથા જીવિતં
 સા સર્વેરપિ સેવ્યતે ક્ષિતિતલે કા નામ સા નાયકા ? ॥ ૩૯૨
 મુલે પુષ્પં ન મંધોડસ્તિ કટિ નેને ન લોચને ।
 નીલમ્રોથા ન રૂંશોડસૌ કામી ન ચોપિતા નરઃ ॥ ૩૯૩
 કૃષ્ણમુલો ન માર્જારી દ્વિજિહ્વા ન ચ સર્પિણી ।
 પંચમર્ત્ત્રી ન પાંચાલી ચો જાનાતિ સ. પંદિતઃ ॥ ૩૯૪
 પૂર્વછાત્રુ

નર ઊપરિ નર ચડો, નર કરિ કરિ લીધી નારી;
 નારીછ નર ફેરવ્યો: સ્વામી ! કરો વિચાર. ૩૯૫
 એક કાયા ત્રિહ કડકડે, તસ મુખિ મોહોટા દંત;
 પગ છિ પણુ માયિ પલિ- કહો વિભાસી કંત ! ૩૯૬

૩૮૯ ખ—‘કહો વિભાસી’ને બદલે ‘મૂઝ દાખવિ’ ૩૮૯+૧-‘ખ’
 માંથી લીધી છે. ‘ક’માં નથી ૩૯૦—ખ—‘સીર’ને બદલે ‘મસ્તક’
 ૩૯૦+૨—ખ પ્રામાંથી લીધી છે. ૩૯૧—ખ—નથી. બ—છે. ૩૯૨—ખ—ગ
 નથી. ૩૯૩—ખ—ગ—નથી. ૩૯૪—ખ ગ—નથી. ૩૯૫—ખ—નથી
 ૩૯૬—ખ—ઉત્તગવ. ‘પગ નહિ પણિ પૂછડ વડું: કહુ વિભાસી કંત !’

ફલ વિના ફલ દીક્ર મિ, તે ખાધ મરિ જંતિ;
તેણિ વૃદ્ધે ચ્યાર લોચણાઃ કહો વિભાસી કંત!

૩૬૭

ખંભાચનથી નીસણાં નિ ધડર આધી રાત;
સીરાદી નિસિ પાછલી, પાટણિ ગયા પ્રભાતિ.

૩૬૮

અહિમર્ષ

કત ! ખોલ હું કેતા કદું ? વચના વચન સ્વામી ! નવિ લલું;
ચોદ વિત્રા ઘુમ્હે જાણો માર, જિતર સિ ન આપો ભરતાર ?

૩૬૯

કરિ વાત નિ ખોલિ ગામ, નગરતણું નવિ જાણિ નામ;
હંભાવની મનિ કરિ વિચાર, મઝ જિતર નાપિ પ્રાણાધાર.

૪૦૦

મઝ કારણિ કરવનનિ કાજિ, મરવા જના હતા રાજ;

તે હું આવી તમ સવાત, ડાનર સિ નાપો મૂઝ નાય ?

૪૦૧

વિક્રમચરિત્ર મન દવો આદિય, મનમાં જાવનો માયામોહ;

અસી નારી એહનિ ઘણી, એ મોહોટો જિજ્ઞેસીધણી.

૪૦૨

કિ મૂકયો માલવનો દેમ, કિ ન ગમી અમ્હારી વેસ;

નિદ્રા પરદેરો જાગો રાત ! દાતણ કીજો, થયું પરભાત.

૪૦૩

ધમિ કરતાં અજઆણું થયું, વાલી કાટ નિ પાછું જોયું,

જૂત સરીખું દોડો કાલ, પડી કાલ તવ ચર્ષ નિદાલ.

૪૦૪

“ અરે ! કર્મ અમ્હારું ફિયું, વર વરાસિ ખીજું કા વયું;

હણિ હંધજીં હડ કરી મમ, કહિ દૈવ નિ કરિ રુદ્ધ.

૪૦૫

પાછું જોયું બીજી વાર તો મનિ વાન ચર્ષ નિરધાર;

પડ્યો ત્રામ જત દીડું વદલ, કહિ દૈવ નિ કરિ રુદ્ધ.

૪૦૬

૩૬૭—ખ-હતસર્પઃ ‘તિણિ વૃદ્ધે લોચિ ચ્યાર લોચણાં’ ને બદલે
‘તિણિ જિચ્યાર લોચણાં. ૩૬૮—ખ-નથી. ગ-હતસર્પઃ ‘ભરતાર’ ને
બદલે ‘પ્રાણાધાર’ ૪૦૦—ખ-‘પ્રાણાધાર’ ને બદલે ‘ભરતાર.’
ગ-પૂર્વાર્ધઃ ‘કરિ વાત નિ ટોરા મરિ, અંધનામ ન જાણિ સગિ’
૪૦૧—ખ-ગ નથી. ૪૦૨—ખ-નથી ૪૦૩—ગ-પૂર્વાર્ધ. ‘મૂકયો’ બદલે
‘ન ગમિયો’ ૪૦૪—ખ નથી ૪૦૫—ખ-અ ૪૦૬ કદીયી ૪૩૦ કદી
સુની નથી ગ-નથી

- રુદન કરિ બિધસિ બિર, મહાનદી જિમ આવિ પૂર !
 નયણિ નીર ન માર્છ ખરૂં, અરે દૈવ ! હવે કિમ કરું ? ૪૦૭
 યથા દૂધ બિકાસિ ચદિ, તથા હંસા હમજિ બિગટિ;
 દમિ દેહ દુઃખ ઝૂરધ ખરૂં, અરે દૈવ ! હવે સ્થં કરું ? ૪૦૮
 તાલાવેલિ કરિ સુંદરી, જેમ પાણી પાખિ જલચરી;
 એ અવતાર પાખિ સિ ન સ્થં, અરે દૈવ ! હવે સ્થં કરું ? ૪૦૯
 વર વંસધ કાં હં અવનરી ? ચિદમચરિત્ર કા હં અનુમરી ?
 કાં મિ મહિપરસ્થખ પરદયૂં ? અરે દૈવ ! હવે સ્થં કરું ? ૪૧૦
 ગર્ભપાત સિ હજિં માતા ? જણનાં સિ ફલ બિપરાન ?
 હવિ પ્રાણ કેદી પિરિ ધરું ? અરે દૈવ ! હવે સ્થં કરું ? ૪૧૧
 સિર સસિ મજી દિનકર ભાણ, જિમ સમુદ્રમાં પડિજિં વાદાણ;
 તરતાં તક ન લાભિ ખરૂં, અરે દૈવ ! હવે સ્થં કરું ? ૪૧૨
 અરે કર્મ ! વીસાસિ ભયી, નાદ વિના નાખી એકલી !
 સ્વાગીતણું વચન સંભારું, અરે દૈવ ! હવે સ્થં કરું ? ૪૧૩
 જે સાથિ મિસીનિ જમી, કરી વાન જે મનનધ ગમી;
 તે પાખિ દેહી કિમ ધરું ? અરે દૈવ ! હવે સ્થં કરું ? ૪૧૪
 અરે સ્વામી ! સ્થાં કીધાં મિ અપરાધ, જે અસ્થં દુઃખ પડું અગાધ;
 સ્થં અરોર પેલિ ભવિ કયું ? અરે દૈવ ! હવે સ્થં કરું ? ૪૧૫

૪૦૭—ગ-પૂર્વાધ' બીજું ચરણ 'જમ નદીમઃ વદિ જલપૂર'
 હસારાધ' પહેલું ચરણ: 'માર્છ' ને બદલે 'આવિદિ' ૪૦૮—ગ-નધી.
 ૪૧૦—ગ-આ પછી નીચેની ાઠ છે:—

“ જેણિ દિગ્ધિ મૂઝ નિહં બિદ, માત્રા સિ ન પિયાં તિખદ ?
 રીત્રવ્રત સિ ન આચરં ? અરે દૈવ ! હતાં સ્થં કરું ? ”

૪૧૨—કદી નીચે મુજબ છે:—

“ અરે સાર ન પીધી મમીનાનુ, માદામનુદ્ર મિ કાદં વાદાણ,
 તદિ સમીપે ક મ નીપકં ? અરે દૈવ ! હવે સ્થં કરું ? ”

- કિ મઝ ત્રતઉઘાપન રહ્યાં, કિ આરબી અધવચ્ચિ મૂકયાં;
અલુણ્ણત સ્થૂં ન આચરું? અરે દૈવ! હવે સ્થૂં કરું? ૪૧૬
- કિ મિ માત વિઠોહ્યા બાહ? કિ મિ સતી ચત્રાવ્યાં આહ?
કિ મિ કોહું સરોવર ભર્યું? અરે દૈવ! હવે સ્થૂં કરું? ૪૧૭
- કિ મિ પારકી ચાપણિ હરી? કૂઠી સાખિ પિયારી ભરી?
કિ પેલિ ભવિ પરધન હર્યું? અરે દૈવ! હવે સ્થૂં કરું? ૪૧૮
- કિ પરધન દેખી નવિ સકી? કિ ચૂકી મદ્યોવન યકી?
કિ મિ છૂતકર્મ આચર્યું? અરે દૈવ! હવે સ્થૂં કરું? ૪૧૯
- કિ મિ અદનિસિ પીઠી સતી? કિ ઘણી તાતિ મિ કાધી યતિ;
કિ મિ વાઢી પાખ પાખરું? અરે દૈવ! હવે સ્થૂં કરું? ૪૨૦
- કિ રસભરી ભાણ વેલિ? કિ ફલભાર જપાઢી ફેલિ?
કિ ફૂલ ખિસતા વાઢ્યું તર? અરે દૈવ! હવે સ્થૂં કરું? ૪૨૧
- કિ મિ છતિ ન પોખ્યું દેહ? કિ નરનારીમાં પાહું છેહ?
કિ ગાય વિઠોહ્યા મિ વાહરું? અરે દૈવ! હવે સ્થૂં કરું? ૪૨૨
- કિ મિ ઘુંદલ કાધું ભંગ? કિ મિ ભાણ કરતાં સંગ?
કિ દોપતેલ મિ સીર ધર્યું? અરે દૈવ! હવે સ્થૂં કરું? ૪૨૩
- કિ મિ ગોર ન પૂણ રંગિ? કિ જથાપ્યા સિવનાં લિંગ?
કિ સિયચણોદક મરનકિ ધર્યું? અરે દૈવ! હવે સ્થૂં કરું? ૪૨૪
- કિ ગોચર ભાણ વાપી સાલિ? કિ આપી ધરા લીધી ગણાલિ?
કરતા ત્રત તાંહાં દિન આચર્યું? અરે દૈવ! હવે સ્થૂં કરું? ૪૨૫
- કિ મિ ભાળ્યું કમતા દાન? કિ મિ વિપ્ર કર્યાં જપમાન?
ગાય વેચતાં ગાહૂં કર્યું? અરે દૈવ! હવે સ્થૂં કરું? ૪૨૬
- કિ મિ ભાણ તીરથનટ? કિ મિ જથાપ્યા ગોઢે ટા પાટ?
કિ મિ સત્ય વચન પરચર્યું? અરે દૈવ! હવે સ્થૂં કરું? ૪૨૭

૪૨૬—ગ-જતરાખ પ્રથમ ચરણ. 'કિ મિ અ-ચૂં અચૂં આચરું?'

૪૨૬—ગ-છૂતકર્મ અહલે 'છૂતપણું.' ૨૦—ગ પાંતી બીનું ચરણ.

'કિ પરનીત કની અ-ચરિ'

- કિ મિ વિષ્ણુ લગાડયા પાય ? કિ મિ પાણી પીતી વાલી ગાય ?
કિ મિ યુરુવચન પરહ્યું ? અરે દૈવ ! હવે સ્યં કરું ? ૪૨૮
- દૈવ ! દૈવ ! કહી ટલવયું, નીર વિના મુખ સૂકું ગલું;
હંસા વિચારિ હૃદય મઝારિ: “ હવિ હું રોજું તે બધારિ! ૪૨૯
- લવણા વાસ્યા વિદાણી રાતિ, અવર પુરુષ મૂઝ દેખિ જાતિ;
પિરિ કરી એહનિ પરહરું, યત્ન કરી જાતિ બગરું. ૪૩૦
- હંસાવતી લક્ષણ બનીસ, હૈયામાહિ રાખી રીમ;
આગલિ આવ્યું એક જ ગામ, સરોવરપાલિ નિ જિત્તમ ઠામ. ૪૩૧
- હંસા કહિ: જિત્તરીઅ ઇલા, આગલિ બોજન કરસ્યું કિલા ?”
અથ જિતરી હંસા રહિ, જિબી પાઠ્ઠા આગલિ કહિ: ૪૩૨
- “ વચન એક સાચું સાંભણુ, મન મૂઝી મઝ સાચિ મણુ;
આ ઘોડા દેરો અસવાર કિલાં ગયો તે કહો નિરધારિ.” ૪૩૩
- “ કિહિ કાઢિજી: “ સાચું કહું, છતી પોણિ બિડો રહું;
એક અસવાર આવ્યો અતિ વણો, તે ધડી દોદોદણિ જિબો રથો. ૪૩૪
- અપલ ગતિ નેષ્ટ દિસ ચ્યાર, જિમ પરનારી બપગિ નર;
અમ આગલિ આણ્યો તોખાર, મિ જીનીનિ કીધું જૂહાર. ૪૩૫
- તેણિ મઝનિ ઇમિ જ કહો, ‘ માહારો સાથી ગદમાંહિ ગયો;
વાગ વાજિ ધરુ બે પુઝે, સાથીનિ લેધ આવું અમ્હે.’ ૪૩૬
- રાજિત ગયો મઝ આખો પુરી, લોણિ માહારી મતિ જ કરી;
મિ મનમાહિ વિમાસણુ કરી: એ ઘોડા જાઉં હું હરી. ૪૩૭
- યઈ અસવાર ચલાવું જિમ, તતક્ષણુ પુઝે પધાર્યાં તિમ;
ચડા વેગિ હકાયો પુરી, આપણુ બેહ આવ્યાં નીસરી.” ૪૩૮

૪૩૦—ગ—વિદાણી રાતિ’ ને બદલે ‘યયું’ પ્રમાતિ.’ ૪૩૩—ખ—કરી
આ ૪૩૩ થી ૪૩૬ નથી. ૪૩૫—ગ—પૂર્વાર્ધ: ‘ગતિ’ બદલે ‘રહિ.’
‘દિસ ચ્યાર’ બદલે ‘દસચાહ.’ ‘નર’ બદલે ‘મોહ.’

હંસાવતી હઠધિ ગહિગહિ: 'અરે દુષ્ટ! મૂઝ કા છેતરી?'

દેયામાદિ ન માધ તાપ, સરલિ સ્વરિ કરિ વિલાપ! ૪૩૯

પૂર્વછાયુ: રાગ ગોડી

"હૈ! હૈ! દેવ! નિ સ્યં કરૂં? આમ દા નાખ્યા હો રાનિ?

કનક માદાબ્યુ રે કાગનિ! માણિક્ય મીનીનિ કાનિ! ૪૪૦

રુદન કરે રે હંસાવતી, કુઅરિ કરિ રે વિલાપ;

પીળ પરદાગિ છેતયોં, કેલી પિરિ રાખું રે આપ? ૪૪૧

રુદન કરે રે હંસાવતી!

નિમંલ્ય કુલમા હં જપની, કર્મે દીધી જપરાટિ;

શ્યાંશ્યા દુઃખ રે મૂઝ સાલારિ, દેયડા! હવિ સિ ન દાટિ? રુદન. ૪૪૨

સરીરમાદિ મગડી બલિ, ચિહ્ન પક્ષિ લાગી રે આગિ!

દેહ પડિ દુઃખ વીસમિ, ધરતી! દેજે રે માગ! રુદન. ૪૪૩

અગ્નિ અભિતર જીજલિ, હઠધિ લાગી રે આલ!

જિમ પય જીજલતું રે જીજટિ, જપરિ વાધી રે આલ! રુદન. ૪૪૪

હંસાદેયડું ઈમ જીજટિ, જિમ નદી આવિ રે પૂરિ!

વિદ્યમયરિત્ર વિહોદિયા! નિ મદિયર મેહેલું રે ફરિ! રુદન. ૪૪૫

મદિયરમાંહિરે માલહતી, રમતી સદિયર સાથિ;

મનસ્યું માડી રે બોલાવતા, ઈમ નીગમતા દિનરાતિ! રુદન. ૪૪૬

મૂઝ મુખ માડી નીહાલતાં, કહિતાં કુઅરીસોલાગ;

પુરુષ પનોતો કો પામસિ બેહનું હોસિ રે ભાગિ! રુદન. ૪૪૭

લખમણ કહિ તા પરણાવીધ નિ દાજી કહિતાં રે નામ;

આ રતન પરધરિ દીજ્યે તો દિન કેલી પિરિ જાય? રુદન. ૪૪૮

કહિતાં નૃપતિ ન પામીધ, લેહેતાં હંસાનું રે નામ;

પરધરિ જાસિ રે પદમિતી, કેલી પિરિ રહિસ્યું રે સ્વામ! રુદન. ૪૪૯

૪૩૯—ખ-નથી. જ-ઉત્તરાધ: 'સરલિ સ્વરિ' બદલે 'સરવે સાદે.'

૪૪૦—ખ-કડીઆ ૪૪૦ થી ૪૭૦ નથી. ૪૪૩—ગ-ઉત્તરાધ: 'વિસમિ'

બદલે 'વિસરિ.' ખીજું પદ: 'માના ધરતી! માગ.'

મહિયર મેહેલી નીસરી, કાઈ ન સીધું રે કાજ !
 પુહોઠ ન ખાધો હાથિ જડી, રાત્રંજક લાગી રે લાજ. રુદન. ૪૬૧
 દીલડું બિહૂં રે તાતનિ, ચોખિ કુલિ લાગી રે લાખ;
 માચી બિહા રે મૂઝ ચકી, ખાંપણ લાગૂં રે સાખ ! રુદન. ૪૬૨
 મિ મન જાણું રે માહારિ ધર્મ ન કીજિ રે લોપ;
 જે વર પહિલું રે આદ્યો તે કિમ કીજિ રે લોપ ? રુદન. ૪૬૩
 હંસા હમજીં ધમિ જલટિ, યમ સાયર વાધિ વેત્તિ;
 સહી કો સાચું રે જાણુજ્યો, એ કારણ લાગૂં રે કેવ. રુદન. ૪૬૪
 ચિહ્ન પક્ષ સૂધી રે પદમની, જેહેલું ગંગાનું તોય;
 લાંછન લાગૂં રે લાછિનિ, હવિ કર્મ કરિ તે હોય. રુદન. ૪૬૫
 માન કરું હવિ સું લવું ? જેણી પિરિ રાખું રે જાતિ;
 દિવસ થયો કો દેખસિ, તે વાત જસિ ખંભાતિ. રુદન. ૪૬૬
 રુદન કરિ હંસાવતી, કુંઝરી કરિ વિલાપ;
 પીઉ પરદારિ છેતયે, કેદિ પિરિ રાખું રે આપ ? રુદન. ૪૬૭
 સુખિયા ! ગર્વ રખિ કરો, દુઃખિયાં ! મ ધરસ્યો રે શોક;
 કીધાં કર્મ ન છૂટિયે, ધમિ જાણી આણો સતોય. રુદન. ૪૬૮
 હંસા હૈયું હેડું કરી ધારણિ રાખું રે અંગ;
 દુઃખ પૂંકિ સુખ પામીઈ, જુ તૂડે સંકરગંગ. રુદન. ૪૬૯
 સત્ય ન ચૂકી રે સાધવી, પોહોતી મનની રે આસ;
 પતિસુખ પામી પદમિની કહે મદસુદન વ્યાસ. રુદન. ૪૭૦

ચરિત્ર

હંસાવતી મનિ જાંઝ્યો શોક, રુદન કરું તો દેખિ લોક;
 સુખ ધોષનિ જીબી રહિ, પાહાલા આગલિ હંસા કહિ. ૪૭૧

૪૬૪—મ—પૂર્વાર્ધ નથી. ઉત્તરાર્ધ: 'લાંછન લાગૂં રે લાંછનિ કર્મ કરિ તિ હોય.' ૪૭૦—મ—'સાધવી' બદલે 'સુંદરી.'

- આપા ટંકા હેમના સાત, “ જાઉં પાહાણા । તુમ્હે લાવો ભાત. ”
 પાહાણો તો નગરમાં જાય, બચકિથી કાઢી કભાય. ૪૭૨
- પિહિરું પુરુષતણો સણગાર, રુપતણો નવિ લાલિ ખાર;
 આડુંખેડું અચાસણુ લીદ, તવ પદ્મણી ગાઢેરી કીદ. ૪૭૩
- ગંગાજલનિ લાગી પાય, ગંગામુનાસંગમ જાય;
 પાય પાગડિ થઈ અસવાર, ભવિભવિ વિક્રમચરિત્રભરતાર ૪૭૪
- પૂર્વ દિસિ કીધૂં પધ્યાણુ, જહીં જગમતો દીસિ ભાણુ;
 પવનવેગ તુરી સંચરિ, દિનદિન દેસાજર સંચરિ. ૪૭૫
- ધમિ કરતા દિન ગયા ખિચાર, મહાવનમાહિ ગયો તોખાર;
 જિયા પર્વત, વિસમા ઠામ, તિહા કહીં નવિ દીસિ આમ. ૪૭૬
- રાનવગડ નિ કંડાકાર, વિસમા વાધ કરિ ખૂંબકાર;
 હસાનું દહણું ગહિગયું, “અરે દૈવ ! હવિ કિમ કરું ! ” ૪૭૭
- ગંગાજલ વેગિ દડવડિ, પડધાઈ પર્વત ગડગડિ;
 નાકફેરું ઈણિ પિરિ કરિ, માઠો સિંહ પાળ પગ ભરિ. ૪૭૮
- ધમિ કરતાં વનિ થયું અચૂર, માહાવનમાં આયગિજી સૂર;
 જોતા કહીં નવિ સજિ વાટ, કૂંઅરી અજિ ધરિ જિયાટ. ૪૭૯
- આબ્યું એક સરોવર સાર, વૃક્ષતણો નવિ લાલિ ખાર;
 વારુ વડ અનોપમ ઠામ, તિહા હંસા કીધો વિસરામ. ૪૮૦
- આગલિ અશ્વતથો આધાર, હૃદયમાહિ શ્રીવિશ્વાધાર;
 પદ્મનાભનું ચિંતન કરી વડનિ ચડિ ખિડી જીતરી. ૪૮૧

૪૭૨—ખ-આ કડી નીચે મુજબ છે:—

‘ લો દ્રામ લીઈ આવો ભાત, હેમટકા આપા હિ સાત.

જવ પાણો ગામમાંહિ જાય, તાંદાં.....છાડી કભાય.’

૪૭૫—ખ-કડીઓ ૪૭૫ થી ૫૫૬ નથી. ગ-’ પધ્યાણુ જલે ‘પધ્યાણુ.’

૪૭૭—ગ-ઉત્તરાધ: ‘ તિહાં કહીં. ’ ને જલે ‘ ચાદો પસિ.’

૪૮૧—ગ-ઉત્તરાધ: ‘ જીતરી ’ જલે ‘ સુદરી.’

- તેણે વડિ મરુડપશીનો વાસ, મિઠો કરિ છિ લીલવિવાસ;
આર પુત્ર તેહેનિ વિજ્ઞાન, ચિહ્ન દિસિકેરી લાવિ વાત. ૪૮૨
- પુત્રનિ પિતા કરિ આદેસ, ધણા દિવસ વહી ગયા પ્રદેસ;
તેણે રાતિ બેઠા ભરિ, આરે પુત્ર પધાર્યા ધરિ. ૪૮૩
- માતપિતાનિ ચરણુ નમ્યા, પ્રણામ કરીનિ વડ વીસમ્યા;
“વડા પુત્ર!” પૂછિ ખગરાજ, “કેદિ દિસિયી આબ્યા આજ?” ૪૮૪
- “હું આબ્યો બજેણી ભણી, તિહા વિક્રમાદિત્ય નરવીર ધણી;
તેહેની આણુ પ્રવર્તિ નિહા, દુઃખદારિ નવિ દીસિ તિહા. ૪૮૫
- રાણી એક તણ્ણિ રાજન, સત્યવતી તેહેનું આભિધાન.
પુત્ર ભણિ, “સાબલુ તાત! તે ધરિ દુઃખ પડ્યું બેનપાત. ૪૮૬
- તે રાણીનિ હૃદયું પુત્ર, તેહેનું નામ વિક્રમચરિત્ર;
સોલ વરસ અંતેજરમાદિ, ઓદ વિગા ભણુબ્યો રાય. ૪૮૭
- એક વાર દીઠો રાજન, અતે આનંદો દર્શનિધાન;
કન્યા સોધાવિ પદમની, એ વર સમેાવડે ભામિની. ૪૮૮
- રાજનિ રદિ લાગી હોડ, મૂઝનિ છિ તે વહનો કોડ;
ત્રંબાવતીછ ગયો પરધાન, ત્રંબસેન બેટયો રાજન. ૪૮૯
- તેહેનિ પરિ છિ કન્યા સાર, તેરું લગન કર્યું નિરધાર
અવધિ કરી માસદહાડા તણી મંત્રી આબ્યો રાજ ભણી. ૪૯૦
- બજેણી જર્ઘ ખોહોતો ભલો, વિક્રમાદિત્યનિ આવી મસો;
દિવસ ધણેરા લાગા વાટ, રાજનું મન ભાજૂં નાટ. ૪૯૧
- તત્ર તેહેનિ દીધું બિપમાન, રાજછેલ કીધો પરધાન;
રાજનિ નવિ જાંડી રીસ, તેતણિ દિન વહિ ‘ગ્યા’ ત્રીસ. ૪૯૨

૪૮૨—ગ-પૂર્વાધં ‘બીજું’ ચરણું: ‘મિઠો - મંદિર કરિ વિવાસ.’
૪૮૭—ગ-ઉત્તરાધં: ‘સોલ વરસ’ બદલે ‘ઓદ વરસ.’ ૪૮૮—ગ-‘હમ’-
નિધાન’ બદલે ‘સુધાનિધાન.’ ૪૯૧—ગ-ઉત્તરાધં: ‘વાટ’ને બદલે ‘માટ.’

તે કન્યાનિ વિરહિ કરી તે વર યોછિ નીસરી;	
તેહેની મા અતિ કરિ વિજ્ઞાપ, કુંઞરનિ સોધાવિ ખાપ.	૪૯૩
સોધ્યાં ગઢમંદિરપ્રાકાર, સોધ્યા પાખલિ પોલિપ્રકાર;	
સોધ્યા મઠમેડીમાલિયાં, સોધ્યાં ગોખિ જડિત જાલિયાં.	૪૯૪
સોધ્યાં અતેજરીનાં ઠામ, સોધ્યાં રાજિતનાં ગામ;	
સોધ્યાં ગોગજ નિ ગોઝાર, સોધ્યા મુદુલક ઇંસી નિ ચ્યાર.	૪૯૫
સોધ્યાં પાખલિ ફરતાં પરાં, સોધ્યાં તાલિમખાનાં ખરાં;	
સોધ્યાં મોહોર મસાણી તણાં, સોધ્યાં બંદીજન લામણા.	૪૯૬
સોધ્યો પરધો નિ પરધાન, સોધ્યાં પાખલિ ફરતાં રાન;	
સોધ્યાં નગર નદીતટ બેટ, સોધ્યાં વનગફૂરનગબેટ.	૪૯૭
સોધ્યાં પુરપાટણુપ્રાસાદ, સોધ્યા યતિતપી અમર્યાદ;	
અઠત્યારીયોગીની ગુફા, સોધી સવિ પર્વતની શિખા.	૪૯૮
સોધ્યા ગઢમંદિરપોસાણ, સોધ્યા દેજીલ દસ દિકપાણ;	
સોધી સિવસાધા સમસાન, સોધ્યાં આદિસકિતનાં ઠામ.	૪૯૯
સોધી વાડી નિ વાવટા, સોધી જડ વડકેરી જટા;	
સોધ્યા અરહટ નિ આરામ, સોધ્યાં વિકટ વિસમાં ઠામ.	૫૦૦
ધર્મ સધલિ સોધાવું સહી, કુંઞરકેડિ ન લાલિ કીલી.	
સત્યવતી સરલ સ્વરિ રાય, જીપરિથી અતેજરી જોય.	૫૦૧
રાણી સહ રાખવા જે મિલી ત્રણિસે નિ સાહિ આગલી;	
અમર્યાના ઊંઘર્યાં મન, રૂદિ ફાટિ નિ કરિ રુદન.	૫૦૨
રાખ આલી આવ્યો બારિ, સતોષી રાખી સવિ નારી;	
સહકો નારી અગ્રાસિ ચઢી, રાનિ વાત વીસારિ પઢી.	૫૦૩

૪૯૫—ગ—“ગોગજ” નિ “ગોઝાર”ને સ્થલે “ગોમટ નિ ગોમાર.”
 ૪૯૬—ગ—પૂર્વાર્ધ: “ફરતાં પરાં” બદલે “ફરતાં ગામ.” “તાલિમખાનાં ખરાં”
 બદલે “નદીતટ નામ.” ઉત્તરાર્ધ: “સોધ્યાં ગોખિ અગોચર તેડ, સોધ્યાં
 વનગોચર તિ નેડ.” ૪૯૭—ગ—૧મી. ૫૦૩—ગ—ઉત્તરાર્ધ: ચરણ
 જલદામુલકી છે.

- મુંભનિમુંભતણા બવ ઘણા, જિજ્ઞાસુ નયર કર્યો સુરતણા;
તેહેતણો કીધો સંહાર, ત્રિભુવન વચ્ચે જ્યજ્યકાર. ૫૧૬
- સૂરથરાયનિ તૂટી જહીઈ, સાતસતી તા માન્યા તહીઈ;
બ્રહ્માવિધ્યુસિવ તેહેનિ ધ્યાઈ, સકલ વિશ્વની કહોઈ માય. ” ૫૧૭
- વિપ્ર વદિ. “ રાણી ! સાબલો, જો વિશ્વાસ હ્રમ અમતણો;
તો આરાધો એકમના ચપ, વિક્રમચરિત્રસૂત મિલસિ સહી. ” ૫૧૮
- સત્યવતીઈ વ્રત આચર્ય, અત્રનીર અદિનિસિ પરહર્ય;
પુત્ર ભણિ “ સાબલો તાત ! હ આબ્યો તિ દિસિનિ વાત. ” ૫૧૯
- બીજાનિ પૂછિ ખગગજ. “ કહી દિસિથી તુમહે આબ્યા આજ ? ”
“ હ આબ્યો પશ્ચિમ ગુજરાતિ, વાત અસંભવ ડિઅમ તાત ! ૫૨૦
- વડી વેળાજીવ ત્રબાવતી, ત્રબસેનરાજા શૂપતિ;
હ સક્રઅરી તેહેનિ બેટી ચાય, તે દીધી કુનુજક રાય. ૫૨૧
- કન્યા હતિ રપનિધાન, અતિઆનંદસૂં આવી જાન;
સેન્યા છત્રચમરઝમકાર, આબ્યા ભડ શૂપતિશૂપાલ. ૫૨૨
- જાન જિતારી સાયરમેટ, વર રાખ્યો લખ મંડપ હેઠિ,
અર્ધખિંબ સુર આયમિ, લગ્નતણો તા હજી સમિ ૫૨૩
- રાણી મિલી કરિ પુરૂષણા, અનેક પિરિ હ્રઈ પેખણા;
અર્ધ કરી ખિસાયો રાય, ત્રબસેનરાય પખાલ્યો પાય. ૫૨૪
- પાખલિ ભાટ કરિ જ્યકાર, વિપ્રનણો નવિ આવિ પાર;
અનેક છત્રપતિ જિલા રહ્યા, કન્યા જોવાનિ ગટમા ગયા. ૫૨૫
- જિલટભેર સગઈ કરી, તેતલિ કુણિ કન્યા હરી;
કન્યારથાનક આવી દસી, મડપમાલિ પગિજી ત્રામ. ૫૨૬
- વરરાજા પાછુ જિહિજિ, છાડી પાટ જિનારિ ગયુ,
મોહોટું કુખ પડું મહારાજ, વડા માણુમમા લાગી લાજ. ૫૨૭
- રાજમાલિ મહ આખુ ચાય, કુંઅરીનિ સોધાનિ ગાય,
ધર, પુર, મદિર, મોહોલ, અવાસ, વનવાડી નિ જાવટ વાસ. ૫૨૮

- સત્યવતી કેરો પરિવાર, તેહેનિ દુઃખ થઈ અપાર; ૫૦૪
 વિષ એક દીઠું આવાસિ, જાણિ જનરી આબો આકાસિ !
 તેણિ અતિપ્રસસા કરી, સીખામણ બોલ્યો વિસ્તરી;
 દરિશ્વંદ્રરાજની કથા તે વિસ્તરી બોલ્યો તથા ૫૦૫
 દમયંતી નિ વોતું નવરાય, તેદતણું બોલ્યો, મહિમાય;
 ગાધારીનિ સુ સૂત હતા, બીમિ મારી ચૂર્ણ જરતા. ૫૦૬
 માતપિતાનિ વીતુ અલ્ય, અવણુ હણ્યો રાજદમરય;
 બ્રહ્મસ્થાપનો બોહોટો રાગ. રાજ પામ્યો પુત્રવિયોગ; ૫૦૭
 શ્રીભાગવતનું સમૂલું હનૂ, તે રાણી આગતિ નિશ્ચિ કથું;
 સત્યવતી રાણી ઈમ વદિ, “ માહાદુઃખ છિ તે મૂઝનિ રદિ ૫૦૮
 વાડવ ! દુઃખનિ લાગું પાય, કાઠએક જિતમ કહો જિપાય;
 જેણિ પ્રકારિ મહાદુઃખ ટલિ, વિક્રમચરિત્રસૂત વહિલો મલિ.” ૫૦૯
 વલતો વાડવ કરિ વિચાર, સધલી સેવામા જે સાર.
 “સત્ય સનાતન હેયડિ ધરો, આદિભવાનીનું મત કરો. ૫૧૦
 પૂર્વિ જેણિ સેવા સિવા તેહેનિ પુત્ર હવા બાલિનવા,
 નવરાત્રિની માહી સેન તેહેનો પાર ન જાણિ દેવ ૫૧૧
 કરો જિપવાસ અનિ જામણ, કાથી જિપરિ રાખો મનન;
 દીપ, દાન નિ પ્રાતઃનન, દિનદિન કરોત્યો ચદતિ ધાન. ૫૧૨
 આઠ જિપવાસ નિ નવમી ચત્રિ, સકલ હોમ કીજિ પરભાતિ;
 માધ ચૈત્ર નિ અચનતણા તેહેના મહિમા છિ અતિધણા. ૫૧૩
 અત્રનારી અનુસૂયા નામ, રેવાતટ કાધું તપધ્યાન;
 આદિસકિતની કાધી સેવ, તેહેનિ જિદરિ હવા ત્રણિ દેવ. ૫૧૪
 મધુકૈટભ જાં માર્યો જેહ, વિષાતાનિ વૂડી તેહ;
 મહીસાસુરનો ફેડ્યો હામ, સમસ્ત દેવના કાધા કામ. ૫૧૫

૫૦૭—મ-‘રાગ’ બદલે ‘ભાગ’ ‘પુત્રવિયોગ’ બદલે ‘ત્રયવિયોગ’

૫૧૪—મ-‘ઉત્તરાય’ તેહેનિ પુત્ર હવા ત્રયદેવ’

- મુંબનિમુંબતણાં બલ ધણાં, જિજડ નયર કર્યા સુસ્તણાં;
તેહેતણો કીધો સંહાર, ત્રિશુવન વત્સોં જયજયકાર. ૫૧૬
- સુરયરાયનિ તડી જહીઈ, સમસતી તાં માન્યાં તહીઈ;
અઘાવિધ્યુસિવ તેહેનિ ધ્યાઈ, સકલ વિશ્વની કહીઈ માય. " ૫૧૭
- વિમ્મ વદિ: " રાણી ! સાંભલો, જો વિશ્વાસ હ્રષ્ટ અમતણો;
તો આરાધો એકમનાં ચઈ, વિક્રમચરિત્રસૂત મિત્રસિ સહી. " ૫૧૮
- સત્યવતીઈ પ્રત આચર્યું, અજનીર અહિનિશિ પરદ્યું;
પુત્ર ભણિ: " સાલલો તાત ! હું આવ્યો તિ દિસિનિ વાત. " ૫૧૯
- ખીજનિ પૂછિ ખગગજ: " કેહી દિસિયી તુમ્હે આવ્યા આજ ? " ૫૨૦
- " હું આવ્યો પશ્ચિમ ગુજરાતિ, વાત અસંભવ છિઅમ તાત ! ૫૨૦
વહી વેલાજિલ ત્રંબાવતી, ત્રંબસેનરાજા બૂપતિ;
હંસકુંઅરી તેહેનિ બેટી થાય, તે દીધી કનુજહ રાય. ૫૨૧
- કન્યા હતિ રપનિધાન, અતિઆનંદસું આવી જનન;
સેન્યા છત્રચમરઝમકાર, આવ્યા ભડ બૂપતિબૂપાલ. ૫૨૨
- જનન જિતારી સાયરમેટ, વર રાખ્યો લઈ મંડપ હેઠિ;
અર્ધખિંબ સુર આધમિ, લગ્નતણો તાં હજી સમિ. ૫૨૩
- રાણી મિલી કરિ પુરૂષણાં, અનેક પિરિ હ્રષ્ટ ચેખણાં;
અર્ધ કરી ખિસાયો રાય, ત્રંબસેનરાય પખાલ્યો રાય. ૫૨૪
- પાખલિ ભાટ કરિ જયકાર, વિપ્રતણો નવિ આવિ પાર;
અનેક છત્રપતિ જિલા રહ્યા, કન્યા જોવાનિ ગદમા ગયા. ૫૨૫
- જિલટબેર સજાઈ કરી, તેતલિ કુણિ કન્યા હતી;
કન્યારયાનક આવી દસી, મંડપમાલિ પડિજી ત્રામ. ૫૨૬
- વરરાજા પાછું જાહિજા, છાડી પાટ જિતારિ ગયું;
મોહોટું દુ.ખ પડું મહારાજ, વડા માણગમાં લાગી લાજ. ૫૨૭
- રાજમાલિ મહાં જાંખું થાય, કુંઅરીનિ સોધારિ ગય:
ધર, પુર, મદિ, મોહોલ, અવાસ, વનવાટી નિ જાવટ વાસ. ૫૨૮

- ગરુ શુક્ર નિ ગર્જરગિરિ, ચેરાચક્રાં જોયાં કરી;
 ઈમ સધલિ સોધી કુંઝરિ, કા ન જાણિ કાણિ કરી. ૫૨૯
- ત્રંબસેનનિ લાગી લાજ, ખાંપણુ લાગૂં સધલી સાખ;
 ભીમકરાનો ભાગો મોડ, જિમ હણ્યો તરૂંઅરનો છોડ. ૫૩૦
- ક્ષણિક્ષણિ તેહનું તન આવડિ, પૂનિમયૂ જ્યમ સસિદર ધટિ;
 નગરમાહિ હતો રંગ, ધરિધરિ પડિજાં મોહોટો ભંગ. ૫૩૧
- ટોલિ મલિયા હાકુર સવિ, ભીમકરાજનિ પ્રીછવિ;
 રાનું મન ન આવિ હામિ, 'હું' પાછો નવિ આતું આમિ. ૫૩૨
- તે કન્યાનિ વિરહિ કરી, તે રાજા કહીં ગયો નીસરી. ૫૩૩
- ગરુકપુત્ર પ્રણમ્યા પગતાત, દિસિ આપણી નિવેદી વાત. ૫૩૪
- "ત્રીમ પુત્ર! કહો તમ્હતણી, "હું" આવ્યો કનોજહ લણી;
 તિહાં મંગલ મોહોટો માહારાજ, તેહનિ લાગૂં લાંછન આજ. ૫૩૫
- પુત્રતણિ પરણેવા કાજિ, અતિજિછાહ કયોં માહારાજ;
 ત્રંબાવતીષ પોહોતી જન, ત્રંબસેને બહુ દીધાં માન. ૫૩૬
- લગ્નસમિ વર ટોડિ રહ્યો, તેતલિ કા કન્યા લેધ ગયો;
 વાત સાંલલી મંગલરાય, વિરુધ વાત તે વેહેલી જાળ. ૫૩૭
- તેહેનો સોક ન જાણ કલો, લાગી લાજ નિ કુંઝર ગયો;
 ઈમ અસુમે ભરિ જાન, જિમ દાઘૂં આવિ સમસાનિ. ૫૩૮
- રાજદારિ કરિ સહ સોક, જિમ મુખદર્શન આવિ લોક;
 મુઆતણો તાં મારગ એક, આનું દુઃખ ન આવિ છેક. ૫૩૯
- તે રાજાનિ માહાદુઃખ પડું, ઘણું ગદન આવિ હાપડિ અદું;
 તેહતણિ છિ પ્રોહિત એક, તેણિ વચન કલાં વિવેક. ૫૪૦
- "રાજા! કહું અમારૂં કરો, અસોકતત વેગિ આવરો;
 અશ્વન સુદિ તેરસિનિ દિન, માંડો વ્રત નિ છોડો આજ. ૫૪૦

૫૨૯—ગ-ગક' બદલે 'ગુક.' ૫૩૪—ગ-કતરા' : બીજું ચરણ
 'તેહેનિ કેહેલી લાગી લાજ.' ૫૩૬—ગ-વિગ' બદલે 'વરવી.'
 ૫૩૮—ગ-કતરાધ' નથી.

મૂરખ કેરી દેહો અસી, દીવા વિના જ્યમ મંદિર નિસિ;
 તર વિના નારી સુની અથા પુત્ર પાપિ ઘર સુત તથા. ૫૫૧+૧
 એહેવો જાણી રા ગયો પ્રયાગ મનમાદિ આણી વૈરાગ;
 તજી રાજ ત્રિવેણી ગયો, કરવત મેહેલાવા સજ થયો. ૫૫૨
 આકાસવાણી તવ ઈમ હવી: “મ કરિ ધાત તૂઝ જીવતણી;
 ધર્મપુત્ર તૂં કરિ રાગન! વિષ્ણુપૂટિ કાં કાદિ પ્રાણ ? ” ૫૫૩
 તે રાજ પાછો ધરિ ગયું, “ગરુડ લલિ હું આંહાં આવિજાં;
 “પૂરવ દિસિ કેરી એ વાત, તે સાંભલી હું આવ્યો તાત ! ” ૫૫૪
 પિતા આગલિ જે કુંઅર લલિ, વડ તલિ બિડી કુંઅરી સૂણિ;
 હયું પ્રભાત, પદ્માવત્યો ટુરી, ધોડા બિપરિ ગઈ નીસરી. ૫૫૫
 કુંવરી હઈઈ વિભાસિ વાત, હાકો નહિ રહિ માહારી જાતિ;
 જઈ કરવત મેહેલાવું આજ, તો કાંઈ આગલિ સીઝિ કાજ. ૫૫૬
 પ્રાયાગિ જઈનિહ કીધું રનાન, આહાણુનિ બહ દીવા દાન.
 દાન દેઈ જઈ બીલી રહિ, “ માથે કરવત મેહેલો ” કહિ. ૫૫૭
 તીહાં આહાણુ પલિયા દસવીસ, એ લધુ કુંઅરનિ છિ રીસ;
 એક બિગણો રાજ લલિ, અમ્હનિ આપો વધામણી. ૫૫૮
 એક રાજકુંઅર અતિરજાઆમણો, અર્થહેમ તહેનિ અતિધણો;
 જીતાવસો તે આવ્યો મંજ, વેણીમાદિ પખાલું અંગ. ૫૫૯

૫૫૨—કઅ—‘ત્રિવેણી’ ને સ્થાને ગામાં ‘વેણીમાંદિ’ ૫૫૫—ગ—કડી
 નીચે મુજબ છે ‘હંસા હઈઈ આવી વાત, ઈમ કરતાં તિ થયું પ્રભાત;
 યદ અસવાર હમરો ટુરી પ્રયાગમાંદિ અહિ સુદરી.’

૫૫૭—ખ—ગ—આ કડી નીચે મુજબ છે:-

‘પુરુટી જઈ પ્રયાગગારિ આહાણુ વેદવંત અજકારી;
 દેઈ ધન જવ બીલી રહિ ‘માથે કરવત મેહેલો’ કાદિ.

૫૫૮—ખ—ગ—‘આહાણુ’ને બદલે ‘માણુ’ ‘લધુ’ ને બદલે ‘થાપ.’
 ગ—‘બિગણો’ બદલે ‘તિ ગયું.’ ૫૫૯—ખ—‘રાજપુત્ર’ ને બદલે ‘રાજ;
 ઉત્તરાધ’ નથી.

કરવત મેહેલાવિ સ્થા બણી ? લો તપાસ તમ્હે આદિ છિ બણી.”
રાજાતણો દકારો ગયો, કુંઝર બીડી બીડો થયો. ૫૬૦

“ રાજીત ! તમ્હેનિ તેડિ રાય, ” ગંગાજલ તિહા લેધ જાય,
રાજા દેખિ કુંઝરરુપ, માન દેધ બોલાવિ બૂપ. ૫૬૧

અતિઆદર આપ્યુ બેગણું, હમકુંઝરી મુખિ બોલિ બણું;
રાજા રિદય વિમાસિ બણું, તેજ અસલમ કુંઝરતણું. ૫૬૨

ગુરુ આગલિ ગંગા ધમ કહિ, “ પાલિકપુત્ર એ અમ્હ ધરિ રહિ.
ધમપુત્ર કંઠિ પાનુ એહ, ગુડિ રાજ્ય ખિસારું તેહ. ” ૫૬૩

ગુરુ કહિ, “ રા ! સાબલિ વાત, એ પાલિ તાદારિ કુય માત;
એ બીદગિ કુય આપણું, રાજા વલી મ પૂછિસ બણું. ” ૫૬૪

ગંગાજલ લેધ બાધ્યો રાસિ, કુંઝર તેડયો માહિ આવાસિ;
રાણીદર ગલિયાયત ધાય, કુંઝર બણી તિ જોવા જાય. ૫૬૫

“ જો રાજા ! તમ રાખિ ઠાજ, કુંઝરનિ ખિસારો રાજા; ”
હંસાનિ ખિસારી સોય, કુંઝર વધાવિ સહકોય. ૫૬૬

દેસમાહિ જણાવું જાણુ, કુંઝરનિ વરતાજિ આણુ,
કરવત રખિ જ મેહેલી કોય, અણુપૂછી હિંસા એ હોય. ૫૬૬-૧

ચરિત્ર

પ્રથમ વાત જે પાદ્માતણી, માત સુખડી લાલ્યો બણી,
‘ સોનધયા રધૂ જાણિ અમા ? ગર્દભ સિરિ સૂઝડિનો ભાર ! ૫૬૭

૫૬૦—ખ—પૂર્વાધ નીજું ચરણ ‘ લીક વપાસ તમ્હે તેદતણી ’

૫૬૧—ખ—પૂર્વાધ પછી નીચેની નધી કડી છે—

‘ સેવક મિત્રા નિ લીધ ગયા, રાજા આગલિ જિત્તા રદા. ’

૫૬૨—ખ—કડીનો ઉત્તરાર્ધ નીચે મુજબ છે —

‘ ગાજકુંઝર સાંભવિ રાય, એહ કુંઝર બેટાની ઠાય ’

૫૬૩—ખ—કડીનો ૫૬૩, ૫૬૪ નથી ૫૬૬—ક—આ પછીની કડી નથી
તે ‘ખ’ ને ‘ગ’ માંથી સ્વીકારી છે ૫૬૭—ખ—નથી

બળ આપડો હંસગતિ સંચરિ, કામલનો સ્વર કામ જ કરિ;
 પાદાભામનિ વિભાસથુ ધણી, કર્મરેખા ન દેખિ આપણી. ૫૬૮
 પાદાભો કહિ, “અન દુ અમ ધણું, બિહાં કર્મ દ્રુત્યું અમ્હતણું;
 વામા વાહન બિહી મઝ સાર, વારુ અંગતણો સણુગાર.” ૫૬૯
 પાલ્હોરાજિત નગરમા જાય, વહી વ્યલુજ ચહટિ વસાય;
 દોસીહાટિ પોહોતો ગમાર, “મિહિતા! વત્ત દેખાડો સાર.” ૫૭૦
 મિહિતિ વત્ત દેખાડયાં જોહ, પાલ્હાસિર ન સોભી તેહ;
 સારખાસતા તો બલો આધયા, સાલૂ નિ ખાંડકી જોડિયા. ૫૭૧
 સરખતી સાગિલા અસંખ્યાત, પાલ્હાનિ મનિ નાવિ વાત;
 વલી કાઠયા જે સોજી સાર, ખટધૂમ રાઈ નર્મ અપાર. ૫૭૨
 અટાણના ચોકડા ધણા, દખણી પાટ વલી પાટણતણા;
 રાતા મશૂર નિ રંગિ સાર, નીલામાહિ સોનાના તાર. ૫૭૩
 સરસ તાસતા નિ સીસાળ, મહમદસાહી નિ જરખાદ;
 મુખ મચકોઢી ચાઈ ચણુર, તવ દોસી મનિ જણયો ખૂર. ૫૭૪
 “મહિતા! વત્ત પરહો પરાં, મૂલ મ કરસો બીજી વરાં;
 ઝાઝાં સૂત્ર નિ બાર અપાર તો આખું હેમટંકા ચ્યાર.” ૫૭૫

૫૬૮—ખ—નથી. જ—‘કામ જ’ બદલે ‘વાયસ.’ ૫૭૦—ખ—પૂર્વાર્ધ
 ‘બીજી’ થયણું. ‘વહી જણુસ કુહુરસિ વસાય.’ ઉત્તરાર્ધ: ‘ગમાર’ ને બદલે
 ‘પાલ.’ ‘દાખવિ મિહિતા! વરત તવસાસ.’ જ—ચરણોમાં હેરફેર છે.
 ૫૭૧—ક—ખ—ઉત્તરાર્ધ: સાન કાખતા સિરવ ગોડિયા. જ—પૂર્વાર્ધ:
 ‘હિરાગલ દેખાડિ જોહ, પાલ્હાસિરિ ન સોભિ તેહ.’

૫૭૨—ખ—ઉત્તરાર્ધ નથી. જ—પૂર્વાર્ધ: ‘સરખતી’ બદલે ‘ખટખાસ.’
 ઉત્તરાર્ધ: ‘વલી કાઠા સો કુમાસ સાર, ધરિ ધૂમરાલિ ત્રિણા અપાર.’
 ૫૭૩—ખ—કરીઓ ૫૭૩, ૫૭૪ નથી. જ—ઉત્તરાર્ધ: ‘સોનાના’ બદલે ‘રૂપાના.’
 ૫૭૪—ગ—‘સીસાળ’ બદલે ‘સકલાદ’ ૫૭૫—ખ—‘બીજી’ વરાં’ ને
 બદલે ‘કાઠા કરે.’ જ—આ પછી

‘તો વાણેતરની સીખામણુ હોય, વારુ જોડા લાવો જોય,
 તે પછી નહિ લે કાચ, રાંક ડાચ સત્થયા હોય.’

જાત્રી દસી નિ જાડા તાર, અર્ધ સૂત્ર અર્ધ ખલિનો બાર;
 નેહેવું વસ્ત્ર તેહેવો વણનાર, તેહેવો બેઠે પદિરણુદાર. ૫૭૬
 વસ્ત્ર વસાઇ ખાખ્યાં ગાદિ, પાલ્લો આલ્યો ખીજિ દાટિ;
 " મિહિતા ! મૂઝલાગી બૂખડી, લ્યો દ્રામ મૂઝઆપો શૂખડી. " ૫૭૭
 કસમસિયા, ખારિક ખડદડી, અખોડ બદામ આનિ દ્રાખડી;
 શ્રીફલ દોપરાં અપાર, સાકર લવિંગ રુડા સાર. ૫૭૮
 ખાંડ ચારોલિ નિ ખજૂર, વાટુ મોદિક જસા કપૂર;
 શીણી ઘેવર હેસમો ગલી, શ્રીફલપાક જમેળી ભલી. ૫૭૯
 કોહોલાપાક અપૂરવ નામ, કજિયાપાકિ વાધિ કામ;
 દૂધપાક કમલકાકરી, પાલ્લાનિ ન ગમિ સૂખડી. ૫૮૦
 ને જસા તસો સંસાર, ઉત્તમમધ્યમતણિ પ્રકાર;
 દેખી દાલિયા હરખો મનમાહિ, જિમ સોડી મસાણુજ તાહિ. ૫૮૧
 તિ વાણીઇ જ્યેયો ચતુર, બસો ગલખ્યો પાલ્લો જૂર;
 " મિહિતા ! અઢસૂં મ કરો ટોલ, અઢનિઆપો દાલિયાગોલ. " ૫૮૨
 નગર સધલું જુજી ફરી, ગુજદાલિયા ખોલિ કરી;
 આબ્યો દૂતો પહિયો જિહા, હંસાધોડો બેઠૂં ગયા ! ૫૮૩

૫૭૬—ખ—“ જાત્રી દસી ” ને બદલે “ ઘોળી ઘોસિ । ” જાડા તાર
 ને બદલે “ ઘોલા તાગ. ” સૂત્ર ને બદલે “ વસ્ત્ર. ” ગ-પૂર્વાધ: “ ઘોલી
 દસી નિ ઘોલા તાગ, આખું સૂત્ર આખું ખવલાન. ” ક—“ પદિરણુદાર ”
 બદલે “ પેખણુદાર. ” ૫૭૭—ખ—“ વસાઇ ” ને બદલે “ વસાદી. ” લાગિ ને
 બદલે “ પાડિ. ” ૫૭૮—ખ—“ કસમસિયા ” બદલે “ કિસ્મું કપડું. ” ગ-પૂર્વાધ:
 પ્રથમ ચરણ: “ લો છ આ ખારેક ખરહરી. ” ૫૭૯—ખ—નથી ગ-ઉત્તરાધ:
 “ શીણી ઘેવર નિ ખરખરાં, શિશીપકવજમેળી ખરાં. ” ૫૮૦—ખ—પૂર્વાધ: નથી.
 ૫૮૧—ખ—નથી. ૫૮૨—ખ—ઉત્તરાધ: “ મિહિતામનિ અનેરું કુંલ, પાલ્લ
 માગિ દાલિયાગુલ. ” ૫૮૩—ખ—કડી ફેરફાર સાથે નીચે મુજબ છે:—
 “ ગુજદાલિયા ખોલી કરી આબ્યું પિહિલું હલું ન્યાર્દાં,
 હ હંસાધોડું બિઠું ગયાં, હ પાલ્લ દુખી મનિ ગયા ”

પૂર્વછાયા : રાગ ગાંધી

“સ્વામીદુઃખિ દુઃખિયા યયા રે, દયા ન કીધી રે દેવ!
 વિણ્ણિખ્યું કિમ પામીછ ? માહારા કર્મમાં લિખ્યું એહ. ૫૮૪
 અરે કર્મ ! એ સું ઠયું ? નયણિ ન દેખું રે નારી !”
 ઝાડિ ચઢ્યો જીએરડો, દિસિ નિહાલિ રે આરિ. ૫૮૫
 અભાગિયા કર્મ ! ન પોહોતી આસ ! (ધ્રુવ)
 અત્તો પિયારી જે દરિ રે તે કિમ પામિ ધરવાસ ? અભાગિયા. ૫૮૬
 પગલાં નીહાલિ પદમણીનાં હર્ષડિ લાગી રે ઝાલિ;
 પિરિપિરિ નીહાલિ પાલ્લીજ રે, પડું સરોવરપાલિ. અભાગિયા. ૫૮૭
 હાય ધસિ, હૈડું હણિ રે, પોલી મૂકે રે પોક;
 અવનીમું અંગ આઠડિ, જોવા મિલોઆ સવિ લોક. અભાગિયા. ૫૮૮
 રાજાત ! તું કિહાં રહિ રે ? કુણુ તાહારૂં રે કાહાર ?
 સોઠવિલાપિ ઠાં રડિ, જિમ નિષ્ક્રીયાઈ નાર ? અભાગિયા. ૫૮૯
 ચોઝીપોલિ માહારૂં બિસણું, નિ હું હતો પરદાર;
 અણુચીત્વાં મૂઝનિ જડયાં રાધોડો નિ ધરનાર. અભાગિયા. ૫૯૦
 તે બેહ ભેધ નીસર્યો રે, આલ્યો આણિ રે ઠાપ;
 વાહીનિ વનિવા મધ, તેહેનાં પગલાનિ જીભય. ” અભાગિયા. ૫૯૧
 ઈમ ઠહીનિ આઠલો રે જૂમિ પડ્યો આલોટ;
 પાંજરમાંથો પરજલિ જિમ વાંઝાણકેડું પેટ. અભાગિયા. ૫૯૨
 “પ્રાગે જઈનિ પ્રાણુ તણું, માધવકેરે રે જારિ;
 ધોડો માહારૂં બેસણું, હું માગું એક ધરનારી !” અભાગિયા. ૫૯૩

૫૮૪—અ-કડીઓ ૫૮૪ થી ૫૯૪ નથી. ગ-આ કડીઓ બરાબ માત્ર નીચેના એક ફૂટાવાળી કડી છે:

“જલો રહિ વિમાસિજ, ઠમિ દીધો ઉઠ;

વણુસરનું કયમ પામીઅ વાગાવાહન એહ ? ”

૫૮૬—ક-પૂર્વાધિનું બીજું ચરણ નથી.

ચરિત્ર

પાહાના પડુ ફુગ્ગ અપાર, “ એ પહિનિ કા દીધા કિરતાર ?
 ઘોડાનારી બિ હાથિયા જાય તો હુ જાઉં ત્રિવેણીમાય ૫૯૪
 કરવત મેહેનાવૂ ધમિ કલ્યુ, એ પેનિ ભાવિ મેહુ લહુ ॥
 પાહાસોરાત પધાર્યાં તિહા, ગમ્મનના વહિ હિ જિહા. ૫૯૫
 એક પુરુસ તિહા જિમો થયો, રાજ આગનિ તે લેઈ મયો,
 “ રાજ ! સૂણિ અમ્હારી વાત, કરવન મે’કાની આ રાત ” ૫૯૬
 હુ અર કહિ, “ સૂણિ માહારી વાત, કરવન મે’કાનુ સ્થા માટિ ? ”
 રાજિત કહિ, “ ગમ્મ ! અવધારિ, મ્હનિ જહિયા ઘોડાનારી ૫૯૭
 તે પગમેઅરિ જિનાલી નિયા, મૂઝ હુના તે મિહુ ગયા !
 હવિ હુ છત્રીનિ સૂ કરુ ? કરવન મે’કાનીનિ મરુ ” ૫૯૮
 રાજ કહિ, “ તૂ સાજનિ રાત ! તાહારી હોત તો કીહા ન જાત,
 હુ આપુ ટકા સિ આરિ, તેણિ તાહારી આરિ નારી ૫૯૯
 ઘોડો એક તૂઝનિ આપેમ, લેઈ પોહોઆકુ તાહારિ દેસ. ”
 જે બોલ્યુ તે આપુ ગય, રહીનાયન યા’નિ પાલ્હો જાય ૬૦૦

ચરિત્ર

કનૂજનો રા આ યો તિહા, કરવન મેહેનાવિ હિ જિહા,
 કરી રનાન જઈ જિમો રહિ, “ કરવન મેહેનો ” રાજ ! કહિ ૬૦૧
 કરવન જીપગિ જથુ રહિ જેહ, વનનો હિતર આપિ તેહ
 “ અરે રાજિત ! તૂ કા અગ્નયુ ? કરવતની દીની હિ આથુ ૬૦૨
 ગમ્મનિ જથુવો નહિ, તમ્હનિ કરવન મેહેનુ નહિ ”
 રાજ આગલિ લેઈ ગયા, કરી જૂદાર જઈ જિમો રહ્યા ૬૦૩

૫૯૫—ખ—“ ગમ્મનના વહિ હિ જિહા ” ને બદલે “ જામ કરવત
 સગમિ જ્યાહા ૫૯૬—ખ—“ પુરુષ ” ને બદલે “ અગ્રાદી ” ૫૯૮—ખ—
 ‘સહસ્ર’ ને બદલે ‘સે’

૬૦૩—ખ—‘રતિ’ ને બદલે ‘રાત’

“સ્વામી ! સૂણો! અમ્હારી વાત, કરવન મેહ્લાવિ આ રાત. ”
 રામ બોલિ, “ રાજિત ! સૂણો, દુઃખવાત અમ્હ આગલિ લણો. ” ૧૦૪
 રાજિત ! કહિ, “ રામ અવધારિ, કુદ્દ નહિ બોલું રાજદારિ.
 હં રામ કનૂજદતણો, અવન દેસ માદારિ અતિધણો. ૧૦૫
 તંબસેન ગુજરાતિ રાય, હંસકુંઅરિ તેહેનિ બેટી થાય;
 અક્ષ સરસું તે ભેદું નાત, અમી ન સૂણીઈ રંભાપાત. ૧૦૬
 તોરણિ જમ્હ હં બોલો રણો, હંસકુંઅરી કાઈ લઈ ગયો;
 તેણિ દુઃખિ જાગે હં કિહાં ? કરવત મેહેલાવા આવ્યો ધિહાં. ૧૦૭
 કલ્હ કરો તમ્હે આપણું, ટલિ દુઃખ તે અઘીતણું. ”
 રામ કહિ, “ સણિ ભૂપતિરાય, તાહારી હોધ તો કિહાં ન જમ્હ. ૧૦૮
 નારી કાજિ તજિ તું પ્રાણુ, એવડો ભૂપતિ ! તું કાં અમણુ ?
 આપું ટંકા સહસ ત્રીસ, બપરિ આપું ઘોડા વીસ. ૧૦૯
 ભે જાત્રા કરિ ધરિ જાય, બેટિ દેસિ કોએક રાય. ”
 જિ કલ્હ તિ આખું રાય, જુગતિસ્યું વધાવિ રાય. ૧૦૯+૧
 ભીમકરાય લલી પિરિ જાય, વિક્રમચરિત્ર આવ્યો તેણિ કાય;
 સંગમિ જઈનિ કીધું સ્નાન, ઘોડો ખાહણુ દીધાં દાન. ૧૧૦
 દેધ દાન નિ બોલો રહિ, “ કરવત મેહેલા, ” રામ કહિ.
 કરવતની દીધી છિ આણુ, જમ્હ રામનિ કીધું જાણુ. ૧૧૧
 એક જણુ બિગણો ગયો, આગલિ જમ્હનિ બોલો રણો.
 “ રામ ! સણિ અમ્હારી વાત, અસવાર થઈ આવ્યો એક રાત. ૧૧૨

૧૦૭—ખ—‘તોરણિ’ ને બદલે ‘ટાડિ.’ ગ-કત્તરાર્ધ બીજું ચરણ :
 ‘એ ચોગિ પ્રકારિ આવો ધિહાં’ ૧૦૮—ખ-ગ-પૂર્વાર્ધ : ‘જુ હં કાહાઈ’
 જવ આપણું તુ દુઃખ યલિ તિ સીતણું.’ ‘રામ કહિ’ ને બદલે ‘કુંઅર
 કહિ.’ ૧૦૯—ખ-‘બપરિ’ ને બદલે ‘સરસા.’ ૧૦૯+૧—ખ-આ અર્ધી
 કહી ‘ક’માં નથી તે કહી અર્ધી ‘ખ’ તથા અર્ધી ‘ગ’ માંથી લીધી છે.
 ‘ગ’ માં આ કત્તરાર્ધમાંથી કહી આ પ્રમાણે છે : ‘છિ જિ પિરિ આપા સહસ
 ત્રીસ, સાથે આપા ઘોડા વીસ.’

- તે ઘોડો ખાલણુનિ દીર્ઘ, ગંગા નાહાનિ જિભો રહ્યું;
કરવત કાગિ આપિ છિ દ્રામ, તુમ્હે કહો તો કાગિ કામ." ૬૧૩
- પ્રસન્નગતિ તાહા હંસા જાય, કરવન પાસિ જિભો રાય;
પુરુષવેસ મન્દિ લગ્નવસિ, હંસકુંઝરી હર્ષડામહિ હસી. ૬૧૪
- જઠ આવાસિ તેડાવ્યો રાય, કીધો તેહેનિ પંચપસાય;
આધો તેડયો મહોલઆવાસિ, જલ્લમ મોકલી મેહેલી દાસિ. ૬૧૫
- રાય વેસ નારીનો કર્યો, વિક્રમચરિત્ર જઠ ખાદિ ધર્યો;
“હં હંસકુંઝરી ખંભાયતનણી, તું વિક્રમચરિત્ર જિજ્ઞેષીધણી.” ૬૧૬
- ખાડુંખેડું દીકા રાય, ગંગાજલની લાગો પાય;
હૃદ યાત્ર, મનિ હવું રંગ, વઢા સંકર, વઢા ગંગ. ૬૧૭
- કણુ વાર પ્રધાન નવિ કરિ, રાતિ રાત્ર ખાહિર નીસરિ;
દિવસિ કો નવિ દેખિ રાય, ત્રણિ માસ એણિ પિરિ જાય. ૬૧૮
- વૃદ્ધ ગમ ઈણિ પિરિ કહિ, “કોહો વજા ! આવાસમાં કા રહિ ?”
કહિ વજા : “સાલસો તાત ! વિસમી છિ એક અમ્હારી વાત.” ૬૧૯
- પુરુષવેસિ આવી એક નારી કરવત મૂકાવા ગંગદારિ.
મિ તિ રાખી રુઠી નેહ લણિ, જણિ અપહર ઈદ્રહતણી ! ૬૨૦
- હં પૂંઠિ આવી તિણિ ઠાય, મિ રાખી ધવલગૃહમાંય.
જુ તિ સ્ત્રી પરણાવો તુમ્હે તો સિંહાસન ગિસું અમ્હે. ૬૨૧
- વૃદ્ધ રાય રલીઆયન યાય, ગુરુ બોલાવો મંદિરમાય;
પૂજી લગનતણી તિ વાત, મુહૂર્ત આડા છિ દિન સાત. ૬૨૨
- સાન દિવસિ સમર્પ કરી, તિહા વિક્રમચરિત્રિ હંસા વરી;
તિહા ખાલણુના હવા આચાર, સામગ્રી કીધી અતિસાર. ૬૨૩

૬૧૬—ગ-ઉત્તરાર્ધે બીજું ચરણુ : ‘વિસમી છિ’ ને બદલે ‘વિમાસવા સરખિ છિ.’ ૬૨૦—ગ-ઉત્તરાર્ધે બીજું ચરણુ : ‘ગોહમાંડ કરિ છિ ધણી.’ ૬૨૧—ક-‘ધરની કાગિ’ ખ ગ-‘ધવલગૃહમહિ.’ ૬૨૨—ખ-‘મુહૂર્ત’ ને બદલે ‘લગન.’ ૬૨૩—ખ-ઉત્તરાર્ધે : ‘તિહાં ખાલણુ મદા અપાર, ધવલ મંગવના આચર.’ ગ-ઉત્તરાર્ધે : ‘આમણુ વેદ લચરિ સાર, ધુવડ મંગવ હોઈ આચાર.’

ધવલમાંહિ ગંગા નાહીછ, જિ સાંભલિ તિ વધકુંદ જાછ,
સંકરઉમયા મનમાંહિ ધરુ, અથ સઘલાં હેલામાંહિ તરુ. ૧૨૩+૧

ધુલ છંદ

માંહિ એ ધરુ સંકર સાર એ, પાર ન લાલિ તિ પુણ્યતણુ એ!
અહાવિષ્ણુમહેસ તેત્રીસ કાડિ એ, કાઈ ન આવે તિ સેવતા એ!
માંહિ એ માધવત્રિવેણી જાહિ, જાહિ જન્મનાજલ નાહીએ એ!

માન દો ગુરુવિપ્રને એ! ૧૨૩+૨

હુહિ

ગુરુવિપ્ર હુ માન નિ સરસ્વતીમાંહિ રત્નન;
વિપ્ર ત્રિવેણીમાંહિ ત્યાહા નીર નિરમલ નાહિ.
સ્વામી જીધરું વંસ અપાર, સાત ગુન તિ સ્વર્ગિ જાછ;
મનિ ધરુ તિ સંકર સાર! ૧૨૩+૩

અખંધ

માંહિ એ કાવડિ કરુ વિસ, માંહિ એ ભાઈ એ પંચના એ!
પિંહિશું એ મોજન વિપ્ર બ્રાહ્મપ્રભાતિ એ, ચાતિ જમાડુ અતિપણી એ!
૧૨૩+૪

માંહિ એ મેર મોહોદેરા કરાવુ એ, લાવુ રૂપીઅ નહાનડી એ!
માંહિ એ ધોતીએ હુ ધવલ, હિ નાહુલિજી દ્વિ હારડું એ! ૧૨૩+૫

હુહિ

હવિ ખલાવુ હારડું, ખંધિ કાવડભાર;
નવખંડિ આલી વાત: રાઈ ટાલું કરવત. ૧૨૩+૬
જાત્રાનું ફલ એહ પરણી હંસાદેહ;
હવિ સદ્ જાત્રા કરો જ્યમ વંસ વાધ આય. ૧૨૩+૭

જ્યમ વંસ વાધ આય સ્વામી! વ્યાસ ભણિ: હરિ મનિ ધરુ.
ગંગા તૂડી, શ્રવણિ સણુ, વાંઘાં કાવડિતણી સગઈ કરુ. ૧૨૩+૮

પૂર્વછાયુ

ગંગા, યમુના, સારદા, મિલિયાં એકપ્રવાહ;
તિહાં પરણિ હંસાવતી વિક્રમચરિત્રવરરાય. ૧૨૪

૧૨૩+૧—અ-કડીનું અર્થ 'ક'માં નથી તે 'અ'માંથી લીધું છે. ૧૨૩+૨ થી
૧૨૩+૮ કડિયો 'ખ'માંથી લીધી છે. ૧૨૪—અ-કડી ૧૨૪ થી ૭૩૮ સુધી નથી.

જુદ રાય તિ આદર કરિ, તિહા મેલ્યા બહુ પરિવાર,	
સાત દિવસમાહિ સામટી કરી સગર્ભ સાર.	૬૨૫
ગંગાતટિ મંડપ રચ્યો જોયણુ એક પ્રમાણુ;	
તિહા જીતારા આપિયા આવ્યા જોજો રાજન.	૬૨૬
ચીતારા સપિ ચીતરિ, સણુગાર્યાં આવાસ,	
સમ્યક સતોષિ કરી, કહિ મદ્સૂદન બ્યાસ.	૬૨૭

ચરિત્ર

રાજાનિ ધરિ માડ્યો જંગ, કોટધવલગૃહ દીધું રંગ;	
મદિરમોહોધમેડીમાલિયા ઝલકિ ગોખિ જડિત જાલિયા.	૬૨૮
તિહા ટોડતોરણુ દીસિ બયા, તે જીપરિ ઝલકિ કલસ લખા;	
ચોરાસી ચઢુટા ચીતરા, ચીતારિ અતિઉત્તમ કર્યાં.	૬૨૯
જાખ્યા જીરડા નિ જીરડી, તોરણુ ચાલી હીરિ જડી;	
જીપરિ મોરકલા નિવાજ, સાતમા માલિયા જીપરિ ખજા.	૬૩૦
ગુડી લિહિલિ વાયક કરિ, સોલન સગદ કરિ ધૂધરી;	
વચમા ખડકી, પાખલિ ચોક, તે જીપરિ સણુગાર્યાં ચોક.	૬૩૧
મંડપતણી બલી માડણી, પાખલિ ફરતી જાલી ધણી;	
ચંદ્રકાંઠા આદરણી ભાતિ, જિમ ઝલકિ અંધારી રાતિ.	૬૩૨
દાસ્યા કાચ કરિ બહુ તેજ, તે જીપરિ નાખ્યા જલેજ;	
ફૂલચંદનઅગરછાદણા, ફૂલ્યાગર છાદયા આગણા.	૬૩૩
ઈમ સણુગાર્યું રાજદાર, ગઢ, પુર, મદિર, પોલિ, પગાર.	
નગરલોક સહ પાખ્યા રંગ, રાજાનિ ધર માડો જંગ.	૬૩૪

૬૨૬—ક—‘ચીતરાં’ ને બદલે ‘સજ કર્યાં.’ ‘અતિઉત્તમ કર્યાં’ બદલે ‘ઓરા ચીતર્યાં’ ૬૩૦—ખ—‘વતરાધ’ બીજું ચરણુ—‘ખલ’ ને બદલે ‘ધલ.’ ૬૩૧—ક—ગ—પૂર્વાધ: ચરણુ જીવતાંસુવટાં છે—ખ—‘વતરાધ:’ ‘પાખલ ખડકી માંહિ ચોક, તિ જીપર સણુગાર્યાં ગોખ.’ ૬૩૨—ગ—પૂર્વાધં બીજું ચરણુ ‘પાખલ પરિચિત મોલીતણી.’ ૬૩૩—ક—‘વતરાધ:’ ‘ફૂલચંદન અગરછાદણાં, ફૂલ્યાગર પૂખ્યાં આગણાં’

વાળિ દોઢતપવનિસાણુ, ગાળિ મંડપ રાચિ જાણુ;	
વાળિ મૃદંગ નિ તંત્રીતાલ, વેણુ, વંસ, પડદ, કંસાલ.	૧૩૫
વાળિ નફેરી, મહુઆરિ, ચંચ, મદનબેર ભૂંગલ સોરંગ;	
દમકદમક વાળિ પખાજ, નાટિકે બિપરિ હોષ નાચ.	૧૩૬
વાળિ તુર, વાળિ કંસાલ, વાળિતરણો ન લાલિ પાર;	
ગંધર્વ ગાન કરિ ગહિગાટ, આગત્રિ છંદ લણિ બિ ભાટ.	૧૩૭
બેરી પાર ન જાણિ તાસ, તેહેનો સગદ પોહોચિ આકાસ;	
ધૂધર દુડિ અનિ દડવડિ, સરણાર્ધ વાળિ મુખિ ચડી.	૧૩૮
રાજાનિ મનિ બિલટ થયો, મધ્યું સજન, મંડપ ગહિગણો;	
સાકપાન અનિ પકવાન, આપિ અન્ન અવરી દાન.	૧૩૯
લગનતણિ દિન બિલટ ભરિ, વર બિતાયો ગોરનિ ધરિ;	
મહસાંતિક કીધી બૂપાલ, તલિયાતોરણુ બાંધ્યાં બાર.	૧૪૦
જે નારી સૂધીસાધવી વરનમણું કરવા પાઠવી;	
જનીવાસો ગુરુનિ ધરિ, તેજ અદાવિ બિલટભરી.	૧૪૧
ગંગોદકજલ તાવું ભરી કર્ણુરી વાટી ખિલ કરી;	
વરરાજા બિસાઈ પાટ, મરતકે બિપરિ ધરિયા ઘાટ.	૧૪૨
તિહા નારી નીરખી અતિધણી, નાહાણું કરિ બજેણીધણી;	
પીતાંબર પહિરાળ્યા સાર, આમથમાહિ સોનાના તાર.	૧૪૩
સુવર્ણ રસિ છાડી લાહિ, તે સિર સોહાવિ વરસાઈ;	
કર્ણુરીકેસરની આઠિ, બિહરિ કુકુંબ ચોહોડિ નિલાડિ.	૧૪૪
કાને કુંડલ, માથે ખૂંપ, પ્રયતીમાંદિ ન માછ રુપ;	
કંઠ બિપરિ સોનાનો હાસ, દીપકજોતિ સરીખો લાસ.	૧૪૫
હીરાજડિત હાથિ બહિરખા, જાણિ બોલંગમણિ સરખા !	
કંઠિ આરોપ્યો મોતીહાર, ધણું વખાણના લાગિ વાર.	૧૪૬

૧૩૭—અ-ના. ક્રમમાં ૧૩૮ થી કડી છે. ૧૩૮—અ-ના. ક્રમમાં ૧૩૭ થી કડી છે. ૧૪૦—અ-‘તરિયા’ ૧૪૫—અ-પૂર્વાધ: ‘પ્રયતીમાંદિ’ બદલે ‘રવિતપમાંદિ’ આ ઉત્તરાધ કડી ૧૪૬ની છે.

નાગ, નગોદર, નખધરૂં, મુક્તાકલ તિ પાખલિ ભરૂં;	
હાયસાકલી હીરે જડી, રતનજડિત હાચિ મૂઢડી.	૬૪૭
કટિમેખલા ગોહવિ કમરખંધ, જાણિ રથણિ જોગો ચંદ !	
રાજા રુપતણો ભંડાર, વલી જીપરિ કીધો સણુગાર.	૬૪૮
ચતુરંગણિ સેના પાખરી તિ વરરાજા આગલિ કરી;	
રાજવાહનિ ખિટો જૂપતિ, આગલિ ગંગાજલ જલમતી.	૬૪૯
ધમિ તીખા તેજ તરવરિ, જિમ રાજા અસવારી કરિ;	
આગલિ ઢોલપખાજ ગડગડિ, ધૂસટ પડિ, વરરાજા ચડિ.	૬૫૦
મેઘાડંબર છત્ર ધરાય, ચિહ્ન પક્ષિ ચમર હસાવિ રાય;	
આગલિ સખલા છૂટછ સાહોણુ, ગડિ રેણુ, ન સજિ ભાણુ.	૬૫૧
લૂણુ કરિ લૂણુરી નાર, આગલિ સામેલા સિ આર;	
બ્રાહ્મણુ વેદ લણુતા જવ, પાછલિ ઘોલ ઘોલારી ગાય.	૬૫૨
હવાઈ છૂટછ અનિ નક્ષત્ર, જિમ પૂરણુ ગાજિ વરસાત;	
સર્મ કરિ લાલી તરુઆરિ, નાટિકે જીપરિ નાચિ નારી.	૬૫૩
ગંગોદકિ છાટી વાટ, આગલિ કીરતિ જોલિ ભાટ;	
નગરનારી રહી સેરડિ, નીરખિ વર તેવનેવડી.	૬૫૪
થાલ વધાવિ મોતીભરી, મુખ જોતા મોહી મુંદરી,	
આનંદિ જીવારણા કરિ, જયજયકાર સહ જીયરિ.	૬૫૫
ધમિ કરતા વર તોરણિ ગયો, આસનપાટ મનોહર ધયો;	
મિથ્યો રંગ, મંડપ ગહિગલો, ટોડિ વર જઈ જોગો રહો.	૬૫૬
વેગિ કરી મ લાહિ વાર, તેડો પોહોખણુદારી નાર;	
પટરાણી થાઈ સાતરી, પોહોખણુ જીપર જલટ ધરી.	૬૫૭
કહિ કવિતાઃ દૂં ન લહું પાર, પટરાણી પિહિયાં સણુગાર;	
ચરણો મોલી નિ ચૂનડી, સીસકલ જમલી રાખડી.	૬૫૮

૬૪૮—ક-પૂર્વાર્ધઃ = કટિમેખલા કમર મોહવિ, તિમાંહિ માણિક્યાં

લવિ." ૬૫૦—ગ-ઉત્તરાર્ધઃ 'ઢોલ પખાજ' બદલે 'પંચ સખલ.' ૬૫૨—

ગ- 'તરુઆરિ' બદલે 'હથિયાર'

નિલવટિ આડિ તપિ દિલડી, ઝાલિ ખીલડી નિ ફૂલડી; નાકફૂલી નિર્મલ રાખડી, સુવર્ણ રેખ તિ દાંતિ જડી.	૬૫૯
હારનિગોદર નિ હાંસડી, બાજુમાં અનિ વાંકડી; અંગદનાગજ હીરે જડી, ઝાઝરઝૂમર કાનિ કડી.	૬૬૦
ખાંદિ બહિરખા નિ મોરડી, કાંકણચૂડી નિ મૂઢડી; અંગ જસી અંપાખાંખડી, ઈમ સણગારી રાણી વડી.	૬૬૧
મોઝ મનોહર મસ્તકિ ધરિ, કોસીસિ ઝમકિ કંકણી; પાખલિ ફરતી જાલી ધણી, વચમાં વેલિ પ્રવાહાતણી.	૬૬૨
તણિ મોઝિ વજાઇ વડી, ચિહ્ન પાખલિ ફરતી ફૂલડી; વચિમાંદિ મેહેલી ચોકલી, મોતીડિ ઝમકિ ઝમકલી.	૬૬૩
મણિ પાખલિ મુક્તાફલ જડી, ઈમ ફૂલડાં પાખલિ દેરડી; તિહાં હંસ, હરણી, મોરડી, ચોસક બમરી હીરે જડી.	૬૬૪
તે મોઝિ ચૂતી ચુહ દિસિ, દોહોઠ સહસ મુગતાફલ લસિ; ત્રણિસિ ત્રિસાંકિ હીરલા, આઠ આગલ ચોકડિ મલા.	૬૬૫
બૂલવણીમાંદિ મોટા સંચ, કોસીસં અઘસી નિ પંચ; સિત્તિરિ ફૂલ બિહતરિ દેહેરડી, ઇસી લાલિ, બ્યાહાસી મોરડી.	૬૬૬
ચોસકિ બમરી, ચમરી ત્રીસ, પરવાલાં પોદાં પાંત્રીસ; ચોરાસી ઝમકિ જાલિયાં, તિમાંદિ માણિક માલિયાં.	૬૬૭
ચોકિચોકિ ચૂતી ચોવીસ, ચોકિચોકિ છમ છત્રીસ; બમરીમાંદિ પટબમરી જડી, ચો પાખલિ હરણીમોરડી.	૬૬૮
સોહોલિ સુનિ તવહર લખે, તે રાણીમ મસ્તકિ ધરૂં; સિરખંધ સાંકલીમ ધડી, હીરાગલ ચમરી લાલડી.	૬૬૯
એહેયું મોઝ મનોહર ધરી મંગોદકની ઝારી ભરી; આગલિ ચાબર દોલિ નારી, પાછલિ ચાલિ પોહોખણુદારી.	૬૭૦

પાખલિ ફરતિ અતેજરી આવી ચાલ મુક્તાફલ ભરી,	
વધાવીનિ વદિ રાય, અમવા મનિમાહિ બિવટ યાય	૬૭૧
સોનાનો માડો છિ પાટ, આગનિ સ્યો નવરગો ઘાટ,	
તિહા માણસ મિલિયા અતિવણા, અનુક્રમિ હોઇ પેખણા	૬૭૨
ઝૂસર, ઝૂસન નિ રવાઇ ધરિ, ગ્રાકસરિજિ લાવિ સત્વરી	
છોડીપોડીસાપડ કરિજિ, સેઇ ઘાટ ગલામાહિ ધરિયુ	૬૭૩
કુલાચાર કુનનારી કરિ, પોહોખી પધરાવ્યા માહિરિ,	
ઇમ કરી ખિસાર્યો રાય, લમતણી તાહા વેના યાય	૬૭૪
તેતલિ વાત સધલે જિતપતી જે સણુગારી હસાવતી,	
સહી સમાણી ટોલિ મહી રડી નિ રુપિ આગલી	૬૭૫
ગ ગોદકિ ફૂડી ભરી, હસાવતીને નહાવણું કરિ	
પાટિ ખિસારી હસાવતી, વાગ્યા તેવ અઢાવિ સતી	૬૭૬
કસ્તૂરીની કાધી ખોલ, ઇમ પદમની કરિ અઘોલ,	
નાહીનિ જીડી ફૂઝરી, પટકુલિ તા પેગી ભરી	૬૭૭
ભલી સાતિ જિધાડી કરિ, ફૂઝરી આગલિ સેઇ ધરી	
હસાવતી જૂઇ પટકોલ, હીરામલ નિ કાઝા ચોલ	૬૭૮
નામ ન જાણુ તેહલણા, પોતા ચીર પટોલા ધણા	
ખીરોદક, મસરુ, સાગિલા, જાદરચીર તિહા દિસિ લલા	૬૭૯
કહિ કવિના હ સાચુ કહુ, નામ ન જાણુ મ્હી પિરિ લકુ	
અનેક વચ્ચ હેસાજિરતણા ફૂઝરીને દેખાડ્યા ધણા	૬૮૦
સહિયો દેખાકિ અનેક જાતિ, ફૂઝરી તે ન ગમિ જાતિ	
હસાનિ અબર તે રુગિ જેતના ખબાપતિ નીપજિ	૬૮૧
પીલી પીતામરની જાતિ, ચરણામા ચાદરણી જાતિ,	
જાચુ જાદર સિદ્દર્ રગ, ચોલીમાહિ ન માઇ અગ	૬૮૨
ચૂનડીઇ ચાપાનો વાન, અતિરુડો નિ રગનિધાન,	
વીણુતણા વિતપતિ છિ ધણી, દનવવતી દનકિ ગોફણી	૬૮૩

૬૭૨—ગ-પૂર્વાધ 'સોનાનો' બદલે 'તોરણ આમલિ' 'હતરાધ'
 'અનુક્રમિ' બદલે 'અનેક પિરિ' ૬૭૩--ગ-ઝૂમર' બદલે 'ધસર'

તે જીપરિ ઝલકિ રાખડી, જાણિ વસીઆરિ ખિટો ચડી !
સેથો તે સીંદૂરિ ભર્યો, તે જીપરિ મોતીનો ઘુરો.

૧૮૪

જમલૂ ફૂલ સોહાવિ સીસ, તિ જીપરિ ચૂની ચોવીસ;
કોસીસિ ઝલકિ કર કરી, એહેવી દીસે મસ્તકિ ધરી.
તિ પાખલિ મોતીની કઠી, ચિદ્દ પાસિ તેવડતેવડી;
ગાલિ ગોહતી દીસિ ઝાલિ, ચિદ્દ પાસિ દોસીસિ લાલિ.

૧૮૫

૧૮૬

દીલીટપકી કરિ નીલાડિ, તે જીપરિ મોતીની આડિ;
ઝમકઝમક ઝમકિ પાનડી, જાણિ રવિમંડલસું જડી !
ભમર વંક દીસિ સપરાણુ, જાણિ ધનુષ ચદ્રાબ્યૂં ખાણુ !
જોતાં અમ્રતભરી આંખડી જાણિ પોયણુની પાંખડી !
દર્પણુમાંહિ દર્શન કરિ, અણીઆલિ તિ અંજનભરી;
નાકફૂલી લલકુ ધમિ કરિ, મુખ જીપરિ મોતીડાં તરિ.

૧૮૭

૧૮૮

૧૮૯

દાત જિસા દાડિમની કક્ષી, રાતિ રંગિ રહા ઝલહલી;
તેહતણું કિમ કરું વખાણુ ? જાણિ વિરાગરની ખાણુ !
નવસર હાર ગલિ ગોહવિ, જિમ અધારિ તારુ લવિ;
તેજમિલું ઝલકિ ઝૂમણું, તેહનું તેજ અગિ અતિધણું.
નાગન ગોરતિ આહિરખા, જડા વિરાગર સવિ સરિખા;
ખાનૂખધે અનિ નવધરૂં, હાંસ હીરાબિલ નિ ગલસરૂં.

૧૯૦

૧૯૧

૧૯૨

હાથિ ખાંહિ અતિ બેસતી, મુદ્રડીમાંહિ મણિ હોંચતી;
ચપલ ચાલિ ચાલિ ફૂંચરી, ઠમકઠમક ઠમકિ નેજરી.
નિમંલ નાદ, મધુરી વાણુ, વારુ સહુકો કરિ વખાણુ;
ચરણિ ચમરી અતિ સોભતી, જીપરિ પીરાણુ ફૂમતી.

૧૯૩

૧૯૪

ચૂનાચંદનકેસરતણાં ધમિ કરી કીધાં ઇંટણાં;
કુસુમહાર ચંપાની કલી, જાણ વેલિમિ કરણી મલી.
કંઠમધ્ય આરોપો હાર, જીપરિ ભમરા કરિ ગૂંજાર;
જેહેનો સ્વેદ કરિ બહુ સોદ, તેહેનિ સુગંધતણા સ્યા કોડ ?

૧૯૫

૧૯૬

મુખ ભરી ખાઈ તજોલ, ઇશિ પિરિ કરીછ રંગરોલ;
 દર્પણમાહિ નિહાલિ અંગ, કુંઝરીની મનિ લાગે રંગ. ૬૬૭
 ઇમ સણગારી હંસકુંઝારી, જોછ સણગાર વિમાસિ, નારી;
 રખિ મક્ષગાંધર્વ કો હરિ, વનિતા સહ વખાણ જ કરિ. ૬૮૮
 અંગિ રુપતણે ભંગાર, વલી જીપરિ કીધો સણગાર;
 ભૂમંગલિ શોભિ ભામિની, નહિ અસી ક્ષેત્રિ કામની. ૬૯૯
 ઇમ જોલિ મદસદન વ્યાસ, જોલિ પૂજ્યા લીલવિલાસ;
 જોહતણિ પરિ એહેયું હર્મ, તે રાગનૂં મોહોટું કર્મ. ૭૦૦

પૂર્વછાયા

ઇમ સણગારી સુંદરી, રુઠી રાજકુંઝાર;
 હાથિ મદનફલ ખાધિયુ, સ્ત્રીય વધાવિ ચ્યાર. ૭૦૧
 “લગનતણી વેલા હવી, પધરાવો કન્યાય.”
 આત્માય ઇમ જીયરિ, “કાય વિલંબ ન લાય.” ૭૦૨
 કન્યા આણી માહિરિ, કરિ વિચિત્ર વરમાલ;
 અંતરપટ આગલિ ધર્મોં જિહાં બિડો બૂપાલ. ૭૦૩
 ધડિયાં ખાઠણુ સાધીઈ, જોલિ વચન બિચાર;
 લગનતણિ અંતર રલા, પાણી પલ દસચાર. ૭૦૪
 ‘સાવધાન !’ ઇમ જીયરિ, સિદ્ધ કરાવિ મંચ;
 લગનતણિ અંતરિ રલાં પાણીપલ દસપંચ. ૭૦૫
 ઇમ કરતાં દિન આયખો, અર્દખિંબ રવિ યાય;
 દોલ નીસાણુ વાજિયાં, હાથિદાય મિલાય. ૭૦૬

ચરિત્ર

લગનસમિ વાગા નીમાણુ, અર્દખિંબ જવ આખો ભાણુ;
 પંચ સખદ તિહાં વાજિ સાર, હાથિદાય મિલાં નરનાર. ૭૦૭

૭૦૩—૪—કી નીચે મુજબ છે :

“લેઈ બિસારી માંદિરામાંહિ, હામિદાય મિલિ છિ ત્યાંય;
 અંત્રાપટ તિ આટિ ધરો, વિક્રમચરિત્ર તિ દંસા વરો.”

તિહાં વરદલ સોભિ અતિધણું, જાણિ રૂપ ત્રિભુવનતણું !
 પાખલિ બિહા રાણારાય, વચમાં નાચિ સંપરદાય. ૭૦૮
 સભામાંહિ સદ્ગુણિ ગ્રાન દૂધ, જનનનધ વિહિચિ પાન;
 ચારણ, ગદવધ, ચંદીકુમાર, બ્યાસનટવાનું નાંહ પાર. ૭૦૯
 દંસાવતી કરો સણુગાર, જીપરિ જામરા કરિ ગૂંજાર;
 બંદીતણું ન લાભિ પાર, ચોરીતણો કરિ આચાર. ૭૧૦

પૂર્વછાંયુ

આચારિ ચોરિ કરો, આણો બહુ જીપહાર;
 વરદલ વિખાસન રલાં, વિગ્ર ! મ લાજિ વાર. ૭૧૧

ચરિત્ર

હીરતણી આણી સૂતલી, પાખલિ બિહા પંડિત મલી;
 ગ્રામી સાચિ તિ મહાભાગ, વેધકણું તિ જાણિ નાગ ! ૭૧૨
 ચ્યાર હાથની ચોગઠિ કરી, તેમાંહિ ચોરી વિસ્તરી;
 પરવાલીની થાંભી સોલ, પરદારિ પિહિયાં પટકોલ. ૭૧૩
 તિહાં આણ્યાં નવરંગી ઘાટ, જડાવ જડિત મનોહર માટ;
 કનક કલસલા કોડિ ધડ્યા, માણિક્યોતીહીરિ જડ્યા. ૭૧૪
 મોતીતણાં કર્યાં ખામણાં, તે જીપરિ નવનવ માટલાં;
 માગિ વિગ્ર વધારિ કરી, તલજવધૂતસમધવહિ. ૭૧૫
 પાવકન્યોતિ પરગટ કરી, આહૂત દીધું સરુજી ભરી;
 વેદમંત્ર બ્રાહ્મણુ જિગ્યરિ, વરવધૂ મંગલકેરા ફરિ. ૭૧૬
 લાળહોમ મનોહર રંગ, સમ દીપનો કીધો ભંગ;
 કંસારતણી સજાઈ કરિ, અંતેજિર ગેવા તરવરિ. ૭૧૭
 સોવરણુ ચાલ માંદી આડણી, વર પ્રીસિ રાણી રાતણી;
 અન્યોઅન્ય ભરાવિ ગ્રાસ, આવી સહિયર કરવા હાસ. ૭૧૮
 જિમ કવલ દંસા જીદરિ, વિક્રમચરિત્ર મુખ આધૂં કરિ;
 તવ મેહેલી જિસારૂં હાથ, દસી પડિ મોહોટો સદ્ સ્વાથ. ૭૧૯

- ઈણિ પિરિ ભક્ષ કયો કંસાર, વામાગિ ખિસારી નાર;
વધાવિ સોહાગણિ નાર, માહોમાહિ કરિ વિચાર. ૭૨૦
- “ ખિલિન ! વચન સુણો મઝનજુઃ ખેદમા રુપ કેહેનું ધણું ? ”
સહિયર કહિ, “ સુણિ સાચુ ભણુ રુપ મનોહર કન્યાતણું. ” ૭૨૧
- કાસમેર જેહવી પૂતની, લાલો ન આવિ કો જૂતવિ;
સોલ કયા નિમ સસિયરતણુ, જેતા મોહો લાગો અતિવણું. ૭૨૨
- જેહતણિ ધરિ એહેવિ નારી તેણિ સહો પૂજ્યા ત્રિપુરારિ,
અનેક જનમ જે તપ અ ચરિ તે વર એ કન્યાનિ વરિ. ૭૨૩
- જે નર એકમનો જઘ નાહિ મકરમાત્રિવેણીમાહિ,
પ્રામાગડની પૂજા કરિ તિ વર એ કન્યાનિ વરિ. ૭૨૪
- કાસીમા નર જઘ જેહ સિવચરણે જઘ સોપિ દેહ,
મસ્તકપૂજા જે નર કરી તિ નર એ કન્યાનિ વરિ ૭૨૫
- જેહનિ માધવસું અતિરંજ, ત્રિવેણીમાહિ સમર્પિ અંજ,
માથે કરવન જે નર કરિ તિ નર એ કન્યાનિ વરિ. ૭૨૬
- જેણિ પૂજા કરી કેદારિ રતિકુંડકે પીવૂ વારિ.
હિમિ જઘ હાડગાજું કરિ તિ નર એ કન્યાનિ વરિ. ૭૨૭
- જે નર એકમનો સાચરિ સોદ્ધમેદ સિવપૂજા કરિ;
બિરવઝાપ કરિ નર જેહ, એ કન્યાનિ વરિ નર તેહ. ૭૨૮
- દ્વારામતી રહિ ખટ માસ, છાડિ અન કરિ બિપવાસ;
દ્વલપત્રાસન કરિ નર જેહ, તિ વર કન્યા પામી એહ. ૭૨૯
- સીયાલિ જન સેવિ જેહ, બિહાલિ દઝનાડિ દેહ;
વરસાલિ વગડિ તપ કરિ તિ નર એ કન્યાનિ વરિ. ” ૭૩૦
- એમ વખાણી સવથી સહી, રુપતંત્રી તી વાલી લીહી;
વિક્રમચરિત્રની પોહોતી આસ ધમ જોનિ મદસૂદન બ્યાસ. ૭૩૧

પૂર્વછાંય

- વિક્રમચરિત્રદસાવતી દંપતિ રૂપનિધાન;
વરદન અતિશયુ ભજિ, નિમ રતિ સાચિ કામ. ૭૩૨

સાતપાત્ર સહિયર મલી કરી તિ કુલની રીતિ;
છેહડા છોડી, સારિ ગ્યા, ગોત્રજમાય વંદિ તિ.

૭૩૩

અઉપર્ધ

નરનારી પરણી જીતરિ, કુલાચાર કુવનારી કરિ;
સાતપાત્ર સહિયર તિહા મવિ, હસાનિ પોહોતી મનિ રલી. ૭૩૪
વરકન્યા બિંદા જીરડિ, સંપટગાઠિ છૂટી દોરડિ;
માહોમાહિ ગોડિ આચલિ, હંસાનિ પોહોતી મનિ રલી. ૭૩૫
સ્વામી સરસી સારિ રમી, તિહા પાસા આણુ કનકમી;
પાખલિ પ્રમદા જોવા મલી, હંસાનિ પોહોતી મનિ રલી. ૭૩૬
ધમ કીધો કુલનો આચાર, ગુરુગોત્રજનિ કીધો જૂહાર;
વિક્રમચરિત્ર નિ હંસાવતી ભગા જોગ પામ્યા હંપતિ. ૭૩૭
બ્યાસ બણિ; હં જોલુ ધર્મ, એ રાગનૂં જોહોટું કર્મ;
ધમ કરતા સહ રાખ્યો સાહાય, જિમ તમ્હારી પોહોતી આય. ૭૩૮
વિક્રમચરિત્ર એ કીધું કામ, કરવતતાણું ટલાવું નામ;
કલિયુગમાહિ કરવત મું કરિ જિણિ જીવ અણુખૂટી મરિ? ૭૩૯
કરો યાત્રા આદરો ધર્મ, દો દાન નિ માડો કર્મ;
ગંગાતણી જે યાત્રા કરિ પૂર્વજનિ આપિ જિહરો. ૭૪૦
વૃદ્ધ રાય રલિયાયત યયો, વિક્રમચરિત્ર કુંઅર પરદયો;
સખલ સગઈ કીધો અનેક, કીધો રાગ્યતણો અણિયેક. ૭૪૧
પોટિ ખિસાયો વિક્રમચરિત્ર, ચિહ દિસિ ચામર દલિ, સિર જગ,
નૃગરલોક સહન કરિ, વખાણુ ધનિધનિ ! નવીન રાગન ! ૭૪૨

૭૩૬—અ ‘કલિયુગ’ ને બદલે ‘કાલીમાહિ’ એ-પૂર્વાધી બીજું અરણ્ય
‘કરતકરો’, કેટલે કામ’ ૭૪૦—ક-‘પૂર્વજન્મ’ એ-કડી નીચે મુજબ છે:

‘કરો યાત્રા આદરો ધર્મ’, દો દાન તાંહાં આદરો કર્મ,
ગંગાતણિ યાત્રા કરો, પૂર્વજન્મ આપિ જિહરો.’

૭૪૧—અ-ગ-કડીઓ ૭૪૧ થી ૭૪૧ નથી ૭૪૨-ક-અ-ઉત્તરાધી
‘કળીયુગ’ અરણ્ય ખૂટે જોતિહણી લીધું છે

- રાજામાહિ સહનિ ગમ્યું, સકલ સૈન્ય આવી સિર નમ્યું;
પેહેલા પિહિરાવ્યો પરધાન, ઘણા મુલકનિ આપ્યા દાન. ૭૪૩
- બંદિજનનિ આપ્યા માન, બ્રાહ્મણકાચિ સમર્થો દાન;
ખટ દર્શન પાલિ નિત્યકર્મ, નગરમાહિ પ્રવર્ત્યો ધર્મ. ૭૪૪
- વંચ, દ્રોહ, નહિ પાખંડ, જોઇ અપરાધ કમિ નિજ દંડ,
એહેવો રાજ ચતુરસુમ્નજી, વીકાતો કોય ન સોપિ આજી. ૭૪૫
- અષ્ટભોગ રાજાનિ ગમિ, ધર્મ નિત્યે હંસાસુ રમિ
ધર્મ રમતા દિન કેતા ગયા? માસ ત્રિજી તિ પૂરા થયા. ૭૪૬
- પદ્મિની સાચિ બહુ સંગ કરેનો તુમિ ન પામિ રંગ;
મંત્રીનિ સિર મેહેલ્યો ભાર, આપિ રાંજિ રમિ નરનાર. ૭૪૭
- એક વાર પિહિલિ પોહોર, જ્ય રાજાનિ દોઠો મોહોર;
પ્રધાન જીનિ લાગો પામ: "કહું વાત તિ સ્મરજી રાય! ૭૪૮
- રાજમાહિ બહુ વિજીસજી હોય, માહારિ વસિ ન વર્તિ કોય;
બાપ્યા સાહાજી કરિ નિત્ય દાવ, ઘણિ દિવસ તે ચૂકિ ચાલ. ૭૪૯
- કહ્યુ અમ્હારુ જો છુમ્હે કરો, એક વાર સેના પાખરો;
બિડો મુખટ કરિ ઉનમાદ, તેડનજી બીનારો નાદ. " ૭૫૦
- વચન સ્મરિ રાજ ગહિગયો, વૃદ્ધ રાયનિ મદિરિ મયો;
માતપિતાનિ મધવાનિ કાજ મનમા મત્ર રચ્યો મદાગજ. ૭૫૧

ને રાગ રાખિ ગઢમાંદિ તુ ભાગિ મનમાંની દાહિ;
કટકનણિ સમર્પ કરિ, સાહ્યણુસ્તી સદ્દેકા પાખરિ. ૭૫૫

પાપકપાત્રા દીધ ગરાસ જિ મોહોવડિ રણમાં જસ;
જરહિ છલુ નિ પાખર સાર, કટકતણે નવિ લાલિ પાર. ૭૫૬

તેકયા રાગિન છત્રીસકુલી, આવ્યા મેહાટા મદામંડલી.
“રાગ! એક વાત અવધારિ, કહો તો સાચ ચત્રાનું નારી.” ૭૫૭

વૃદ્ધ રાઈ સમર્પ કરી, સાચ ચત્રાવિ હંસાકુંઆરિ.
મૂઠ્ઠત લીધું ઉત્તમ સાર, કટક ચનાયું તિણિ વાર. ૭૫૭+૧

સાત છત્ર સિર કીધા જેહ, જીપરિ ચમર દશકિ તેહ;
નકેરી વાજિ નીમણા, પંચ સમદ નિ વાજિત્ર ધણા. ૭૫૮

દેધ દદામા કટક હકારિ, સાચિ લીધી હંસાનારી;
જીડી છાર નિ છાયું ભાણુ, વિક્રમાદિત્યનિ થયું જણુ. ૭૫૯

વિક્રમચરિત્ર દેસમાંદિ જાય, હૃષિકામાંદિ અતિજલદ થાય,
દેશિસમાંદિ જિમ આવ્યો રાય, જાણિ સંધ ચત્રાવિ જાય ! ૭૬૦

૭૫૬—“ખ-” પાપક ’ ને બદલે ‘ પાપક. ’ ઉત્તરાર્થ : કીધું હમર
દેસમત્રારિ, કટકનંધ આવ્યા જૂઝાર. ’ અ-પૂર્વાર્થ : ‘ પાપકનિ આપિ બહુ
દામ, મોહોવડિ મદ રણમાં કરો કામ. ’ ઉત્તરાર્થ : હકારો કરો દેસમત્રાર
વિક્રમચરિત્ર વહી કરિ વિચાર. ’ ૭૫૭+૧—ખ-ગ-પૂર્વાર્થ : ‘ તેડિ સર્વિ
છત્રીસે રાજકુલિ, વૃદ્ધ રાય જહ પૂઠિ વહી. ’ ૭૫૭+૨—ગ-પ્રત્યર્થ :
કડી લીધી છે. ૭૫૮—૨-ઉત્તરાર્થ : પહેલું ચરણ : ‘ લીધું ’ ને બદલે
‘ ખ ’ માં ‘ કીધું ’ છે. ગ-‘ મૂઠ્ઠત લીધું ઉત્તમ સાર. ’ ચરણે જણાવ્યું છે
છ. ૭૫૯—ખ-પૂર્વાર્થ : પહેલું ચરણ : ‘ વૃદ્ધ રાયનિ પૂઠિ કરી. ’
ઉત્તરાર્થ : ‘ ખુરતતિ જેહ જડિ ધણી. ’ ગ-‘ જડિ જેર નિ
છાયો ભાણુ. વિક્રમાદિત્યનિ થયું જણુ. ’ ૭૬૦—ખ-ઉત્તરાર્થ : ‘ ખીજું
ચરણ : ‘ વિક્રમાદિત્ય રાખું ગઢમાંદિ. ’

આવ્યા બિન્નેણીઅહિંકાણુ, વિક્રમાદિત્યનિ કીધૂં જાણુ.
 વિક્રમચરિત્ર કટક ગદિ કયૂં, વિક્રમાદિત્યરાજ નોતયૂં, ૭૬૧
 બ્રાહ્મણભાટ મોકલ્યા છિ રાય, જમવા તેડયો બિન્નેણીરાયઃ
 “ એક બોલ તમ્હે કહિને ખરો, રાજા ! આવો બોજન કરો. ૭૬૨
 નો રાજા ! નહિ આવો આજ, દેસમાંહિ અમ્હે કરચું કાજ.”
 દીધૂં નોહોતરૂં માનૂં રાય, સપરિવારચું જમવા જાય. ૭૬૩
 વિક્રમાદિત્યરા આવ્યા જિમ, વિક્રમચરિત્રમૂલ દીકો તિમ;
 રાજાનિ મનિ હપ ન માય, સાંઈ દેઇ સૂત લાગો પાય. ૭૬૪
 હંસા બી બી થાય, રાણીતણિ પાલખીઇ જાય.
 પાય લાગી જઇ મામૂતણિઃ કવિ મદસદન ઇણિ પિરિ બણિ. ૭૬૫
 વિક્રમચરિત્રની આવી જાન, રાજા આપિ અદમ દાન;
 આનંદબોલવ કરિ અપાર, નગરમાંહિ વરતો જયજયકાર. ૭૬૫+૧
 સહદો આનંદ પામૂં સદી, વિક્રમચરિત્ર હંસા વરી.
 વિક્રમચરિત્ર વિમાસણુ કરિ, વિક્રમાદિત્ય પ્રત્યે જયરિઃ ૭૬૫+૨
 “ રાજપાલનિ તેડાવો આજ, તિણિ આપણું ચયા કાજ.
 કન્યા જોવા તમ્હે જે કહૂં, સહદો સાદામૂં જોઇ રહૂં. ૭૬૫+૩
 કન્યા જોઇ આવો સદી, પણ તમ્હે કાઈ માનો નહિ.
 તિ માટિ મિ કીધૂં જીપાય, રાજપાલ સંતોષો રાય !” ૭૬૫+૪
 વિક્રમાદિત્ય દીધૂં માન, પંચ પસાબી જીપરિ પાન;
 પિહિરાવ્યો સરસો પરિવાર, રાજવટનો આપો સવિ ભાર. ૭૬૬

૭૬૧-ક- અતિવિચિત્ર કટક ગદિ કયૂં. “ખ-કડી નીચે મુનંજ ઉઃ

“ વિક્રમચરિત્ર ગદ કટક કયૂં રાઇ વિક્રમાદિત્ય મુદુવંત.”

બ્રાહ્મણભાટ મોકલ્યા માંહિ, જઇ તેડું બિન્નેણીરાઈ.”

૭૬૩-ક-ઉત્તરાર્ધ : ‘ વિક્રમાદિત્ય ’ ને બદલે ‘ હેમપાલખી. ’

ખ-‘ સપરિવારચું ’ ને બદલે ‘ સદસપરિવારચું. ’ ગ-ચરણો ઉચ્ચારસૂઝાં

ઉ. ૭૬૪-ખ-ગ- પૂર્વાર્ધ : ‘ સાંઈ મલિ સંતોષૂં રાય, વિક્રમચરિત્ર જઇ

લાગૂં પાય. ’ ‘ બી ’ ને બદલે ‘ આધી ’ ૭૬૫-ખ-‘ વિક્રમચરિત્રની

આવી જાન, સવિનિ દીધાં મુગિયાન. ’ ૭૬૬-ખ-કડીઓ ૭૬૬ થી ૭૬૯ નથી.

- રાજપાલ રલિયાવતિ યાય, વિક્રમચરિત્રનિ લાગો પાય;
સાંઈ દેઇ સંતોખ્યા જેહ, હસીહસી ગોઠિ દરિ છિ જેહ, ૭૬૭
- રાજપાલનિ હરિષ અપાર, ખોલિ જિસારી હંસાનાર;
પૂર્વકથાનું કીધું જાણુ, રાજપાલ બહુ દરિ વખાણુ. ૭૬૮
- વૃદ્ધ રાય કરિ રણો વિભાસ, વિક્રમચરિત્રનો જાણો વાસ;
“હવિ બહાનિ ચક્રાવો દેસ, હંસાકુંઝરીનિ સાથિ લેસ.” ૭૬૯
- ભણિ પ્રધાન, “સૂણો રાજન ! માનું અમ્હિ વૃમ્હારૂ માન;
આગિ વિદન ટલાં છિ ધણા, હવિ ધર નહિ છાંડિ આપણાં.” ૭૭૦
- આખ્યા રતન અમ્હલિકે બહુ, હસ્તીધોડા ક્રેતા કહું ?
હંસાકુંઝરીનિ લાગો પાગ, વૃદ્ધ રાય પોહોતો પ્રાયાગ. ૭૭૧
- રાજપાલ રાજનિ કહિ, “એક બોલ તું માહારો લહિ;
ત્રેખસેનનિ કીજિ જાણુ, જિમ તે ધરિ વાજિ નીસાણુ. ૭૭૨
- હંસાવતીનિ દુઃખિ કરી, ક્રુધાતૃપા તેહેની હરી;
જે ધરિ આવી જાણિ આપણિ, બિજવ હોઇ ધરિ તમ્હતણિ.” ૭૭૩
- વિક્રમાદિત્ય કહિ, “પરધાન ! એ તાં સહી વૃમ્હારૂ કામ;
જઇ બેટો ખંભાવતિધણી, રાજરીત કહિજો અમ્હનણિ. ૭૭૪
- ત્રેખસેનનિ કહિજો સોય, કીધું જગદીશ્વરનું હોઇ;
રખિ રીસ આણો મનમાંહ, સરજૂં પાછું કિમિ ન યાય.” ૭૭૫
- હસ્તીધોડાપાખર ટલિ, એકએકે તિહાં આગલિ પલિ;
સાથિ લીધો બહુ પિરિ સાય, રાજપાલ ચાલો ગુજરાત. ૭૭૬
- ત્રેખાવતી ગયો દિન ત્રીસ, બેટો લખમણ નામું રીસ;
ત્રેખસેનનઇ કીધું જાણુ, તતક્ષણ વાગા નીસાણુ. ૭૭૭
- રાજપાલનિ દીધાં માન, પંચાંગ પસાદિ બપરિ પાન;
રાજ તાં પ્રીતિ છિ સહી, પૂર્વકથા પરધાનિ કહી. ૭૭૮
- “જે ત્તમ બેટી હંસકુંઝરી, અનેક વિદન ટાલ્યાં નરહરિ;
શ્રીપ્રાયાગ સન્નધિ કરી વિક્રમચરિત્ર હંસાનિ વરી. ૭૭૯

ત્રંમસેન દુઃખ છૂટું અપાર, સતોષ્યો નમગ્ધરિવાર; ૭૩૫
નાચિ પાત્ર નિ મગધ ચાર, ધોય ગાધ મુદાસણિ નાર; ૭૩૬
પંચ સખદનો હોધ અવાજ, જાણિ હંસા પરણિ આજ; ૭૩૭
ખંદિજનનિ દીધા માન, બ્રાહ્મણુનિ રા આપિ દાન. ૭૩૮

ભાગો સોક, હવો અતિરંગ, તૂટા સંકર, તૂટા ગંગ; ૭૩૯
આજ પૂરણ પૂરી આસ, રાજાનિ મનિ અતિગિદ્દાસ. ૭૪૦
બ્યામ ભણિ સાભક્ત્યો સોય, મુખદુઃખ ભોગવ્યો સદ્ગોષ્ઠ; ૭૪૧
જિભ રાજાનિ મનમા હરખ, તિમ શ્રોતાજન પામે હરખ. ૭૪૨

રાજપાત્ર રહ્યા દિન સાત, ગોરવની સી કહીઈ વાત; ૭૪૩
આશવાની સમર્થ કરિ, હીરાગાણિક સાહ્યદિ ભરિ. ૭૪૪

મોક્ષાવી આત્મા પરધાન, રાજરીતિ કદાચિ રાજન. ૭૪૫
“રખિ માયા જીતારો તમ્હિ, આણું મોક્ષનીષ્ઠ છિ અમ્હિ.” ૭૪૬

આસો ચરણ જૂહારી રાય, લખમણુનરિ મેવવાનિ જાય, ૭૪૭
લીલાવતીનિ લાગો પાય, “રખિ રિદય વીમારો માય.” ૭૪૮

વયતી લીલા કહિ વીનતી : “કુશલ કહિન્યો હંસાવતી; ૭૪૯
વિક્રમચરિત્રનિ નામી સીસ કહિન્યો અમ્હારી આસીમ ૭૫૦

હંસકુંભરીનિ એનતૂં કહોઃ રખિ પ્રીતિ વીમારો તમ્હો; ૭૫૧
શતિદિવસ સ્ત્રીબિમની, અધક્ષણ તૂં વીમાગી નથી.” ૭૫૨

લીલાવતીનિ કરી જૂહાર રાજપાત્ર થયો અસવાર, ૭૫૩
રાજવંશુ સદ્ આગણિ કરી, દિન દમઆદિ પોહોતો ધરિ ૭૫૪

હૂતિ બેટિ રાત્રખંડતણિ તે મોખી બિજેણીધણી, ૭૫૫
કરી જૂહાર સંભવાવી વાત, અતિ સંતોષિયા નગનાથ. ૭૫૬

જાણિ આજ આપિ છિ જનન, હર્ષિ રાત્ર વિદિયા પાન. ૭૫૭
તસિવાતોરણ વાનરવાસિ, બારિ જાણિ આવી દીવાસી ! ૭૫૮

જિમ રાજધરિ બિજવ હોય, તિમ બિજવ પામો સહકોપ; ૭૮૨
 વ્યાસ ભણિ મદ્યુદન માન, કયા સાંભલિ ગંગારનાન.
 કયા રામિ જે વ્યાસે કહી, સવિ ખામિ સધી લહી; ૭૮૩
 હરિહરદાસ ઇમ વસી, વારુ ગાયણ સોલિ કસી.
 સંવત સોલસિસોલમઝાર, આવણુ માસતૃતીયા રવિવાર; ૭૮૪
 કૃષ્ણપક્ષ વહી પૂરવામાંહિ કયા કાપી તિણિ ઠાઈ.
 મધ્યદેસ મહિમુદ સલતાન, ગામ સારસા ની પટલ રાણ; ૭૮૫
 કયા કહી મદ્યુદન વ્યાસ, સાંભલતાં હોઈ બુદ્ધિપ્રકાસ.

કહા

વિક્રમચરિત્રતણી કયા રૂઠી નિ રસાલ; ૭૮૬
 એકમનો જિ સાંભલિ દુઃખ ટલિ તતકાલ.
 જહિ અક્ષર જમલિ, અક્ષરિ અક્ષરખધ; ૭૮૭
 જણુ દસિ તિ જણુસિ કયાતણો સમંધ.
 સણુગારિ સીમા વહી, ઘણા વિયોગવિરોધ; ૭૮૮
 સૂણતાં સાહસ બિપજિ, પાર નહિ પ્રતિબોધ.

૭૮૨—ખ—‘તિમ બિજવ’ ને બદલે ‘જ્યમ સંતાપિ.’ ઉત્તરાર્ધ :
 વહી વહિવા જહુ પરભાતિ, માન વિપ્રચો દેન્યા અતિ.’ ૭૮૩—ખ—‘લહી’
 ને બદલે ‘સહી.’ ઉત્તરાર્ધ : ‘તણુસિ ત્રેતાલિસિ ખરી, કયાતણિ કીધી
 થલપઈ.’ ૭૮૪—ક—‘સંવત ચૌદ સોલમઝારિ.’ ખ—કહી નીચે
 મુજબ છે : ‘સંવત ૧૪ ચૌદ સોલમઝારિ. આવણુમાસ ત્રીજ નિ
 રવિવાર; કૃષ્ણપક્ષ પૂરવામાંહિ કયા નિપાઈ ગામ કિહિ ૧.
 ગ-સંવત સોલોતરામોઝાર, આવણુમાસ ત્રીજ રવિવાર; શુક્લ-
 પક્ષ પૂરવામાંહિ, કયા નિપની કહું તિ ઠાય.’

૭૮૫—ખ—ઉત્તરાર્ધનું બીજું ચરણ : ‘પૂવે કવિનિ પિરિ પ્રકાસ.’

૭૮૬—ખ—ગ—પૂર્વાર્ધ બીજું ચરણ : કહ્યો ૭૮૬ થી ૮૦૮ નથી.
 ‘ગામ સાહ પાટલ રણુ.’ ઉત્તરાર્ધ બીજું ચરણ : ‘સાંભલિ તેહેનિ
 વાહોચિ આસ.’

નરનારી જિ સાંભલિ વિરહ ન વ્યાપિ તાસ;	
અંતરિ જલટ જપજિ, કહિ મધુસૂદન વ્યાસ.	૭૯૯
કલિયુગમાહિ એ કયા વારુ તિ અતિ દીસ;	૧
રૂપક સંખ્યા આહસિ, જીપરિ છઠ પંચવીસ.	૮૦૦
પ્રાયાગમાધવમર્જન કરિ, માધવકરિ પાસ;	૧
તિ સમોવડિ ન જાણુજો, કહિ મધુસૂદન વ્યાસ.	૮૦૧
નરનારી જિ સાંભલિ, તેહેના ટલિ વિયોગ;	
અંતર જલટ જપજિ, પામિ સુખસયોગ.	૮૦૨
અવિચલ સુખ પામિ સદા, અંગિ ન વ્યાપિ કામ;	
એકમનો જિ સાંભલિ વિક્રમચરિત્ર આખ્યાન.	૮૦૩
ક્રમાદ્યા અતિ જીપજિ, નહિ વિષયઅભિમાન;	
એકમનો જિ સાંભલિ વિક્રમચરિત્રઆખ્યાન.	૮૦૪
સાભળતા સુખ પામીઈ, ગાતા વાધિ ધ્યાન;	
ભક્ષા ભાવારથ જાણીછ સૂચતા એ આખ્યાન.	૮૦૫
અડસહિ તીરથ જિ કરિ, ધરિ ધરાતલિ ધ્યાન;	
એકમનો જિ સાંભલિ વિક્રમચરિત્રઆખ્યાન.	૮૦૬
ગયા કેદાર નિ ગોમતી, ખુબર નિ પ્રભાસ;	
તેહ સમોવડિ જાણુજો, કહિ મધુસૂદન વ્યાસ.	૮૦૭
સરસતીમાત પસાજિ લિ, ગણુપતિ પુરિ આમ,	
કયા કરી મધુસૂદનિ, વઢા લીલપિલાસ.	૮૦૮+૨૧
	૮૨૯

સ મા મ

૮૦૮—અહીં રાઠ્યાતથી માંડી આખર સુધીની ૨૦૩=૨૧ કડિયો
—કુલ સંખ્યા મેળવવા—૮૦૬થી કુલ સંખ્યા ૮૨૯ કરી છે.

ચરણુદિષ્પણીની અનુપૂર્તિ

[નોંધ : કાવ્યની ૬૮૦ કડી પછી સારતચૂકને લીધે ચરણુદિષ્પણીમાં નીચેની બે પ્રક્ષિપ્ત કડિયો ‘જ’ પ્રતમાંથી લેવાવાની રહી ગઈ છે તે નીચે આપવામાં આવી છે. વળી એ જ ‘જ’પ્રતે દ્વંકાવેલી કેટલીક કડિયો છે તે પણ અહીં આપવામાં આવે છે.]

૬૮૦—ગ-આ પછી નીચેની કડી છે:—

પિહિરાં વજ્રપદ્મં સાર તિ અગ્રે સોજિ અપાર;

ક્રીહિ કવિતાઃ દ્વં વાત સી કર્કુ? રૂપતણું પાર નવિ હહું.’

આ પછી ‘જ’ પ્રતમાં નીચેની કડી છે:—

‘એક સખી ક્રીહિઃ મંદિરિ આવે, દ્વંચરીની નવણું નવરાવે;

સોવરણુ કલસ નિ સખી ચાર, નવણું તાંહાં હોયા આચાર.’

આ પછી ‘જ’પ્રતિમાં હંસાવતીનો શણુગારવિધિ બહુ જ દ્વંકાવવામાં આવ્યો છે. લગ્નવિધિનું લાંબુંલાંબું ને ઝીલુવળણું વણું ન પણ મૂકી દેવામાં આવ્યું છે. દ્વંકાવેલો ભાગ નીચે મુજબ છે :—

‘વૃહ્દરાય તિ રહિયાયત યાય, રાત્રિનિ ગુરુ બોલ્યા માંહ:

પછિ લગ્નતણી એ વાત, વેણા થઈ કાયં કરે તાત! ૯૦

સાત દિવસ સભઈ કરી વિક્રમચરિત્રિ હંસા વરી.

બ્રાહ્મણ વેદ બિચરિ સાર, ધવલમંગલ દોષ આચાર. ૯૧

માંગલ્યમંગલ ગંગા ગાય નિ સાંભલિ તિ સ્વર્ગિં નવ.

સંકરક્રમયા મનમાંહિ ધરે, અપ સમજાં હેલામાંહિ તરે. ૯૨

શુકવિપ્રનિ દીધાં માન, સરસ્વતીમાંહિ કીધાં સ્નાન,

સરસ્વતીમાંહિ સ્નાન કરિ, આપિ આપણું કુપ બિહરિ. ૯૩

નીર નિરમલ નાહાં ત્યાંય, આવાં કરવત મૂકાઈ જ્યાંય;

વિક્રમચરિત્ર કહિ સોયઃ હવિ કરવત રખિ મેહેલો ડોય.” ૯૪

બ્રાહ્મણ બહુ સંતોષા રાય, મુવણું રત્નનો કરે પસાય.

બ્રાહ્મણે તવ દીધી આસીસ : વિક્રમચરિત્ર જીવો કોડ પરિષ! ૯૫

વિક્રમચરિત્ર એહેવું કીધું કામ, કરવતકેરો ફેડો કામ.

“કુવમુગમાં કરવત રચું કરિ નિહિ જીવ અણુમૂટિ મરિ? ૯૬

કરે યાત્રા આદરે ધર્મ, દો દાન તાંહાં આદરે કર્મ.

ગંગાતણી યાત્રા કરે, પૂવંજનમ આપિ બિહરે.” ૯૭

યાત્રાનિ તાંહાં કીધી પિરિ, વિક્રમચરિત્ર તિ આવો ઘરિ.
 વિક્રમચરિત્રમન આવિવાતઃ “એક વીનત્રી સાંભલો તાત !” ૯૮
 માલવતણી કહે કટકઈ વાણું ભોમ્ય તમ્હારી અઈ.”
 વિક્રમચરિત્ર કહિ, “સાંભલો રાય ! માહરા હઈડામાંહિ દુઃખન માય. ૯૯
 સુખ હોય કાચિ મુઝાણી ને ભેટું જાણીધણી;
 ને વિક્રમાદિત્ય ન મલિ નરેસ ! તોહું ધરીસિ સઘડો દેસ.” ૧૦૦
 વૃદ્ધ રાય કહિ, “સાંભલ વીર ! લોકનિ તમ્હો દેને ધીર.”
 વૃદ્ધ રાય વધી ઈમ કહિ, “ને રાજ ગદમાંહિ રહિ. ૧૦૧
 ગદ હેકલ જતરને તાંહાં, જાત ન જાણો હઈડામાંહાં.”
 કટકણી સભઈ કરિ, હસીપાડા નિ પાખરિ. ૧૦૨
 —‘ગ’-પ્રતિ : ૫૪૬-૪૭૦ : કડિયા ૯૦ થી ૧૦૧.

પ્રતોની પુષ્પિકાઓ

‘ક’ પ્રતની પુષ્પિકાનો સાર : ઇતિ શ્રીવિક્રમચરિત્રહંસાવતી-
 -વિવાહ સંપૂર્ણ. સમાપ્ત.

નામ : વિક્રમચરિત્રચક્રપર્ણ. વિષય ગુજરાતી કાવ્ય. કર્તા :
 મધુસૂદન વ્યાસ. રચ્યાસંવત : ૧૬૧૪. વિસ્તાર : ૫૪ ૨૧ : ૬૦૦. ભાષા :
 ગુજરાતી. લિપિ : નાગરી. વધારાનાં નામ : હંસાગિણીવિક્રમચરિત્ર,
 વિક્રમચરિત્રહંસાવલીવિવાહ.

‘ખ’ પ્રતની પુષ્પિકા : વિક્રમચરિત્ર સમાપ્ત. સંવત ૧૬૬૫ વર્ષે
 કાર્તિક સુદ ૩ વાર (૧) સોમ. જન્મસર વાર્તાવ્ય. રામજીદેન સિખિતમ.
 શ્રીલવાનીશંકરાભ્યાં નમઃ ! શ્રીકાલ્કેશ્વરવાય નમઃ ! શ્રીવેણીમાધવાય નમઃ !
 પદનાયક શંકરશ્રી કલ્યાણજી પૂર ૩૪૪. લિપિ : ગુજરાતી. ભાષા : ગુજરાતી.
 આ પ્રતિ નરપતિદત્ત ‘પંચદંડ’ની તૃતીય વાર્તા પછી જિતારેલી. છે-પૃ. ૭૦
 થી પૃ. ૯૬ સુધીમાં.

‘ગ’ પ્રતની પુષ્પિકા નથી. આ પ્રતિમાં વાર્તા પછી સામગ્રી ‘યત્રાવતી-
 ની કથા’ જિતારેલી ■ તેમાં નીચેની પુષ્પિકા છે :

શ્રીરસ્ત. કલ્યાણમસ્તુ. જયસંવત્સર પુષ્પવદ્યતુર્દરયામિદં પુસ્તક
 નિર્ભયરામ તિરવાડીપદનાયક અણ્વાચાર્યેણ લિખિતમ.

મધુસૂદન વ્યાસકૃત હંસાવતીવિક્રમચરિત્રવિવાહ

સમજૂતી

મંગલાચરણ

પૃષ્ઠ ૧

૧-૩ હંસાવતી—ખલાતમંદરના રાજ અંબકસેનની રાજકુમારી એ પદ્મિનિ છે પ્રસ્તુત પદ્યવાર્તાની એ નાયિકા છે.

વિક્રમચરિત્ર—ગુપ્તવંશવિભૂષણ 'વિક્રમાદિત્ય' એ મહાબલિહ લોચનનાર મહાસમ્રાટ ખીલ ચંદ્રગુપ્તનો સુવર્ણકુમાર ને આ પદ્યવાર્તાનો નાયક મંગલાચરણ—'સમાધિકામો મંગલમાર્ગોત્'—'મયસમાપ્તિની મનોહામનાનાળાએ મંગલાચરણ કરવું'—એ પ્રણાવિમળું અનુસરણ કવિ મધુસૂદન વ્યાસ પણ ખીલ કવિઓ માફક આવી કરે છે પહેલી છ કડિયોમાં કાવ્યનું મંગલાચરણ છે કવિ એમાં પ્રથમ સારદા, પછી ગણપતિ, પછી પોતાના પૂર્વજ કવિગણો અને તે પછી પોતાનાં માતાપિતા, શુરુ અને તેનીસ કોટિ દેવતાઓને નમન કરી તેમનું આવાહન કરે છે.

સારદા—જ્ઞાની ગુની, સારદા, જ્ઞાનસક્તિ, વાણી ને વિદ્યાની અધિષ્ઠાત્રી દેવી બ્રહ્મદેવની પત્ની સાવિત્રી (અથવા માયત્રી) પણ કેટલીક પાર 'સરસ્વતી' કહેવાય છે બ્રહ્મદેવના વામાંગમાંથી એની હત્પતિ થઈ છે ને એને હંદનીતિશાસની કર્ત્રી કહી છે (મહાભારત: શાંતિપર્વ: અધ્યાય ૩૧)

—હાહાભાઈ દેરાસરીસંપાદિત પૌરાણિક કથાકોશ

વાગવાણીવર—વાયા તથા વાણીનું વરદાન સરકારી વાયા એ વાણી. વાયાની કૂટાહનાર તેમ જ તે વાયાને સરકારી કરી તેની વાણી—સાધાનો વર આપનાર દેવી તે સરસ્વતી છે. હંસગમની—રાજહંસની મનોહર

ચાલવાની અથવા હંસ જેવું વાહન છે તે દેવી. હંસ દૂધપાણીને જૂઠાં કરવાનો વિવેક ધરાવે છે. આવી જ્ઞાનઅજ્ઞાનને જૂઠાં પાડનારી વિવેક-શુદ્ધિવાળી સરસ્વતી છે. જુઓ.

“પાહલું સરસતી અરચીસું, રચીસું વસંતવિલાસ,
વીણુ ધરધ કર દાહિણુ, વાહણુ હંસહુ ભસ.” ૧

—અજ્ઞાત કવિ: વસંતવિલાસ: વિ. સં. ૧૫૦૮

અવિધાય [સં. અવન્નધૃ]—વિચાર. ગુણવે [સં. ગુણવત્]—ગુણવતો, શુણ્વત.

ગૌરીનંદના—પાવંતીપુત્ર, ગણપતિ. આર્યોના પૌરાણિક દેવોમાં ગણપતિ એક શિવગણ છે. ગણદેવતાના સમૂહની સંખ્યા નવનો છે (૧) આદિત્ય, (૨) વિશ્વ અપર વિશ્વદેવ, (૩) વસુ, (૪) વૃષિત, (૫) આભાસ્વર, (૬) અનિલ, (૭) મહારાજિકા, (૮) સાધ્યા અને (૯) રુદ્રો આ બીજાની પંક્તિના દેવો તે શિવના ગણ. તેઓ કૈવાસ ઉપર રહે છે એમના ઉપરના ને અધિકારી તે ગણપતિ. ગૌરી તેમ જ ગણપતિના વિરોધ વણું ન માટે જુઓ ડાહ્યાબાઈ દેરાસરીસંપાદિત પૌરાણિક કથાકૌશ.

ગણપતિ અને સરસ્વતીના આવા જ સાદા સ્તવન માટે વળી જુઓ

“ગૌરીનંદન વીનજું, જલસુતા સરસતિ ।

સરસ બંધ પ્રાકૃત કવું, દિલ મૂલ નિર્મલ મત્તિ.”

—ડાહ્યાબાઈ દેરાસરીસંપાદિત પદ્યનાભાકૃત કાન્હડદેવખંધ:
અથમ ખંડ: વિ. સં. ૧૫૧૨

પૃષ્ઠ ૨

૧-૧૦ કવિખંધ નેણિ બદ્ધ—નેણે કાવ્યકૃતિયો [કવિખંધ] રચી [બદ્ધ]. સરખાવો

“સુકવિ હૃદ્ય તિણિ સદ્મય બંધિવા, દાતાર હૃદ્ય તિણિ દાન કરવાં.”

—નરસિંહ મહેતા: પ્રભાતિયાં

બાહુ અક્ષરખંધ—કાવ્યખંધારણને ઉચિત વર્ણોની સ્પ્રમાણતા સાચવીને મારી કવિતા હું ગાઉં. વર્ણ, માત્રા, તાલ, રૂપ આ સર્વ મારી કાવ્ય-વચનામાં ઔચિત્યપુર:સર સચવાય એવી મારી અભિલાષા છે.

કતુ'—ગાદ'. ખોડિ—દોષ. અદિઠાણ [સં. અધિષ્ઠાત્ર]—વિશિષ્ટ
ધામ, રાજધાની. રસના—જીમ. સરસા અક્ષર—રસભર્યા અક્ષરો—શબ્દો.
'વાક્ય રાજ્યમક કાવ્યમ્'—'રસવાણું' વાક્ય એ કાવ્ય'—એ આપણે જૂનો
કાવ્યસંપ્રદાય કવિ પણ માન્ય રાખે છે.

કડિયો ૭-૧૦ માં અવંતી, વિક્રમાદિત્ય, મહાકાલેશ્વર તથા હરસિદ્ધિ-
દેવીનો ઉલ્લેખ છે.

તા. ક. = આ કડિયોવાળા તેમ જ આ કાવ્યકૃતિમાં આવતા
બીજા બ્રહ્મ સંસ્કૃત શ્લોકોના ગુજરાતી ભાષાંતર માટે જુઓ
આ પુસ્તકકતુ' પરિશિષ્ટ ૩.

વળી અવંતી અને વિક્રમાદિત્યના મહિમાસંબંધમાં સરખાવો:—

“એક કાશી નહ કાંચિમ, અવંતી સુરિચાર,
મારગ ત્રણિ દેવાસના ત્રિશ્વતલુષ આકારિ. ૧૯

અડિસકિ વીરથ ને કરઇ, યજ્ઞ કરઇ અનેક;
કવિનરપતિ ઈમ જિવ્યરઇ સિપ્રામગ્ગન એક. ૨૦

નિહાં જીતપત્ની હરસિદ્ધિ નિ મહીમંદન મહાકાલ;
ઠાટિ વીરથ કલિમઘ હરઇ, મિલ્લું મંભવમાલ. ૨૧

સિદ્ધવટિ હરસિદ્ધિ રિહઇ નિહાં માંઘિવું મસાણુ,
રાક્તિભેદ ચગ્રસહીતલુક નંદનવનહ પ્રમાણુ. ૨૨

પ્રધિવીનાભિ અવંતિહ મુગતિખેત્ર સંસારિ;
ચક્રપ્રભપતિઆદે કીધું જણ મઝારિ. ૨૩

મહિમાપાર ન જાણુઇ, દર્શિઇ જોઇ મુજાણુ;
કવિનરપતિ ઈમ જિવ્યરઇ, પૂછિ પદ્મપુરાણુ. ૨૪

અનેક રાઈ આમઘ દુઆ, વહી દુસઇ અનેક;
વિક્રમ તોવઇ કો નહિ, ત્રિભોવનિ ગમનિ પિવેક. ૨૫

આગિજે સારથ જેહેનઇ, સારથ હરસિદ્ધિમાઈ;
સુરપતિ જસ સાંનહિ કરઇ, ધિનધિન વિક્રમરાઈ. ૨૬

—શંકરપ્રસાદ રાવલસંપાદિત નરપતિકૃત પંચદંડની વાર્તા:

આદેશ પહેલો: કડિયો ૧૬-૨૬: વિ. સં. ૧૫૧૦

પૃષ્ઠ ૩

૧૧-૧૬ વેદવંત-શ્રોત્રીય. યોતિક [સં. જ્યોતિષ]—જ્યોતિષત્વં શાસ્ત્રં, અભ્યસિ [સં.]—અભ્યાસ કરે. નેમ [સં. નિયમ]—વ્રતનિયમ. મેરાઈ—દરજી, સઈ. પદુલિયા—પટોળાં બાંધવામાં ને છાપવામાં કુશલ કારીગરો. પરિચટ—ધોળી. વિહિવારીઆ—આપારીઓ. લાખ [સં. ભાગ]—ભાગ. છુદ્દરિ વાટ—પોતાને માર્ગે ચાલે, વર્તે. યનિ—જનિ, જનમાર્ગીઓ. આપિ—પોતાની મેળે; આપોઆપ.

પૃષ્ઠ ૪

૧૭-૨૪ રાજિત [સં. રાજકુલ]—સામંતો. નવરંજ—વિવિધ શક્તિ-વાળા, વિવિધ શુભવાળા. પરરાષ્ટ્ર—પરદેશીય રાજ્ય, પડોરાત્વં રાજ્ય. ભય-ભંગ-હુકેરાત અને હાડમારી. કહ્યું-પવં. મરહૂંદીઆ(૧)-મંગલુ-માગણીઆટ, અતિથિઓ, ચાચકો રસણીઆ—હલકી ધાતુઓનાં ધરેણુને સોનાકપાથી રસવાનો ધંધો કરનારાઓ. સરહીઆ—કંકુ અને અમરચંદનાદિ સુગંધ-વાળાં દ્રવ્યો વેચનારા. ભિંસાચત—પખાલીઓ, ભીસ્તીઓ. વિન્નાણુ—[સં. વૈજ્ઞાનિક ઉપરથી]—વિજ્ઞાનીઓ ધરમાલી—ઉપવાટિકાવાળાં ધરો બંધાતાં એ પદ્ધતિ આપણી પ્રાચીન નગરરચનામાં હતી એની અહીં કવિ સૂચના કરે છે. વાન્જિ તાંતિ—પીંજણો [તાંત] વાજવી, પીંજરાઓનો ધંધો કરનારાઓ. વેલાર—(૧) મહંનીઆ—ચંપી કરનારાઓ. પ્રભપતિ—કુંભાર, પદ્મહાણી—(૧) મોભગર—મોભં ચૂંચનારાઓ, મોચી ખેડાગર—(૧)

કડી ૧૮ થી ૨૬ સુધીમાં નૂદીનૂદી જ્ઞાતિઓ [અઢારિ વજુ] વજુવવામાં આવી છે. એ સાથે સરખાવો નીચેની નૂદાનૂદા ધંધાવાળી ચોરાશી મધ્યકાલીન જ્ઞાતિઓઃ—

સોની, નાણાવટી, જવહરી, સૈનધીયા, શેફલિયા, સુત્રિયા, પડ-સુત્રિયા, ધીયા, તેલહરા, દંતારા, વધીયાર, મણીયાર, દોરડી, નેરડી, માંધ્રી, કપાસી, કઠીયા, ફઠી, એરંડિયા, રસણીયા, પ્રવાલીયા, ત્રાંબડટા, સંખડટા, પીતલગરા. સોનાર, સીસાહટા, મોતીપોયા, સાલવી, મીણારા, કુંઆરા, ચૂનારા, વૂનારા, ફટારા, ગુનીયારા, ખરીયટા, ધાંચી, મોચી, સૂઈ, લોહ-ટિયા, લોહારા, ચીત્રાહરા, સવૂઆરા, કાગળીયા, મઘપહટી, વેશ્યા, પણુ-ગોશ્વા, ગાંઝા, લાડણુંલ, બીખાહટા, ત્રાંબડિયા, લઈસાચત, મલિન નાપિત,

ચોખા નાપિત, પાટીવણા, ત્રાગડીયા, વાઢીત્રા, કાઠવીઢીયા, ચોપાવીઢીયા, સૂખડીયા, સાયરીયા, તેરમા, બેગડીયા, વસાદ, સાંધૂઆ, પેરૂઆ, આઢીઆ, દાઢીયા, દંડીઆ, મુજકુટા, સરગરા, ભરયારા, પીતલહડા, કંસારા, પત્રસાગીઆ, ખાસરીયા, મજીઢીયા, સાકરીયા, સાખૂગ, લોહાર, સૂતહાર, વણકર, તબોલી, કદોઇ, બાહદુટા, કુત્રિકાપણુહટા "

—જનવિજયજીસંપાદિત પ્રાચીન ગૂજરાતી ગદ્યસંદર્ભઃ
માણિક્યયંદ્રસૂરકૃત પૃથ્વીયંદ્રચરિત્રઃ વિ. સં. ૧૪૭૮ઃ ચોદરાશી
મૌદાના વર્ણન ઉપરથી

એક વણુમાથી "ગુણકર્મવિભાગશ—" "ગુણકર્મવિભાગને લીધે ચાર
વણુ રચાયા ને તેમાથી કાલાન્તર અનેક જ્ઞાતિ-ઉપ-જ્ઞાતિઓના ફાંટા પડ્યા
એ આપણી જ્ઞાતિઓના ઇતિહાસ વિચારવા નેવો છે. ક્ષત્રિયોના વંશવિસ્તાર
વણુઓ પછી ઉપજુઆ 'પૃથ્વીયંદ્રચરિત્ર' વળી નીચે મુજબ નોંધ લે છે:—

"અનર્થ બ્રાહ્મણાદિક કુર્વાવરોષ જ્ઞાતિવિરોષ નિષ્ણિચ નિમ કલિકાલ-
પ્રવર્તમાનિ ચક્રાસી જ્ઞાતિ બોલીયછે કિસી તે જ્ઞાતિ ?—શ્રીશ્રીમાઢી,
હસવાલ, વાધેરવાવ, ડીઢ, પુઢકરવાલ ઢીસાવાલ, મેટતવાલ, બામ, સુગણા,
છત્રવાલ, દોઢિવ, સોની, ખડવડ, ખડેરવાલ, પેરૂઆડ. ગૂજર, મોઢ,
નાગર, નલહડરા, ખડાઇતા, કપોલ, નંખૂ, વાપડા, વાવ, દસડરા, કરઢીયા,
નાગદઢા, મેવાડા, ભટેઢરા, કથરા, નરસિંહડરા, હારલ, પંચમવંસ,
સિરખંડતા, કમેઢ, રોતકી, અમરવાલ, જિણુણી, બાંલ, ઘાંધ, પાલ્હાઉત,
હિચિત, બગઢ, અદિછત્રવાલ, શ્રીચક્રડ, વાલ્મીકિ, ટ.કી, તેવડા, તિસડરા,
અઠવઢી, લાડીસાખા, બધનડરા, સુહડવાવ, વીખૂ, પધાવડી, નીમા,
નેહરાણા, માધુર, ધાકડ, પલ્હીવાલ, હરસડરા, ચિત્રકડા, ગોલા, ગઢિ-
ખરિયા, લોહાણા, લાટીયા, નાગડરા, આણુદડરા, સતણા, કડકોવાપુરી,
રાયકવાલ, પેસીયા, પેરૂયા, ગોમિત્રી, નારાયણા, ડીઢ, ગજઉડા, ગોખ-
રૂઆ, અજયમેરા, કંડોલીયા, કાવલ, સમકડા, સીહડરા, નેસવાલ,
નાહેવા, નલહવાવ, આવેવ, એ સર્વિહ જ્ઞાતિકુલવંશમાહિ વખાણીય."

—એજન

પૃષ્ઠ ૫

૨૫-૩૨ સવા લાખ ધર ગુણકાવર્ણા...પણાં—વેરયાઓની સંરચાઓ
પ્રાચીનકાલથી આપણા દેસની મહાનગરીઓમાં પ્રચલિત રહી છે. આ સાથે

જૂઝારીઓ [જૂઝારી] જૂઝારખાનામાં [જૂવટિ] વાસ કરતા ને જૂઝાર ખેલતા. ૨૫ મી ક્લી સાથે સરખાવો:

“ તરવરછાંદ પરસ ચૂવટિ, સગત રમઇ નિતુ જૂવટઇ,
નગરનાયકારુપ અપાર, નિતુનિતુ નવવા કરઇ સિલુમાર.”

—પદ્મનાભ દાન્ડડદેવખંધ: ખંડ ૪. ક્લી ૩૦

સાંકલિયા [સં. સંકલિત ઉપરથી]—સાંકલેથી બાધ્યા હતા. નયરિ
ભણિ...કીકી—નગરની અંદર ભણે રાત્રિકાલે દિવસ ડગતો. અવતીનાં
ભહોજસાક્ષી ને પૂરભપકાનું આ સૂચન છે. પોવિપગારિ સુવણું નિરંદ્ર—
પોજો અને કાટ [સં. પ્રાકાર] સોનેથી ભણે મઠયાં [નિરંદ્ર] હતાં હયશાલા
[સં.] પોહાર. માણિકીકીક—માણેકના દગલા [કીક] અતિભરિ-રાણીઓ. કપિ
કંદર્પલીવવિલાસ—તે રાણીઓ કામદેવની કીકાના વિલાસરૂપે હતી, વિલાસી
હતી—બહુ જ સોંદર્યવતી ને કામના ઉચ્ચ પ્રતિજ્ઞા ભોગવિદારને યોગ્ય હતી.
વનદી કેલિ જસા દોઇ પાય-રાજકુમારવિક્રમચરિત્રની કામગતાને વનની કામળ
ફળના થડની કામળતા સાથે સરખાવી છે. અતિમ્વરૂપિ માનિની કોલકિ
—વાતાના નાયકનાં અતિરૂપ ને રસિકના એટલાં બધાં હતાં કે ભજરમાન
[માનિની] સ્ત્રીઓ પણ પોતાનાં માન છોડી એના પ્રેમમાં લુપ્ત બનતી.

ચોદવિદ્યા—ચાર બેદ, છ અંગ, મીમાંસા (પૂર્વ તથા ઉત્તર), ન્યાય
(મીતમ તથા કલ્યાદ), ધર્મશાસ્ત્ર અને અરાદ પુરાણો: આ ચોદ વિદ્યાઓમાં
ગણાય છે. —નર્મદાશંકરસંપાદિત નર્મદકથાકોશ

ચવિ—ચાવી નાંખી હતી, પારંગતતા મેળવી હતી ‘ ચવ ’ નો બીજો
અર્થ પ્રાચીન ગુજરાતીમાં ‘ જવું ’ પણ માલમ પડે છે. કંદર્પઅભિનવ-
કુમાર—વિક્રમચરિત્ર કામદેવનો ભણે નવીન પુત્ર હતો, બહુ જ સોંદર્યવાન
ને મોહક હતો.

પદ્મની—વિક્રમાદિત્ય વિક્રમચરિત્રના વિવાહ માટે પદ્મિનિની ઇચ્છા
કરે છે. સ્ત્રીની ચાર ભતિના બેદ આપણા સાહિત્યમાં નીચે મુજબ
ભણીતા છે:

“ પદિનિ, ચિત્રણી, રાંખિની વળી હસ્તિનિ વિચાર;
ન્યારાન્યારા શુણુ લહો જગજન! સાર અસાર.”

પદ્મિનિ

“સદગ્ન સુગંધ, સ્વરૂપ શુભ, પુણ્યપ્રેમ સુખદાની;
 ભોજન સ્વરૂપ રતિરીસ વળી નિદ્રા તેમ જ માની.
 સદગ્ન સુગુહિ, ઉદાર, મૃદુ, હાવમાન, શુભિ અંગ;
 અનન્ય, અલોભ, અનંજન, પદ્મિનિ હાટક રંગ.”

બીજા ત્રણ ભેદનાં લક્ષણ માટે જુઓ કવિ દલપત દુર્લભસંપાદિત
 સકલશાસ્ત્રનિરુપણ.

સખવ—ભાણુ, આ શબ્દ માટે જુઓ

“દય પાણી બડી ધરિ, સખવ ફેગ ધરેદ.

સાયસ કોડી મારવી હયવ લગે વચ્છેદ.” ૧૦૬

—કુશલલાભ : ઢોલામારવણીની કથા : વિ. સં. ૧૧૭૭

સાથ—સાલો, સંગાથ

૫૦૪ ૬

૩૩-૪૦ આયસ [સં. આપાત]—અમ, (૨) [સં. આદેશ] આજ્ઞા.
 અવધારિ—નક્કી માનો, ખરું માનો.

જ્ઞા—સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિનો કારણભૂત જે રત્નેશુ તેના મૂર્તિમાન
 દેવતા રત્નેશુ એટલે સત્ત્વગુણ અને તમોશુની મધ્યમાવસ્થા; અથવા
 નિમિત્તકાણુ અને વિવર્તોપાદાન કારણુ. આ બનેની મધ્યમાવસ્થા હોઈ
 જ્ઞાદેવ મત્ત્વશુથી કિંચિત્ મલિન એવી હયાધિવિશિષ્ટ થયા. આથી
 એમનામાં કંઈ જીવત્વદશા આવી; તોપણ તે વ્યવસ્થિત્વે પ્રમાણે એકદેશીય
 જીવ નથી, પરંતુ સમસ્થિના જીવ છે (સમસ્થિના જીવ એટલે જ્ઞાકાંડ
 માંહાવા સઘળા જીવોના આધારભૂત જીવ) એટલે કે સંપૂર્ણ જીવોના તે
 હંકાર છે એમણે જે મૂર્તિ ધારણ કરી તે કેવળ સ્વેચ્છાએ જ કરી છે. તે
 કારણથી તેમનાં નામ ‘સ્વયંભૂ’ અને ‘આત્મભૂ’ એવાં છે.

X

X

X

તેમની મૂર્તિ કેવળ જ્યોતિર્રૂપ હોઈ તે નિરંતર સત્યલોકમાં વસે
 છે. તેમણે મહત્ત્વ માત્ર વડે સર્વ સૃષ્ટિ નિર્માણ કરી તેથી તે વધીપિ
 કર્તા છે તોપણ વ્યવસ્થિત્વ જેવું દેહનું તાદાત્મ્ય હોવાથી તેમના નિદ્રાપ્રાપ્ત

સર્વ જીવ સથ પામે છે અને ઉત્પાનકાલે પુનઃ ઉત્પન્ન થાય છે. એમ છતાં એમના મુક્તત્વથી સર્વ જીવો મુક્તિ પામતા નથી; કારણ મોક્ષ એ વિચાર-સાધ્ય હોવાથી એણે યજ્ઞ શ્રુતિયુક્તિ વિરુદ્ધ છે.

સંપૂર્ણ દેવ, ઋષિ, પ્રજાપતિ સર્વના આ જ કર્તા હોવાથી એમનાં ‘ધાતા,’ ‘વિશ્વેશ્વરા,’ ‘ઉત્પાદિ સાર્થક’ અનેક નામો છે. એમણે પોતાના પુત્રો વડે અનેક પ્રાણી ઉત્પન્ન કરાવ્યાં માટે એમને ‘પિતામહ’ પણ કહ્યા છે.

આ તથા એ વિષે વિશેષ ઉપયોગી માહિતી માટે જુઓ પૌરાણિક-કથાકોશઃ પૃષ્ઠ ૩૫૪.

ઈસ [સં. ફક્ત]—મહાદેવ, આર્યોના મુખ્ય ત્રિમૂર્તિ દેવોમાંના સંહારક દેવ, શિવ. વધુ વિગત માટે જુઓ પૌરાણિકકથાકોશ

બત્રીસ લક્ષણ—પુરુષ નતિનાં બત્રીસ લક્ષણો સારી પેઠે નજીતાં છે. વૃદ્ધચાણુક્યનીતિસાસ્ત્રાનુસાર બત્રીસ લક્ષણ :—

“ લક્ષણ એક સુસિંદમાં, બગઝમમાં પણ એક;
કુરકંઠના શુણ્ઘ્યાર પછી, કાક પંચવિધ નેક.
શ્વાનતણાં મદ્ પ્રિય વળી, રાસલ તણ સુચિવેક,
મદ્ મધુર, તણ સર્પ, શુભમાતાપિતા એકેક.”

—સકલશાસ્ત્રનિરુપણ

પદ્ધિયાણ [સં. વર્ણન]—પ્રસ્થાન. મેહેલાણ-મુઝામ, ધાવણી.

કડિયો ૩૮ થી ૫૫ સુધીમાં રાજપાલે કરેલા મહાપ્રવાસનું વર્ણન છે અને તે જગે સ્થલે ગયો તેતેનો નામનિર્દેશ છે. કવિએ રાજપાલને માત્ર ભરતખંડમાં જ નહીં પણ પરદેશો (દેસાઠરિ)માં પણ ફેરવ્યો છે. તે કાવનાં નજીતાં જૌગાવિક સ્થલો માટે આ સાથે સરખાવો:

“ ૧ કારમીરદેસ, ૨ કીર, ૩ કાબેર, ૪ કાંબોજ, ૫ ઉત્કલ, ૬ કમવ,
૭ કરહાટ, ૮ કુરુ, ૯ કવાણ, ૧૦ કચ, ૧૧ કૌશક, ૧૨ કૌરાવ, ૧૩ કેશી,
૧૪ કારુત, ૧૫ કારુપ, ૧૬ કછ, ૧૭ કણ્ઠિ, ૧૮ કીકટ, ૧૯ કેકિ,
૨૦ કૌલગિરિ, ૨૧ કાગરુપ, ૨૨ કુંકણ, ૨૩ કુંતવ, ૨૪ કાવિંગ, ૨૫
કરકુટ, ૨૬ કરકુટે, ૨૭ કેરલ, ૨૮ ખસ, ૨૯ ખર્પર, ૩૦ ખેટ, ૩૧ ગૌડ,
૩૨ અંગ, ૩૩ ગૌધ, ૩૪ ગાંધક, ૩૫ ગૌડ, ૩૬ ચિલ્લિર, ૩૭ ચેલ,

૩૮ નલધર, ૩૯ દંડણ, ૪૦ કોટિયાણ, ૪૧ ડાહણ, ૪૨ નુંગ, ૪૩ તાગિક,
 ૪૪ તોસણ, ૪૫ દગાણ, ૪૬ દંડક, ૪૭ દેવસખ, ૪૮ નેપાળ, ૪૯ નતંક,
 ૫૦ પંચાળ, ૫૧ પલ્લવ, ૫૨ પુલ્ક, ૫૩ પાહ, ૫૪ પ્રત્યક્ષ, ૫૫ અર્જુન,
 ૫૬ બલુ, ૫૭ બંબીર, ૫૮ બટ્ટીય, ૫૯ માલિખાન, ૬૦ મહોદય,
 ૬૧ મુરઠ, ૬૨ મુરઘ, ૬૩ મેદ, ૬૪ મરુ, ૬૫ મુદ્ગર, ૬૬ મંદન, ૬૭
 મલ્લવત, ૬૮ મહારાષ્ટ્ર, ૬૯ ચવન, ૭૦ રોમ, ૭૧ રાઠક, ૭૨ લાટ,
 ૭૩ જમોતર, ૭૪ જમોતર, ૭૫ જાલણવાહક, ૭૬ વિરેદ, ૭૭ વર્ગ,
 ૭૮ વૈરાટ, ૭૯ વનવાસ, ૮૦ વનાયુજ, ૮૧ વાલ્હીક, ૮૨ વલ્લવ, ૮૩
 અવંતિ, ૮૪ વન્દિ, ૮૫ રાક, ૮૬ સિંદવ, ૮૭ સુરક, ૮૮ સુપર,
 ૮૯ સીવીર, ૯૦ સુરાષ્ટ્ર, ૯૧ સુહડ, ૯૨ અગ્રક, ૯૩ હૂણ, ૯૪ હર્મિક,
 ૯૫ હર્મીજ, ૯૬ હંસ, ૯૭ હુલુક, ૯૮ હેરકઃ એવં દેસ અઘાણ, અનંધ
 આહન, હાબસ, મુગદિ, મુધનગિરિ, સીકોતર, ચાવનાટ, પાંડિય, તાલીક,
 ત્રિહતિ, ભોટ, મહાભોટ, ચીલ, મહાચીલ, બંગાલ, ખુરસાણ, મગધ, વચ્ચ,
 ગાજણા પ્રમુખ અનેક દેસ વર્તેછ.

—આચીન શુભશર્તા ગદ્યસંહર્ષઃ પૃથ્વીચંદ્રચરિત્રઃ પૃષ્ઠ ૧૨૮
 વળી સરખાવે

“ગોડ, ચોટ, ગાજણ”, કનૂજ, મરઠક મિ વસિ કીધ.

લાટદેસ નિ સિધુ સવાલખ, જૂજર સોરઠ લીધ. ૧૩

મધ લીધાં માવવ, અંદેરી, માંડવ, સારંગપુર,
 રણધંસર, ચીત્રોટ, બવામટ, વલી લીક નાગુર. ૧૪

પૂર્વ દિસિ જિમલપુર, મથુરાં, વલી તે અંતરવેધ,
 મધ કાકપુર, ભોજપુર, કીસા પ્રાણિ આંપી લીધ. ૧૫

પૂર્વ સાગર લગઈ કટક લેધ આગઈ કીઈ પીયાણ;
 મધ દ્રુહી રા દેસ છંડાળ્યા; તિહાં અઘાઠં ચાણ. ૧૬

હિંદુરયાની અનંધ પડુઆ, વલી નલધર લીધ.
 મઈ કારિમર, કામરુ, હિમાચલ ચૂલ લગઈ વસિ કીધ. ૧૭

ખુરાસાણ મધ ખુરતલિ ખુંઘૂ, પ્રાણિ લીક નિધાન;
 મધ મારી મૂજવલ્લ લાગાં; લીક હવ મુલતાન. ૧૮

ચીલ, ભોટ, દંદર, દેસપતિ, દીલી ભગવ આવઘ,
 દોરસમુદ્દ લગઈ મુઝધા અઘ ધરિ દંડ લઘ આવઘ. ૧૯

કવચરણુ અનિ અનાગુંદી, બેદર, દેસ તિવિગ—

ગુદરિ સોનાં, પાન જિહ્વાં ગુદરણ, વાણી બોવણ ચંગ— ૭૦

એન્હી ભૂમિ નિવમ મઈ આપી ખાંડા પ્રાણિ લીધી,

દેવગિરુ રાણિત રામદે તેણુજ બેદી દીધી.

હરણુભમરીમાંહિ નિસમા દરિયાણીતરિ બેઠ,

સંધિવદ્વીપતણું બે રાત્ર, હાથી પૂરણ ભેટ.

ઉચિ, કવચથ, નવા બંદિર, હિરમજ નિસમા કામર,

તેહતાણા માલ ધરિ આવણ, અમ્હ ધરિ કરણ સલામ,

સેતબંધ રામેશ્વર સૂળીય વાનરિ બાધિ પાલ,

પરતણ આણુ તિહાં જણુ માહારા; ધરયું અક્ષારુ રાત્ર.

વિષમ દુર્ગ મધ સવિ પાવણિયા, ભરતખંડ ભટવાહ,

નલકુર ગઢ વિસમૂં સૂળીય આણુઆણુનું કાઠ.

૭૫

—કાન્હડદેવખંધ: ખંડ ૨

ગઢ ચિત્રોઢ—ચિત્રકૂટ—ચીતોઢ—હરેપુરના રાજ્યનો ઐતિહાસિક જૂને કીલ્લો. કુંભવમેર—રજપૂતરથાનમાંનું એક નગર હિંદ—માળવા ન. ગુજરાતના સગમ પરનો સુવિખ્યાત ગઢ જુઓ

“અમે હિંદરિયોગઢ જીત્યો રે આનંદ લવા !”

—ગુજરાતી લગ્નગીતો

સીરોહી—આણુપર્વત પાસેના એ નામના સંસ્થાનનું મુખ્ય નગર. આણુ—ગુજરાતની ઉત્તરનું ભણીણ એ નામના પર્વત પરનું હવામ્યાન. ભટલોર—પ્રાચીન ભખાલીપુર—ઝાલોર જૂનોગઢ જોયો અજમેર—પુરાણે અજમેર [સં. અજેયમેઠ] નો કીલ્લો. મંડલગઢ—મંડવ—મંડોગઢ—મંડુ. ધારનો જૂનો કીલ્લો. મથુરા—પ્રાચીન સાત મુક્તિપુરીઓમાંની એક. સાત મોક્ષદાયિની નગરીઓ:—

“અયોધ્યામથુરામાયા કાશીકાચી અવન્તિકા ।

પુરી દ્વારાવતી ચૈવ સપ્તેતા મોક્ષદાયકા: ॥”

—અયોધ્યા, મથુરા, માયા (હરદ્વાર), કાશી (વારાણસી), કાંચી, અવંતિકા અને દ્વારકા એ સાત મોક્ષદાયિની નગરીઓ છે.

દીલીનગર—પ્રાચીન હસ્તિનાપુર ને હાલનું દીલ્હી શહેર. અન્નમ
રણ્યધર—અનિત રણસ્યધોરનો ગઢ—જયપુરના રાજ્યનો અલેલ હુંગરી
ખીલ્લો. દેલવાણુ—ઘેનોનું પ્રસિદ્ધ તીર્થ દેલવાટા, રસિક દહેરાબાંધણીમાં
ના શિલ્પકામ માટે જગવિખ્યાત. રાણપુર કાઠીઆવાડમાં. કેરવાટા [કધરવાડ]—
મારવાડનું શહેર. નાધૂર—નાગુર—નાગોર જોધપુરના રાજ્યનું—મારવાડનું—
જૂનું નગર. 'નવકોટિ' કહેવાતા મારવાડના ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ પ્રદેશ માટે જુઓ
કર્નલ ટોડનું રાજસ્થાન:

છાપય

મ'ટોવર. સામંત, હવે અજમેર સિદ્ધ મુવ.
મઠ પૂંગલ ગજમલ્લ, હવે લોદ્રવે ભાણુભવ.
અરહપાદઃ અરણુધ, જોજરાન જલધર.
જોગીરાજ ધરધાટ, હવે હાંસુ પારકર.
નવકોટ કિંકુ સંજુગત ચિરપંવાર હરથાપિયા
ધરણીવરાહધરુ ભાણ્યા કોઠખાંટ જૂજૂખીયા."

પૃષ્ઠ ૭

૪૧-૪૬ મછેકું—મછલપુર—મઝલપુર (?) મહિલી—(?) માંડવા—(?)
મગહાટવા—માહાટાંડવા (?) ગોરખપુર અને ચંપારણુ—ખિહારમાં આવેલાં
રથલો. જિહ્વત્તર—ચહ્વત્તર (?) પુરસાણુ—ખોરાસાન. આ રથલને કવિએ
અજ્ઞાનથી હિન્દમાં ગણ્યું લાગે છે. ખરું જોતાં એ ધરાનના ઈશાનકોણમાં
છે. પદ્મપાટણુ—પાઠાંતરે કુરિયાપાટણુ. મુવતાન—હાલના પંનખમાં
આવેલું નગર. મુઠકાપોલ—પાઠાંતરે મુઠકાપુર (?) પુરહાટ—(?) સવા
લાખ પર્વતની વાટ—હત્તર હિંદના પહાડી પ્રદેશમાં આવેલી અસંખ્ય
પર્વતકોટિયો. ખોહલ—પાઠાંતરે 'ખેહલ' (?) 'પોલ,' સીકુર, સિહોર ચરણાટ,
રસિકજગઢ, મગસિર, માટઃ આ ભૌગોલિક રથલો હત્તર હિંદનાં છે. જિહ્વા
નગર—પાઠાંતરે 'ઝહાલનગર (?) લખણપુર—લખનો (?). ગોડ—ગોડ—
ગોડખંગાળા. કામરુ, કામાક્ષ—કામરૂપ વગેરે હિમાલયની તળેટીનો આસામ
સુધીનો જૂનો પ્રદેશ. જમલાપુર—જમણાપુર—જિગણાપુર—હાલનું જુઆન-
પુર, જવાનપુર, કાશીની ઉત્તરે આવેલું નગર. જોડલ, જોસેર નિ જોડિયાણુ
'અડલ જસા તે જોડિયાણુ—'અડલ જસા તે જોડિયાણુ' પાઠાંતર.. ગઢ
મુકતેસર—મુકતેશ્વરનો કિલ્લો, જામપ્રદેશનો એક કિલ્લો. નવાપાટ—(?)

સિદ્ધર—(૧) લાગીમઠ—(૧) લખમણપુર—(૧) વારાણસી, ગયા [ગયા]
કેદાર: પ્રસિદ્ધ તીર્થસ્થલો. લાગીસો—ઠરીય, ઓઢીઆ, ઓરિસ્સા. નલધર
એ નામનો પંતળનો પ્રસિદ્ધ દોઆળ. વિશ્વનાથ—(૧) ધાવા પાટ—પાટ
માંડયા, ધાવણી નાંખી ખરીદ—(૧) ખેડલું—(૧) રાણપુર—સૌરાષ્ટ્ર-
વાણી રાણપુર (૧) રતનાગર—રતનપુર (૧) સોપાગઢ—સુપારકનો કિલ્લો

પૃષ્ઠ ૮

૪૭-પર માગહાટ—(૧) મુગવ—મોંમવપુર (૧) વિલનગર—દક્ષિણ
ઐતિહાસિક વિશ્વનગર. ગૂંદીયાનહવ—આનાગૂંદી. વરંગુળ, હાલના
નિઝામના રાજ્યનો કુંબરી મઠ (૧) મૂંબીપાટણ—(૧) દેવગઢ—દેવગઢ
—દેવગઢ. કાહાલરપાટણ, કરહંડ, રાજકુંડ, રાગોમતી [પાટાંતરે સંગોમતી]
—(૧) સીંગવ—સિંહવદીપ, લંકા. નવા—લંકાથી પૂર્વે ફળદ્રુપ ટાપુ
ચંદ્રામતી—ચંદ્રાવલી (૧) શ્વેતબંધ રામેસર રામ—સેતુબંધ રામેશ્વરના
રામનાથ મહાદેવ, હિન્દના પ્રસિદ્ધ બાર જ્યોતિર્લિંગમાંના એક આ તથા
આમાંના બીજાં ધામોનાં નામો માટે જુઓ

“ સોમનાથ સોરઠ વસે, લક્ષ્મણની મહાકાલ;
શ્રીશૈવ મહાકાલજીન જ્યોતિર્લિંગ સુવિરાળ
ઓંકારે અમલેશ છે, માહિમતી પ્રિય સાર,
નાગપૃષ્ઠ કેદાર વળી કાશી વિશ્વેશાગાર.
ડાકણ્યાં ભીમશંકર, દારુકવન નાગેશ,
ત્ર્યંબકેશ ગૌતમીતટે, સેતુબંધ રામેશ.
વૈજનાથ સોલે સરસ ચિત્રલોમ સુવિચાર;
ધુશ્મેશ્વર એરુળવા સિવાલયાગિરિ સાર.”

—સકલશાસ્ત્રનિરુપણ: પૃષ્ઠ ૬૪

કલહયપુર(૧) કંહલીગામ—(૧) સંભલ—નુરત જલવાનું પ્રસિદ્ધ ગામ
સીકોત્તર—(૧) મવબાર—‘દારસમુદ્ર’, ‘દારસમુદ્ર’ એ નામથી હાલના
મદ્રાસધ્વાકાનો ફળદ્રુપ સમુદ્રકાંઠાનો પ્રદેશ, મવબારકાંઠો. ચૂડા—કાઠિયાવાડનું
ગામ. કાચલાપુર—(૧) ચૌઆલ—ચુંવાળ. હત્તર મુજરાવમાં આવેલો પ્રદેશ જુઓ

“ આરાસુરમાં અંબારાણી, ચુંવાળમાં બહુચરબાળી.”

ନଂସୁରୀ, ସେବତ୍ରୀ, ଶିବା, ଶିବୀତ [ଗଂ. ଶଂପଦ—ଉପରଥୀ ଛାୟ]
-ଶିବଭଂଡର, ଶାସନୁଁ ପୋର୍ତୁଗିଜ ସଂଗ୍ରହ ଆ ଗ୍ରନ୍ଥୋ ଶୁଦ୍ଧରାତନା ଓ.

କଂକ୍ଷୁ—କାକ୍ଷୁ ଦେଶ, ସରସ୍ବତୀମଣି ପ୍ରାଚୀନ ଭୂମିନୋ, ପାଶ୍ଚାତ୍ୟମାନୋ ସମୁଦ୍ର-
ପ୍ରଦେଶ. ନାସିକଗ୍ରନ୍ଥ—ଗଢ଼ାରାଞ୍ଚନା ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଶିବୋ. ଅଗାଧୀ—ଅଗାଧ (୧)
ବେତରଣୀ—ବେତରଣୀ ନଦୀ ବରତଣ୍ଡନୀ ଗଢ଼ାରାଞ୍ଚନା ମହାନଦୀମାନୀ ଐକ. ଶୁଦ୍ଧୋ

“ ଅଂଦ୍ରମାଆ ନେ କାରୟଧୀ, ସପୋରଣା ପ୍ରିୟକାର,
ବିଶ୍ବାମିତ୍ରୀ ମୁଖରଣା ବେତରଣୀ ସରଘର.”

—ସଂକଳନାନ୍ତରାଧିକାର

ଐରଂବେଶି, ଦେବଗିରି, ଗାନ୍ଧାରୀ—ଗଢ଼ାରାଞ୍ଚନା ଶିବୋ. କଳହସ, କବର
—(୧) ଆସେଇ—ପାଞ୍ଚାନ୍ତେ ‘ଆସେଇ,’ ଅସୀରଗଠ (୧) ସାବନେ (୧) ଗଢ଼ାରୀ—
‘ଗଢ଼ାରୀ’ ‘ଗଢ଼ାର,’ ଶାସନା ନିଶ୍ଚୟନା ରାଜ୍ୟକୁ ନବର. ଦେବର—(୧) ପାଞ୍ଚୁ,
ଶାନ୍ତପୁର—(୧) ପିଠିକାଶୁ—ସଂକ୍ଷୁ; ‘ପଠିକାଶୁପୁର ପାଞ୍ଚୁ.’ ଭରଣ୍ୟ [ଶଂ.
ଭୃଗୁକଞ୍ଚ—ଭରଣ୍ୟ—ଭରଣ୍ୟ]—ନମଂଦାତପରଣୁଁ ପ୍ରାଚୀନ ଭରଣ୍ୟଶାହେର, ପ୍ରସିଦ୍ଧ
ଭୃଗୁଶାସନା ଶାସନୋ ନିର୍ଦ୍ଦେଶୁ ‘ପାଞ୍ଚାନ୍ତା’ ସାଧା—ଶୁଦ୍ଧ ନାମ ‘ଶୁଦ୍ଧିମନ୍ତ,’
ସମସ୍ତୀ ରାଜ୍ୟୋନା ସମତଣୁଁ ଶୁଦ୍ଧୁଁ ଗଢ଼ାର, ଶାସନା ଅଗାଧବାଦ ଶାସନୁଁ ସାଧାଗଢ଼ାର,
ଶୁଦ୍ଧୋ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଶାସନା:

“ ଶଂକାନୀ ଶାନ୍ତୀ ନେ ସାଧାନୋ ବର.”

ଗିରଞ୍ଜ ଗିରନାର—ଗିରିନଗର, ଶୁଦ୍ଧାଗଠ. ଶୁଦ୍ଧୋ

“ ଗଢ଼ୋ ଗଠ ଗିରନାର ସାଧନା ସାଧୁ କରେ,
ମରତା ରାଜେଗାର ଶଂକାପା ରାଜୁଦେବୀ । ”

—ଶାନ୍ତୀଆବାଦନୁଁ କଂକ୍ଷୁ ଶାନ୍ତୀ

ପାବୋ [ଶଂ. ସମଗଠ]—ପାବାଗଠ, ମଧ୍ୟ ଶୁଦ୍ଧରାତନୋ ସାଧାନୋ ପାସେନୋ
ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଗଠ, ଶାନ୍ତୀଶାନ୍ତୀନୁଁ ସାଧନା. ଶୁଦ୍ଧୋ

“ ଗା । ପାବାନୀ ପଠରଣୀ ରାଜୁ କାଶିକାରେ ଶାନ୍ତ । ”

—ସଂକଳନାନ୍ତରାଧିକାର

ଗଢ଼ାର—ଶାସନା ଭରଣ୍ୟଶାସନୁଁ ଗଢ଼ାରଗାମ; ପୂର୍ବେ ଐ ଗଢ଼ାର ତରୀକ
ଗଢ଼ାର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଶାନ୍ତ. ଶାନ୍ତ—ଶୁଦ୍ଧାଗଠ ପାସେନୁଁ ଗାମ, ‘କଂବରାଗଠନୁଁ ଗାମେ’
ଶି ଶୁଦ୍ଧା ଶାନ୍ତୀମାନା ମୁଖସିଦ୍ଧ. ଗଢ଼ାର—ଗଢ଼ାର ଗଢ଼ାର, ଶାନ୍ତୀବାଦନୀ ଶାନ୍ତୀ
ଆସେନୁଁ ଗଢ଼ାର. ଶିବ—ଶିବ ଗଢ଼ାର.

૫૪૬ ૬

૫૩-૫૬—જાંઝમેર—(૧) તલાનૂ—તલાન, કાઠિયાવાડનું જાણીતું ગામ. ત્યાંનું તીર્થ ‘ ખીજા પ્રાચીનાધવ ’ તરીકે કાઠિયાવાડ-ગુજરાત-માં જાણીતું છે. દેવકુ પાટણ દેવલવાસ—દેવના પાટણમાં જ્યાં દેવકુળનો [દેવલ] નિવાસ છે તે, પ્રભાસપાટણ ચા સોમનાથપાટણ ચોરવાડિ જાણી દેવાસ—કાઠિયાવાડનો મનોહર ને હરિયાળો લીલી નાથરનો પ્રદેશ. મૂવ મહાદેવ—મૂલેશ્વર મહાદેવનું ધામ. માંજલૂર—માંજરાલ, કાઠિયાવાડમાં. સંખોદ્ધાર—સંખોદ્ધાર જેટ દ્વારકા પાસેનો સંખજેટ કંઈ—એ નામનો પ્રાંત. પંચાગ્રસિ—પાઠાંતરે ‘ પંચાચલ ’—(૨)

ગિરિનારિ—ગિરનારમાં. હિંમલાજ ખેત્ર—હિંમલાજ દેવીનું તીર્થ. અણુહલવાડું પાટણ—અણુહલપુરપાટણ, મધ્યકાલીન ગુજરાતની રાજધાની. ધોલક, ધંધુક—હાલના અમદાવાદ જિલ્લાનાં નાનાં શહેરો. ખંભાત—સ્થાનનગરી—દીવાદાંડીના સ્તંભને લીધે અનેક નામોથી પ્રખ્યાત જૂનું ખંભાત-ખંદર. જુઓ.

- (૧) “ આગળ નગરી દેવહતણી, ધવિત્રપણુધ રાખધ તેહતણી.
નગર જોઅંતાં મન મોહંતિ, પાંચ નામ એહેનાં જોતંતિ: ૬
પહલધ નામધ ત્રંખાવટી, ખીજા નામધ ભોગાવટી.
ત્રીજધ નામધ લીલાવટી, ચક્રધ નામધ અમરાવટી. ૧૦
નામ પાંચમધ ખંભાવટી, વિચિત્રપણુધ જાણી સરસતી ।
જેહેવું નામ તેહેવું પરણામ, એહ નમર છધ ઉત્તમ કામ. ” ૧૧
—નરપતિ: પંચદંડની વાર્તા: આકેશ ત્રીજો

(૨) વળી જુઓ.

“ નમર ભલો રે ત્રંખાવટી કેળખીજોરની વાડી રે । ”

—નર્મદસંપાદિત નાગરજ્ઞીઓમાં ગવાતાં ગીત

હિન્દનાં તેમ જ ગુજરાતનાં ઉપર વસુવેલાં અને હવે પછી ખીજવાર આવતાં ભૌગોલિક સ્થાનોનાં સ્થાન પરત્વે આપણી પાસે મળતી માહિતી જૂન છે. આથી તેતે સ્થાનોનો અમુક સ્થળે હોવાનો નિષ્કૃંચ કરવો એ પછું જ અઘરું કામ છે. આપણા વિરલ પ્રભાસુત્રંચો કે હલેખમત્રંચો પછું હજીએ જોધએ તેવા સંપૂર્ણ નથી. કેટલેક સ્થળે તો તેઓ પરસ્પરવિરોધી

પણ હોય એમ જણાય છે. રાખ્દોચ્ચારોએ અને જૂની પ્રતોના અશુદ્ધ લઘીઆઓએ પણ આ કાર્યને વિકૃત કરી બહુ જ અધકું કરી મૂક્યું છે. આ સ્થિતિમાં રાજપાલના તીર્થપ્રવાસમાં જે રથલોનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે તેને વિષે સંતોષકારક માહિતી નથી અપાઈ. જિજ્ઞાસુ અભ્યાસક આ માહિતીને સંપૂર્ણ કરવા માટે કનિંગહામનો ચંથ, નર્મદકૃત ગુજરાત અને કાઠીઆવાડ સર્વસંચય, દુર્ગારાંકર શાસ્ત્રીસંપાદિત ગુજરાતનાં તીર્થસ્થાનો, જ્ઞાનવિજયસંપાદિત જૈન તીર્થોનો ઇતિહાસ, નર્મદારાંકર કિરેદીસંપાદિત ‘ગુજરાતનાં ઐતિહાસિક સાધનો-વિભાગ ૧-૨’ તથા કવીશ્વર દલપતરામસંચલિત અને શ્રી પ્રાબંસ ગુજરાતી સભાસંપાદિત ગુજરાતના ઉદ્દભા-એક ઐતિહાસિક પ્રસંગો અને વાર્તાઓ વગેરેવગેરે જેઠા લેશે તે કંઈક વિશેષ ચોકસાઈ આવી શકશે. સંપાદક

સુધિ [સં. ગુદ્ધિ]—ખખરઅંતર. બણી—માદ. નયરનિવેસ [સં. નગરનિવેશ]—નગરના અંદરના બાગમાં, કામમાં.

પૃષ્ઠ ૧૦

૧૦-૧૬ ભૂલો—માર્મંભૂલેલો, ભૂલો પડેલો. રાતિ—રાજિત—હે રાજ-વંશી પુરુષ ! કાજ સારી—કાર્ય સફલ કરી. પરદાર—પરકીય સ્ત્રી, ગાઢી માળણ. સ્વામી—મોટા માણસને સંબોધતાં ‘સ્વામી’ રાખ્દના પ્રયોગનો જૂના ગુજરાતીમાં વપરાયે હતો. બણી—કઢી.

પૃષ્ઠ ૧૧

૧૭-૭૫ અંધોત્તી—નાવણ, સ્નાન. જુઓ અગોલિલા, મદનિયા=દંભો. સાહિદાલિધૃત ભોજન—ચાખા [સાચિ] દાળ અને ધીનું ભોજન. જુઓ

(૧) “જેઠા ગોખે સોગડે રમે, સાહિદાલિ વિના નવિ જમે.”

—નયસુંદર : રુપચંદ્રકુંવરરાસ

વળી તે કાલની ભોજનરીતિ માટે જુઓ

(૨) “X પદ્ધિવડ” પરીચયા રૂલાવણી, ખંડખાઘ, પકવાન; પછી પરીચયાં ઉવડાં અન્ન. તાં વિશાલ સ્વાચિ પરીચી સાહિદાલિ, ધૃતતણી નાકી, પાખલિ સાકતણી પાલિ. જિપરિ ફર કરંબા દહીં વાપરછ. ઇણિ પરિ લોક ભોજન કરછ.”

—પૃથ્વીચંદ્રચરિત્ર : ચતુર્થ ઉદ્દભાસ

ધોલ—લયપચતું. જુઓ

“ભણિ જીવ અમીનું ધોલ.”

—મણિલાલ વ્યાસસંપાદિત લાવણ્યસમયગણિકૃત વિમલ.

અખંધ : ખંડ ૧

—જમ નણે અમૃતનું શુદ્ધ—હુઓ-હોય એમ લાગતું હતું. ‘ધોય’ શુદ્ધાને મળતો રાખ્દ લાગે છે. આપણે-‘લઈબદતો કંસાર’ કહીએ છીએ તેમ ધીની છાકમછાળવાળું લોગન એ અર્થ લાગે છે.

ખાટતવાઈઈ—તળાઈ પાયરેલા પલંગ ઉપર સહી [સં. સ હિ તે જ]

—જમ સંસ્કૃતનું લખાણસ્તાવેન્તેમાં બિતરી આવેલું રૂપ. અર્થ : એ કમળ છે, એ ચોક્કસ છે. સવિસ્તર અર્થ મટિ જુઓ દિવાનખડાદૂર કેશવલાલ મુવસંપાદિત ભાલણકૃત પૂર્વકાદંબરી : સમજૂતી : પૃષ્ઠ ૨૨૮.

આધા—પાસે. આધુનિક શુજરાતીમાં ‘આધુ’ નો આ અર્થ બિલટો લાગશે, જૂના શુજરાતીમાં આ જ અર્થમાં એ રાખ્દ બહુધા વપરાતો. જ્યાં હોય ત્યાંથી દૂર ખીલ પાસે જહું એ લાવમાં જૂનો પ્રયોગ થતો લાગે છે. જુઓ

(૧) “આમ જેમ તન બિન્હો સાસ, મોઝઈ સરિ મૂકઈ નીસાસ,
ગણિકા આધી છાની નઈ, હિયડ બેપરિ મૂકઈ પાય” ૪૯૧

—કુશલલાલ : માધવાનલની કથા

(૨) “અસમાધિ ફેડી રાત્ર ફેંચરી આધી તેડી.”

—માણિક્યચંદ્ર : પૃથ્વીચંદ્રચરિત્ર : અતુથ ઉલ્લાસ

દોઈ [સં. દિ]—બે. ‘ભાઈ’ બણી બલેગ લવા—‘પધારો ભાઈ.’ એમ બોલી સારી પેઠે [બલેરા] બેટયા [બલા]. ‘આવસ—[સં. અવિસ] ફૂકમ,’ આજ્ઞા. જુઓ કડી ૩૪.

અવધારિ—વિચારમાં લો, વિચારો. પોઠી [સં. પ્રૌઢ]—મોટી ઉમરની, પરણવા નેગ. બેઠત્ત [સં. આત્-પાસે]—ઓત્ત, ઓરાં, પાસે. બિલટો રાખ્દ ‘પઠત્ત’ [ધણું કરીને સં. ય ઉપરથી]. સુરતજીવામાં ‘ઓરાં આવ’ એ પ્રયોગ હજી પ્રચલિત છે. વળી જુઓ

“ઓરાં આવની સલણા પ્રણ ! સામજા ને !”

—દયારામ : અરબીએ

વળી અરદ્ધપરદ્ધ, ઓળખીતાપાળખીતા, ઝટપટ વગેરે ઢિંઢાંવથી થયેલાં
ગળદોનાં રૂપેા મટિ જુઓ કાદંબરી : સમજૂતી : પૃષ્ઠ ૨૬૩

મેસાપક—વરવધૂનો મળતો આવતો અનુચિત. જોડીય—વાગ્દાનથી
જોડેા, સમ નહીં કરેા. કાવ [સં. ક્યાન]—ઠેકાણે

પાવ—પાળા, પચપાળા, પાવક. મહુ—પાર. વાસ—જિતારો, વાસો. દેવાતિ
[સં. દેવાલય]—દેવમંદિરમાં

પૃષ્ઠ ૧૨

૭૬-૮૨ કન્યા કહી કુંઆરી રહિ ૧-શુ કન્યા ક્યાંય કુંવારી રહે ૧ એ
તો પરણી જ. રાનના વિચારો પણ ‘ડોસો કુંવારો મરે, ડોસી કહી પણ
નથી મરતી’ એવા છે. માગાં—હાથની માગણી, પાણીચદણ માટે દરખાસ્તેા.
જિ સરજું તિ દસિ તિહાં—અદૃષ્ટમાં નિર્માણ થયું હશે તે જ થશે. રાન
ઉપરઉપરથી જોદરકારી બતાવે છે. તતખણ [તતજન]—તરત જ. તામ-ત્યાં.
મનસુધિ [સં. મનઃસુદ્ધિ]—મનને શુદ્ધ-નિઃચિત-રાખીને, સુધાસુધ ઠેકાણે
રાખી, પૂરતી ગણતરી કરીને. સિદ્ધિ—પૂર્ણ કામના, સફળતા...કરી-હંસા-
વતીને નીહાળીનીહાળીને જોઈ. જાંચિ [સં. વસગ]—ખોળે. મંત્રીએ
ભાવિ ધુવરાજકુમારવધૂને વણલ તરીકે ખોળે બેસાડી. ક્ષ કીદ્ધ—શ્રીક્ષ
આપું [કીદ્ધ]. એક માસ અમ્મ જોલ જ વહિ—અમારો કાલ [જોલ]
એક મહીના સુધી ચાલે [વહિ]. માસદિવસ—મહીના એક સુધીના
દિવસો. અવર [સં. અવર]—ખીન. એવડી મહાગતિ ધાણું કિહાં ૧—
[વિક્રમચરિત્ર ન આવે તો પછી] મારી શી મહાદશા [મહાગતિ] યાય ૧
અવધિ [સં.]—અનધ, મુદત. આય—વિશંબ. કાર—કરાર, બાંધી.

પૃષ્ઠ ૧૩

૮૩-૮૧ જાણ [સં. જાત]—વિદિત, ખબર. બેરાટો [સં. ટર્ફ +
વર્નો]—રીસથી જોતો થયો, ઝાટ થયો, એટલે ગુરસે, આટો, વાંકો એ અર્થ
પણ નીકળે. રીસ બરી—રીસનો માર્થો. દ્રામ—પૈસા. ધર બિહાં પુન્યનું
લાલ હું લેહેત—અહીં જ બેઠાંબેઠાં હું પણ પુણ્યનો સ્વાદો [લાલ]
લેત. તાહરા કાન્નિ—તારા કાચરિયું, તારે માટે. અનેક [સં. અન્યતર]—
ખીનું, બળવું. રાજપાવ !.....અમ્મે—રાજપાલ ! વમે ધર બેસો, તમને
કામની સુપ્રત કરવામાં અમારો જ મુનોહ થયો છે. વિક્રમરાજ અહીં પ્રધાનપદ
સહ સેવા સાથે સખત વાકપ્રદાર—કટાક્ષ—કરે છે.

અરંજિયો—નાપુશ થયો. જિદાસ—ખિન્ન મનનો. દેસાજિરિ...
 ધરવાસ—દેશાવરની રખડપટ્ટીની વિટંબનાઓ વહોરી, ધરની અંદર રહે-
 વાનો. લાલ ગૂમાવી વિચોગી બન્યો. કમં'વિહુલો કાં લવિ ?—બેનસીબ
 માણસે પોતાની બેનસીબી માટે ક્યાં જઈ લવારો કરવો [લવિ] ? સલા
 સહિત સાચું કહું—લરસલા વચ્ચે-પાંચ સમક્ષ-પ્રધાને રાત્ર કહ્યું પછી
 તે રાત્રએ નિશ્ચયપૂર્વક [નિટાવ] બોલું માન્યુ [કહું કરિ]. 'નિટાવ'
 શબ્દના અર્થ માટે જુઓ

“પાતરાહ મૂછિ વલ ધાવી ચિસમા બોલિ બોવઃ

જે કા માહારી આણુ ન માનઈ ચૂકઈ ઠામ નિટાલ ” ૬૨

—કાન્હડેટમખંધ : ખંડ બીજો

પરતક્ષ.....નિટાવ—રાજકુમાર : તમે સાક્ષાત્ લક્ષ્મી [પરતક્ષ
 લક્ષ્મી] ને તરછોડી [પરદરી સં પરિન્દ] તેથી જરૂર [નિટાવ] તમે
 રસથૂન્ય [નીરસ] છો. અરસિકને રસની વાત શા માટે કહેવી ? દુમ્બે
 લહુયા નિ લાડિકા જીય ન જણો વાત—તમે બાળારાત્ર નાના [લહુયા-
 [સં. તણ] ને બહાવધેયા [લાડિકા] એટલે સ્ત્રીવિપયક [સ્ત્રીય વાત]
 શું સમજો ? પુન્યિ...રાત—જે તમારી છટ્ટીની રાત્રિએ વિધાતાએ સૌભા-
 વ્યના લેખ લખ્યા હોત તો તે પુણ્યથી તમે પદ્મિનિને પરણવાનો લાલ
 લેત. સરન્જિં [સં. મૂજ]—નિર્માણ કર્યું, વિધિલેખ લખ્યા હેમાયય
 [સં. હિમાચલ]—હિમપર્વત, હિમાવયપર્વત. તના [સં. તનુ]—દેહ
 ચૂરિં [સં. ચૂર્નિત]—ચૂરા કર્યા, ગાજ્યું, ઓગાજ્યું એ અર્થમાં. કરવત
 કરિ કેદાર—કેદારતીર્થમાં જઈ કરવત મૂકાવ્યું. ખૂબો થઈ બિરવ પડિ—
 ઉપવાસી રહી બિરવજાંપમાં પડે. અસવના વખતમાં (અંધ) પ્રહાણ
 યાત્રાજીએ કાશીયાત્રાએ જઈ લેરવનપ (જાંપ) નામની સખ્ત ને આકરી
 શુદ્ધિકિયાની કસોટીએ ચડી જવ કાઢતા જુઓ 'લઘરવજાંપ' શબ્દ
 માટે શંકરપ્રસાદ રાવલસંપાદિત પ્રબોધખત્રીશી અથવા માંડણ
 બંધારના જિઆણુ : વૈરાગ્યવીશી વળી જુઓ

“પાદપ કહે પેસો પાણીમાં તે કમળે આધા લેવનપ;
 અધંજેન રહી ઈશ બપારો આપોપૂં ખૂંચાડી કાંપ.”

—ઉલ્લસ : રામાયણ

ભૂખો...નારી—આવી ભૂખથી પેટે ભયંકર દેહાત્માશુદ્ધિ કરી મરી
નય તે પુરુષ આની પદ્મિનિને વરી શકે.

પૃષ્ઠ ૧૪

૯૨-૯૨ મેરકલા, મૃગલોચની, વપુ િ મોહન વેસ-દંસા નલે મેરના
કલાપ [મેરકલા] જેવી, હરિહના જેવી આંખોવાળી અને જેનું શરીર
મોહક રૂપવાળું છે એવી છે

નવખંડ નીરખી નારી—મેં નવે ખંડોની સ્ત્રીઓ ધારીધારીને જોઈ
નવખંડ એ જૂની હિંદુ માન્યતાનુસાર હિન્દના નીચેના જૂદાજૂદા વિભાગો છે

“ ઇલાહત, ભદ્રાચ, હરિવર્ષ, કિપુરુષ, કેતુમાલ, રમ્યક, ભરત,
હિરણ્યમય અને કુરુ.” નર્મકથાકોશ છેલ્લા ‘કુરુ’ ને ‘ઉત્તરકુરુ’
આથવા ‘ભરતવર્ત’ કહી નીચેના ઠામેરે છે:—

“ રામ, દ્રામણા, હિરે, વિધિવસ અને મહી.”

—નર્મકથાકોશ : નર્મકથાકોશ

તોવિ [સં. તુલ]—સુવાણે, સરખામણીમાં. નાવિ—ન+આવે.
તાકણી [સં. તક્ષણી]—ત્રીજી અવસ્થાવાળી જુવાન સુંદરીઓ. સ્ત્રીઓની છ
અવસ્થાઓ ગણાય છે:

“ કન્યા સપ્ત સુવર્ષ લગી, ગૌરી દાહ્યા ધાર;
સુગંધા અષ્ટાદશ લગી, મધ્યા ચોરીય સાર.
પ્રૌઢા તે ચાળીસ લગી, વૃદ્ધા તે પછી નલ્લ;
ષટ્ સ્ત્રી અવસ્થા એ ગણી; દોવિંદ કરે વખાણ.”

—સકલશાસ્ત્રનિરુપણ

હે !.....સંસારિ !—અરેરેરે ! નસીબ ! તેં આ શું કર્યું ? સંસારમાં
તો કમ [ગતિ] કંઈ જાણે જ છે, રામારૂપ વખાણતા.....ખાદારિ—
રમ્ય સુંદરીના સૌન્દર્યની તારીફ કરતાંકરતાં મારું હૃદય કંઈ નલે થાકીને
ખદાર નીકળી નય છે, મને શુદ્ધજીવ રહેતી નથી છેક—પાર, છેડા.
જુ મુખિ નિર્દોષ એક—જો મારા મોંમાં ને જો તો એવા મુખથી
જે હંસાનાં રૂપવર્ણન થાય એમ નથી.

હાંડ રાગ—પ્રેમ છાંડયો અર્પાઈ ના રનેહનો ન
ઠયો પ્રાયાગ—ગંગાચમુનાના સંઘમ
દાવનું અન્ધાહોખાદ. અમેઘ્યા—ગ

સરસ્વતીર—જેના પર અધ્યાધ્યાનગરી છે તે પવિત્ર નદી સપ્તમીનાં પ્રત્યયનો અહીં લાપ થયો છે મિથિલા—રાજર્ષિ જનકદેવની રાજધાની, વપા—વપારગૃહ

પૃષ્ઠ ૧૫

૧૦૦-૧૦૭ ભણીસાની ઉત્તમ નારી—સૌન્દર્યવતી ભરીય સ્ત્રીઓ, ચાહા વાસિ શ્રીદેવમોરારિ—ન્યા ઓઢિયા (ઓરિસા)માં જગન્નાથજી [શ્રીદેવમૂરારિ] વાસો વસે છે એમનું તીર્થધામ છે મોરારિ—મૂક નામના રાક્ષસના રાત્રી [બહુમીઠિ સમાસ] જારતના ચાર ધામોમાં એક જગન્નાથપુરી ગણાય છે

“ બદ્ધિનાથ શ્રીજગન્નાથ રામનાથ શુભ નામ,
ચતુર દારિકાધીરાશ્રય, ઋષિમુનિના વિશ્રામ ”

—સકલશાસ્ત્રનિરુપણ

દેવાતલ મિ જોયુ ભમી, નહિ નારી કો હ સાસમી—શુભરાતની મહાનદી નમંદાના કાકાઓ મે ભમીભમી જોયા પણ તે લાટદેરામાં પણ હ સા જેવી રવકપનતી મે જોઈ નહીં ‘વસતવિલાસ’કારે સૌન્દર્ય ને રસિકતામાં અમર કરેલી લાટમુઠ્ઠીઓ પણ પ્રધાનમનને કંઈ વિસાતમાં નથી નમંદાનાં ચાર નામો

“ દેવા અને સુનમંદા, મોકલકન્યા જાણુ
સોમોદુબવા ચતુર જાણે મુનિજન નામ પ્રમાણુ

—સકલશાસ્ત્રનિરુપણ

નીરત [સ મિચિતિ]—સાતિ

પૃષ્ઠ ૧૬

૧૦૮-૧૧૫ તાપીતલ—તપતી સૂર્યપુત્રીનો કાંઠો આ કાકામાં ભમતાં ભમતાં પણ રાજપાવને હ સાસમી સ્ત્રીઓ દેખાતી નથી સુરતીમુઠ્ઠીઓના વર્ણન માટે આધુનિક કવિની પદ્ધિઓ સરખાવો

‘ હજિણી શી ચચવવાન નાનુક ને નમણી
ફૂલની કળીસમ સુકુમાર સુરતની રમણી ”

—નાનાલાલ નાનાનાના રાસ ભાગ ૧ અપર્યાલુકાવ્ય

દંકણકેરો દેસ નિધાન...અતિપાન—દંકણ દેસ નારીએ,
સોપારી-દેસ [સ પુર્ણાકલ] અને નાગરવેલનાં પાનનું સ્થાન [નિવાન]
છે સરખાવે:

“ ધરિધરિ વાડી, દેસલ, પાન, નાલિકેર, કેવિનાં રાન,
સરસ દેસ ધરિધરિ નવાણુ, દિસધ લોક અલિ દહ મુનલુ ” ૧૬

—નરપતિ: પચ્ચદહની વાર્તા આદેશ બીને

સૌરાષ્ટ્રકુવસુદરી—સૌરાષ્ટ્ર [સૌરાષ્ટ્ર]ની સુદર કુવવધૂએ સૌરાષ્ટ્રની
રાગણી, સુદરીઓ અને ઘોડીઓ વખણાવી એ જૂની ને જાણીતી વાત છે
મરહુમ—મરાઠાદેશ [સ. મહારાષ્ટ્ર] અને બીજાપુર, જાલણીવગની
આદીવસાહી સાખાની રાજધાની મહારાષ્ટ્રની અતિસુંદર કુવવધૂઓનાં સૌંદર્ય-
વર્ણન મટિ જુઓ દયાશરએ કરેલું વર્ણન પ્રક્રમી [મનમદ દપરથી]—
પરિક્રમા કરી

કુરુક્ષેત્ર પૃથિવિમાં સાર—જગતના સારરૂપ કુરુક્ષેત્ર સરખાવે

“ ધર્મક્ષેત્રે કુરુક્ષેત્રે સમન્વેતા યુગ્મત્સના । ”

—ભગવદ્ગીતા

અતિપ્રહુલ પ્રથવીનુ પીઠ—પૃથ્વીનો ઘણો વિશાળ [પૃથુલ] પ્રદેશ
[પીઠ] અમરખા...દીઠ—ત્યાં (કુરુક્ષેત્રમાં) એ અર્થના મુખના
આકારવાળાં મનુષ્યો જોયાં

પૃષ્ઠ ૧૭

૧૧૬-૧૨૪ એક કહ્યું...નરનારી—પ્રધાન પોતાના પ્રવાસની ભય કરતાઓ
અને ત્રાસનું વર્ણન કરતાં જણાવે છે કે મેં કુરુક્ષેત્રમાં એકએક કાનવાળાં
[એકકહ્યું], હાથીના કાન જેવા કાનવાળાં [મજકહ્યું], ફતરાના કાન
જેવા કાનવાળાં, [સ્વાનમુખાં], નાચા દેહવાળાં [વિષ્ણુઆસહ્યું], જે
શરીર ને જે મુખવાળાં [પ્રા વેસર—જે શરીરધારી], અધેકાના આકારવાળાં
[ખરનિ આકારિ] અને સ્ત્રીપુરુષો એકબીજા સાથે સંધાઈ અથેલાં [જડિતદેહ]
મનુષ્યો જોયાં. તે દેખતાં અમે દરખારી [રાક્ષસ]—આ સેવકનાં હાંબાં
ગગડી ગયાં [ખડબસા] ને વિચાર કરી [વિમત્સીનિ] ત્યાંથી અમે
દિ'મત્તકેર પાછા હઠ્યા [વહા] ઈલ્લિ પિરિ.. બમો—આવેઆવે પ્રકારે
મારા દેહને મેં કહ્યું આપ્યું [દમ્યું] ને કુ પરદેશીમાં ભટક્યાં [ભમે]

ગાજાંધુ—ગઝની. મ્લેષદેસ [સં. મ્લેષ]—આર્યો પોતાથી ઈતર પ્રત્યેકને મ્લેષ-યવનો-કહેતા હેમાજલ [સં. હિમાચલ]—હિમપર્વત. 'ય' ને બદલે 'જ' થયો લાગે છે. પર્વતનાં યુગ-પહાડોનાં ઝુંડ—જુથ [યુથ], ગિરિમાલાઓ. સમોતરિ—સરખી, જેવી. મારુઆડિનો મોહોટો દેસ-નવકોટિ મારવાડનો મોટો મૂલક. યલ કરી-મઢ પર ચડવાના દુઃખને લઇને શ્રમ કરી [યલ કરી]. પોહોર [સં. મહર]—જમ, રાત્રિદિવસનો આઠમે ભાગ.

પૃષ્ઠ ૧૮

૧૨૫-૧૩૧ જોયણ તેર—તેર યોજન, છપ્પન માહના વિસ્તારવાળો આબુગઢ. ખપ—હિપયોગ, જરૂરિયાત. મહદેસ [સં. મત્સ્યદેશ]—વિરાટનગર. દેસમાંહિ સીમ ગુજરાતિ, નગરમાંહિ શ્રીખંભાતિ—બધા દેશોમાં ગુજરાત તો હદ છે, એની વિશેષતાનો પાર નથી તેમ જ શહેરોમાં ખંભાત જેવું શહેર નથી. સોલંકીઓના વખતથી ગુજરાતની ભહોળવાણીની ને વેપારલક્ષ્મીની આપણે કરનારું ખંભાતબંદર હતું એ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ હકીકત છે.

એ સત્ય...પરિમાણ—રાભ ! હું કરું છું તે ખરું માનો કે હું આ મહાપ્રવાસથી છવીને પાછા આવી શક્યો તે જ છતાં સરખું છે. માયા સાદેની એ મુસાફરી હતી. પરિમાન—માપ, પ્રમાણ.

સમીપધ...અવિચલપદવાસ—કવિ ખંભાતની પાસે દરિયાને મળતા મહીસાગરનો અને સામે કાંઠે કાઠિયાવાડની દક્ષિણે જીભેશ પ્રભાસપાટણનો—સોમનાથપાટણનો—હલ્લેખ કરે છે. મહી અને સાગરના સંગમ અને સામેથી દેખાતા પ્રભાસદર્શનને લીધે ખંભાત એક પવિત્ર લીધું બની રહ્યું છે, આથી ત્યાં માત્ર નાહ્યાથી જ મુક્તિનો શાશ્વત લાભ [અવિચલ-પ્રભુ-પદ-પણાનો વસવાટ] મળે છે. ગુજરાતી કવિ પોતાનાં વતન ગુજરાત અને બંદર ખંભાતનાં મુક્તકંઠે ને ભક્તિભાવથી અહીં વખાણ કરે છે.

મંત્ર—મંત્રણા, વાતચીત. લખમણ પ્રેરો લીલાવતી—લીલાવતીએ લલમણને પ્રેરણા કરી [પ્રેરો] તો જ મને હંસાનાં દર્શન થયાં.

પૃષ્ઠ ૧૯

૧૩૨-૧૪૧ તેજ તનતણી—તેવી [તેજ] કુમારી [તન-તનયા]ની વાત શી રીતે કહી બય ? અથવા તે રાજકુમારીના શરીરના [તન]ના તેજની શી વાત કહું ? મારાથી કણું જણું નથી

શિલાબંધ—પથ્થર [શિલા]થી બંધિલા. પાખત્રિ—ફરતા. આવાસ—
મહેલ, રહેવાનાં ઠામ. સાત ભૂમિ ભિંચો આકાશ—સાતમાળનો અને
આકાશને અડકે એવો ભિંચો. બલ્લ કમાડ—મુંદર દરવાજા [કમાડ સં.
સ્પાટ] એ લોહાની [લોહડાના] પાટો [પાટિ—પટા, ચીપો] જડી હતી.
ભોગલિ...સાત—મહેલના દરવાજાના આગળામાં [ભોગલિ] સાતસો મણ
લોહું હતું. સંપુટ તાળાં—ઢાચના સંપુટના—ખોળાના—આકારનાં તાળાં,
જૂનાં ખંભાતી તાળાં હજીયે શુભરાતમાં વપરાય છે. લીડાં—દીધાં.
પોહોર...ફરિ—બખ્ખે પહોરે ડોકા [નોખતિ] વાજતો. કામિની—પ્રેમણ
સ્ત્રી. શત એક—સો. રમતિ—કીડા, રમત. નિગતિ [મં. નિ+ગમ્]—
વીતાવે. કરિ કાજ...ગમિ—મનગમતાં કામો કરે. રુપિ રવિમંડલ રુંધીય—
હંસાવતી તેના દેહીધ્માન તેજથી સૂર્યમંડલ [રવિમંડલ]ના તેજને પણ
હાંધી નાંખતી, ખાળતી [રુંધીય સં. રુધ્-અટકાવવું.] તેર...ચડી—તેને તેર
વધે થયાં હતાં. સ્વયં વિધાતા, હાથે ઘડી—બ્રહ્માએ એ હંસાવતીને
સ્વહસ્તે જ નિર્માણ કરી [ઘડી]. જીની વાનિ—જે સ્ત્રીનું શરીર હમેશાં
લિંગવયનું રહે એ આત્મિક કામળ મુંદરતાનું ચિન્હ છે. હતમન્તન—હપસેલા
રતન [હત્તગપીન વયોધર]. અધુર પ્રવાવ—નીચલા એક [સં. ઓછ] પરવાળાં
[સં. પ્રવાલ] જેવા રાતાચોળ હતા. વેળીફંટ યસુ મહાકાલ—એની ગૃથેલી
ને શટકની વેળી મહાકાવપ્રજાના હંડ જેવી હતી. શિમ રાખડી...લાલ—લાલ
પરવાળાંથી જડેલું એના માથાનું ધરેલું હતું ગાત્રિ બિસતી અંકકિ બલિ—
એની જાવ—કાનજૂમણ—ગાવને બારાબર લાયક હતી અને તેજના અંબકારા
મારતી હતી. કંકિ મુખાવન અમૂન—ગળે મૂલ્ય ન થઈ શકે એવો મેલન-
હાર હતો. નિર્મલ નાસિકા બિપાર ફૂલ—સ્વચ્છ નાકે હીરાની જડ [ફૂલ]
શોભી રહી હતી. ચક્ષ આલ્પતાં પ્રચિત્તી ચક્ષી—જ્યાંજ્યાં હંસાનાં નેન
ફરતાં ત્યાંત્યાં પૃથ્વી જલ્મે ચલાયમાન થતી, બૂકપ થતો. તેજિ કરિ
ત્રિભોવન ખવલલિ—હંસાના તેજથી ત્રિભુવન-સ્વર્ગ-મૃત્યુ-પાતાલ-રોકી
જકતાં, હાલી જતાં [ખવલલિ]. આંખિ ભરી—અણીદાર ને મેંશ ધાલેલી
આંખોની હું શીશી તારીફ કરું? નરહ—નરનું. ‘હ’ એ સંબંધાર્થ
પદીનો પ્રત્યય છે. મન ધડિ—મન હ્રુબ્ધ થાય, ચલિત થઈ વિવેક થાય.
ઇદ્રાદિધ—દેવોના રાજા ઇદ્ર વગેરે. ઇદ્રના અપાર વેલવ ને જીવનભરો જાણી
માટે જુઓ પૈરાયુદ્ધ કથાકોશ. પડિ—ગોહ પામી ધરણી દળે, કામવશ

ચાચ નિમેષ—આખનો મચકારો વીજ [સ. વિષ્ણુ]—વીજળી રગા
દાત ખીજ—વાવ પોથીથી રમેલા દાતો દાડમના લીલા દાણા જેવા દીસતા
સિંહનની સિંહના જેવી જેમા પાતળી સિંહના જેવી પાતળી કઠિંગળી
દુઓ

“ મધ્યે લામા ચકિત્તહરિણીપ્રેક્ષણા નિમ્નનામિ ।”

—પાતળી ડવાળી, ગજરાયની મૂંઝીના જેવી આખોવાળી ને ડાડી
નામિવાળી—

—કાલિદાસ મેઘદૂત

સદી કુડી—વીસ સખીઓ બહેનપણીઓ ચતિ ચતિ જોતા કટિનક
—એની જેનો વાક જોતા મનને અકુશમા રાખનારા—ચતિઓ કામવિબળ
થતા કામી પુરુષવત્તો શુ વાક ?—આમ હોય ત્યાર કામીજનો ચવિતચિત્ત
ચાચ તેમા તેમનો શો અપગ્રાધ નાક [વ. ૫] ?

૫૫૭ ૬૦

૧૪૨ ૧૪૮ મૂઢશી [સ. મુદ્રેશ]—વીટી ચાણુચી પીતાબગતો
—પીળા રેશમા માડીનુ ચાર ચોની જાપ કોનો ઘણો—ચોળીમા ચાર
સીઓ [ખાપ] નુ ભરતકામ કથું હવે ખતનવિ—વિવરા ચાચ સુમ્સન
કાલિક—(૧) શુદેવ, ગર્ભયોગી શુદ્ધ કૃત્વદેવાન બ્યાસના પુત્ર ધૃતાચી
નામની અપ્સરા શુદી—મેના નુ રૂપ લઈને બમિ હવે રતી પતી તે
ગિય રૂપ ધારણ કરતી એક વખત બ્યાસની દષ્ટિને પડી એને જોઈ બ્યાસનુ
ધીરું પ યુ તેમાથી યરેના પુત્રનુ નામ શુક પડયુ એના ગર્ભજાનનુ
એને ધમડ હવે બ્યાસે જીને બહુનાથ જન પાસે મોકલ્યા તના નનુ
ધમડ ડતરી યુ હવે એનુ લગ્ન બલિષ્ઠ નામના પિતરની કન્યા પીવરી
(વારિલી) જોડે થય હવે તેનાથી એને પાંચ પુત્રો—કૃત્વ ગીરજા,
શંભુ, ભૂરિસુત અને જય—તથા એક પુત્રી કૃત્વી અથવા કીર્તિમતી—થયા
હતા જુઓ પૌરાણિક કથાકોશ

(૨) સનક બ્રહ્મદેવના ચાર માનસ પુત્રો મનુ, સનત્કુમાર, સનત્કુન્વત
(સનાતન) તથા સનદન—માનો એક ચારે ભાગે એ મોટા બ્રહ્મનિષ્ઠ હતા
જુઓ પૌરાણિક કથાકોશ

જાણિ સોનિ કુંદલુ રસ્થા—જલ્લે કે કુંદનને સોનાનો ઢાળ થડાવ્યો હતો. લીલાઈ—રમતમાં. પાગ—પદ, પગવાં. મન્મથતિ પાગ ખવડિ નેઝરી—મન્મથામિની હંસાને પગે જાંઘર [નેઝર સં. ગુજર] નો ગ્રણકાર—છમ છમ ચવાજ—થતો ત્રિપુતારિ—સિર, ત્રિપુર રાક્ષસના શત્રુ. ત્રિપુરાશુર—ત્રિપુરનગરનો ત્રિપુરરાક્ષસ એનું નગર અગ્નિ, રાક્ષ અને જળથી અલેશ્વર દુર્ગનાથું હતુ એ નગરકોઠને શિવે કાતિંડી પૂર્ણિમાને દિવસે બરમીભૂત કર્યુ હતુ જુઓ નર્મકથાકોશ

સસિયર સમાન—ચંદ્રમા જેવા સુખવાળી, રાશિમુખી, મદનસુલોચન—કામદેવના જેવી સુદર આંખોવાળી, કામાક્ષી. રૂપનિધાન—મોંઢયું ભાનન, રથાન. અધરે બિંબ—ઝાઠ લાલ બિંબ—પાકા ધીસોડા—જેવા શતાચાળ હતાં. જુઓ

‘ પક્વાર્ચિત્રાધરોષ્ઠી]—પાકા ઘોવાના જેવી લાલચાળ ઝાઠવાળી—

—કાલિદાસ : મેઘદૂત

જંધ...કદવીરતંબ—કેળના થડ સમી સુદર જંધાઓ હતી રથામા—ચીવનજર. મન્મથતિમંદા—હાથીની ચાલની મધક ધીરશંકારતાથી કમકીને ધીમાં પગવાં લેલી. સુખયા [સં.]—ભાગ્યવતી. પીનનિતંબ—જેનાં નિતંબ સાથળો—ભારે [પીન] હતાં. જુઓ

‘ શ્રોણિમારાદલસગમના સ્તોકનમ્રા સ્તનામ્યામ્ ।

—જંધાભારથી ધીમી ચતિની તે સ્તનભારથી નીચી નમેલી—

—કાલિદાસ : મેઘદૂત

આદિજનિતા—જન્મને ઉત્પન્ન કરનારી આલસક્તિ, જાંબા, પાંવંતી. જુઓ મેઘદૂતમાં વક્ષ પોતાની પત્નીનું આણું જ ચિત્ર મેઘ આગળ રજુ કરે છે:

“ યા તત્ર સ્યાનુવતિવિપયે સૃષ્ટિરાદ્યેવ ધાતુઃ ।”

—“ સ્ત્રીસંબંધમાં બ્રહ્મદેવની આલસક્તિ જેવી તે ત્યાં આગળ ઢરો.”—

—મેઘદૂત

મદમૃગ સ્વરૂપિ—રૂપમાં કરતુરીહરિણીના જેવી. મદા ગામરી—ત્રેમના મદ-મીણા-ધી સુરત, ગણરાયવી. મદભર આલિ—ઠગસાબધ અભિમાની આવ-ની. લોચન તરિ-એની આંખો પોતાની મુદ્દતાને લીધે મુખકમલ ઉપર નહોતરતી-તરવરતી-હોય એવી હતી, [નિરલત્તોવના.] શિહરિ ખાલી પગવાં બરિ—લેખાવની આલે ત્યારે જીતાવણું લપછપિયુ નહોતી આવતી, તે રોગતટિાવની ધીમેધીમે લહેરીની આલે આવતી, તેની આવ મોઢક હતી, તે લલ્લકાલી આલે આવતી.

પૃષ્ઠ ૬૧

૧૪૬-૧૫૫ સીવ [સં. શીતલ]—ધીમા, ઠડા ગાસતી—આસ લેનીલેની, ધીમેધીમે. સાહજ સ્મરિ ઉન્મતી—સ્વાભાવિક [સહિ-સ્વભાવજન્ય] કામદેવના રંગધો [સ્મરિ] મદમાની હતી [ઉન્મતી] હારભાવ દેખાડછ હતી—આણુ સિમત કરીને એના અદરના મનોભાવ (ઇગિત) એના રાગીરના હવનચવનથી સ્પષ્ટ કરતી હતી. હાવભાવના રસિક પ્રદેશમાં જીતરવા ઇચ્છતા નિહાસુએ સચિસ્તર હકીકત માટે છોદાલાલ ભટ્ટકૃત 'રમેશાક્ષ'માના અથવા સકલરાક્ષનિરુપણુમાંના નાયિકાવક્ષણુતુ પ્રકરણુ પાંચવું હાવની સખ્યા સોળની છે:

“કિવકિંચિત, વિભ્રમ, વવિત, હેલા, લીલા, હાવ, વિહતિ, કુટમિત, મદ, તપન, મોઝ્ય, મોટાવિત, વિચ્છિતિ, વિચ્છોક, વિવાસ અને વિચ્છેપક”

નમંકથાકોશ

વળી જુઓ તેત્રીસ વ્યભિચારી ભાવ:

“આવસ્ય, અસૂયા, હર્ષ, અમર્ષ, વિષાદ, ગર્વ, રમૃતિ, ધૃતિ, મતિ, સુપ્તિ, સ્થાનિ, નિવેદ, અગ, સંકા, નિદ્રા, વ્યાધિ, રિબોધ, પિતક, મીડા, આવેગ, મરણ, મોહ, મદ, ઉન્માદ, અવહિત્ય, અપરમાર, ઉમતા, ઓતુદ્ય, ગ્રાસ, દેન્ય, ચિંતા, ચપવતા અને જડતા.”

—નમંકથાકોશ

નહિ ઇન્દ્રતણી વરવસી—નહો હંસાવતી ઇન્દ્રની અપ્પરા ન હોય એવી મંદમંદ હતીને હાવભાવનાં દર્શન દાખવતી.

હર્વશી—સ્વર્ગમાં નૃત્યગીત કરનારી રૂપમોહિની અને ચાતુર્યસંપન્ન દેવાંગનાઓમાંની એક. એમની સખ્યા સાઠ માટે છે તેમાં રંભા, તિલો-ત્તમા, મેનકા, હર્વશી એ મુખ્ય છે. તાપસોને છળવા ઇન્દ્ર એમને મોકલે છે.

સમુદ્રમંથનકાળે દાસી સદવર્તમાન એ નીકળી હતી. પાણીમાંથી [સં. અર્] નીકળી માટે અપ્સરા. નરનારાયણના ઉર સમીપ સ્થિતા હતી તેથી તેનું નામ 'દેવે' ઉત્પન્ન થયું હતું. ઉત્પન્નના વિગતવાર ઇતિહાસ માટે જુઓ પૌરાણિકકથાકોશ.

બારે કોણ—બધાએ વખતે. કાલ ત્રણ છે. કવિએ 'બાર કાલ' પ્રયોગ શાથી કર્યો હતો તે અપ્પ સમગ્રાણ નથી નેત્ર વિશાલ—દંડાની આંખો કાન સુધી પ્રસરતી લાંબી ને વિસ્તૃત હતી. સંગ—સહવાસથી તવ કામી—હોઈ—ત્યારે પુરુષને ક્ષિણે [બિભલો] કામવિકાર થતો. કામિની...બંદાર—તે રમણીય સુંદરી કામદેવના રસનિધિ [બંદાર] રૂપ હતી.

કવિતા—' કવિ 'ના અર્થમાં જૂના ગુજરાતીમાં આ સંજ્ઞાનો વપરાશ થાકુ રહ્યો લાગે છે. જુઓ.

(૧) " કર સાહી કવિતાતલો મારમ મૂઝ દેખાણી."

—શંકરપ્રસાદ સવલસંપાદિત શ્રીધરકૃત

"સવલસંપાદિત શ્રીધરકૃત

(૨) " બુદ્ધિમાનિ તાં મિ સ્તબ્ધં, ચતુર રક્ષમાંહિ એહ;

કવિતા ! કાળે શીસ મ આજુર્યો દેવી પ્રજાધ એહ."

—ભાલજી : ધ્રુવાખ્યાન

મીઠવિં—મીઠવે, સરખાવે. ધિક્ક ! કવિતા...મૂળ માત્ર ?—મધુસૂદન રાજપાલદાસ જણાવે છે કે સુંદરીગુણને સશી સાથે સરખાવે એમ જ કવિએ કવે ■ તેઓને ધિક્કાર છે; સશી તો સ્થિર છે. એ હાવભાવનાં ફરાર ક્યાં કરાવી શકે છે ? હાવભાવથી ચોતાના અવયવોને [ગાત્ર] ને રોખાવે તેની આમજ ચંદ્ર તે કાણ લેખામાં ?

સુરતસમિ—સંજોગકાલે. રંગ—રસાસ્વાદનાં ઉપજોગમુખ. કાઈ લાગિ—શરીરથી લગ્ન પામી, રતિક્રીડાવખતે લગ્નના સંકાયથી દેહદાન કરે [અંગ આધિ]. ચપલ ચક્ષુ ઉનમિલન કરી દીન વચન બાળિ સુંદરી—તે સુંદર સ્ત્રી તરફ આંખોને ઘ્રાણીથી કરી મદુગદિત બોલ બોલે છે.

રાજપાલે હંસાનું સ્વરૂપવર્ણન કરતાં નાયિકાનાં બધાંએ લક્ષણ લખેલોત્તરકાવનાં પણ—હંસાના વિવાહ પહેલાં દર્શાવી દીધાં છે. તે ઔચિત્ય-બુદ્ધિથી વિકૃત નથી છે. કાઠએક બીજી પદ્ધતિનાં આદર્શ પૂરેપૂરાં વર્ણન

કવિએ આખ્યાં હોત તો પણ ચાલત. માત્ર રાજપાલના અહીં ત્રીજ રોકની ને આશ્ચર્યની દશા સ્વીકારીએ તો જ આનો જાણવા વાજબી બણી શકાય.

૫૪૭ ૨૨

૧૫૬-૧૬૫ શ્રવણ, વીણિ વિકાસતઃ ચાલ-હંસાનાં' કાન, વેણી [વીણિ] અને ગતિ [ચાલ] વિખ્યાત [વિકાસત] હતાં, વખાણને પાત્ર હતાં. સુરતસ્વેદ પ્રસીદ્ધિ ગાલ-સુરતના પસીના-રતિકીડાના શ્રમથી-ઉત્પન્ન થયેલા પ્રસ્વેદથી તેના ગાલ બીંબઈ જતા. સંખ્યા-અંક, હફ, સંખ્યા રૂપ...લાડું-એના રૂપની વિવિધતાનો મારાથી પાર પમાતો નથી, એની રૂપવિવિધતાએ તો આડો આંક વાળ્યો છે. ધુરિયદી-આરંભથી. છેક-પાર, છેડા. અવમજ્જા-બેદરકારી, બન્ન કથેા જૂના ગુજરાતીમાં 'બયટ'ની જાતિ પ્રુદ્ધિગ છે. પોહોતી પ્રાપ્ત થઈ, ફળી, પૂગી, પુહુતી, ખોતી, ખોચી. સં. પ્રાપ્ત, પ્રા. પત્ત ઉપરથી હકારના પ્રદ્વંપથી અને સ્વર-સંક્રમથી 'પુહુત' થઈ 'ખોત', ખોચ, ખોક, પૂગ વગેરે થયેલ છે. જુઓ દિવાનબહાદુર દેશવલાલ કુવસુખાદિત 'પૂર્વકાદંબરી : ' સમજૂતી : ૫૪૭ ૩૩૨.

કાંત્યર્પીજયું થયું કપાસ '—હવે તેવું થયું, શ્રમ અદ્વિત ગયો !

દેહ દમિજ—શરીરને કષ્ટ આપ્યું [દમિજ સં. દમ-ઉપરથી]. વરસાલિ [સં. વર્ષાકાલ]—વરસાદમાં. વૃઠા મેહ—વરસાદ [મેહ સં. મેષ] વરમ્યા [વૃઠા સં. વૃત્ર] હેમિ [સં. દિવસ]—દિવસકાલે, દેવમંતકાલે, શિયાળે. હડબા મડગડિ—ટાટથી હાંડાં-ગાત્ર-[હડબા]—ગમતી ગયાં [મડગડિ]. આકલ કાર—ધુમ્મસ. કારિ—આકળનાં કરેલાં જલ્દ બિન્દુઓ વરસાદનું બાન જાણે કરાવતાં. સેજ શિયાલિ...મુખ—રસિક ગૃહિણી [સ્થામા] હું મુખ શિયાળામાં [શિયાલિ, સં. શીતકાલે] સ્વાભાવિક રીતે [સેજ, સં. સહજ] યાદ આવણું, મને ધરનો વિચોજ સાલતો. સિર...યાય—રાજપાલ અહીં એના દુઃખદ પ્રવાસનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે : મારે માથે પ્રચંડ સૂર્ય તપતો, નીચે [તલિ] રેલી [વેલ સં. વાતુકા] તપીને દાહ ઉત્પન્ન કરતી, પ્રવાસ શરીરને અગ્નિના લાડકાથી જાણે બાળતો. ભરબિન્દાસાનિ માંહ—ચેત્રવૈશાખના ધનધનતા ઉપજુકાલમાં. અવ—ગળ. જલિ—બળે. હાંડવા—મૃગજાળે. સીતોદક વાય [સં. શીત+વ્દક]—કંડા પાણીની

ઠાડી હવાવાળો વાયરો [વાય સં વન]. આઠ દિસિ—ચાર દિશા ને ચાર ખૂણાઓ કવિએ દમે દિશા ગણાવી દેતાં તે પછી વિશેષ ઉચિત હઈ. ૬૪ [સં. રાવા]—દાવામિ.

પૃષ્ઠ ૨૩

૧૬૬-૧૭૫ દો હિલિ [સ દુઃશ્રવ, અપ. + દુઃશ્રવ]—દોહલું, વિકટ કપરું. ગમિ—ચીંતા અનામ [અ. કનુમામ=ખુશીથી કોઈને કંઈ આપવું તે નમમ=મન ગાછ કરે એવું હલ એ હપરથી]—ખુશીથી આપવાની વસ્તુ, ગરાસ, ભેટ. જુઓ અમીરમીયાં ફારુકીસંપાદિત 'ગુજરાતી ફારુકીઅરબી શબ્દોનો કોશ': પૃ. ૨૬.

ભોમિ પડા મૂઝ હાય—મારા હાય હેરા પડ્યા, હું નિરુપાય છું રહ્યું ખપ્યું—મહામહેનતે મેળવેલું નિમ કૃપણની ધરિ આધિ—નમ કંજુસને [કૃપણ સં.] ઘેર ધન [આધિ સં. અર્થ] આવે તેમ

કવિ મધુસૂદને રાજપાદમુખે કળાવેલું હસાનું રૂપચર્ચુન જૂના કવિઓની પદ્ધતિ ઉપર છતાં ધણું જ સરસ ને સ્વતંત્ર છે. સરખાવો આ સાથે 'ચૌર-પચાશિકા'ની નાચપ સંસિકવાનું વર્ણન:

(૧) " આજ અઢાગઈ મનિ માનિની ચિંતુ ચંપવસોવનવની,
ગોરિદામસરિખી સાર, મુખઅણુજ વિકસિત આકાર. ૫૩
નાહાના દેમ ન આવઈ નયણિ મુતી ભીડી માતાવયણિ,
સંભારઈ વિદ્યા વીસરી તિમ હું સમઠં એ સુદરી." ૫૮

—શ્રીમતલાલ દલાલ. પાટણના બંડારે અને ખાસ કરીને તેમાં રહેલ અપભ્રંશ તથા પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય બિહલણ પંચાશિકા ઠાવ્યઅઉપઈ

કામકંદલાનું વર્ણન પણ આવું જ એકધારે છતાં રસિક છે:—

(૨) " ચંપવસુ સકોમવ અંગિ, મરત વેણી નણિ ભુયંગ !
અધરરંગ પરવાણાવેવિ, ગયવરહંસ હરાવઈ વેગિ ૧૮૮
નાક નિરયો દીવાની સીખા, પાંહે રતનજડિત જહરખા;
સીસમૂલ સોવનરાખણી, કંચલુમયિ ધડ રતને જડી ૧૮૯
ગણિ એકાવવ નવસરહાર, કંકણનેશર રણજીતાર;
મુખ ભણે પૂનિમનો ચદા અધગબિંબ દિસઈ અરવિંદ ૧૯૦

પીન પયોધર કડિનોત્તજ, લોચન બહુ ચદિત કુરંજ !
ભાલ તિવક, સિર વેણીદંડ, બમરવંજ બહુ કોદંડ ! ૧૨૧
દોમલ, સરવ, તરલ આંશુલી, દંત નિસ્થા દાદિમની કુલી;
ખલકધ ચૂડા સોવનતણી છિછ ઘંટા મુહામણી. ૧૨૦
કેસરસિંહ નિસી કટિલંક, રતનજડિત કટિમેખવવંક,
જંધ જુગલ કરિ કદલીચંલ, અબિનવ કપધ રમણી રંભ. ૧૨૩
અંગલ ચંદન કેસર ચોલિ, અધરદશન રંગિત તંગોલ;
અંજનસૂં આંદ આંખડી બહુ વિકસિ કમલપાંખડી !” ૧૨૪

—આનંદકાવ્યમહોદધિ : મૌકિલક ૭ : કુશલલાભરચિત
માધવાનલની કથા

વિગ્રહવેધ—વિગ્રહનો ટંખ, ટુકખ. અનંજ [સં.]—કામદેવ. જુઓ
કામનાં વિવિધ નામો :

“મદનો મન્મથો મારઃ પ્રયુન્નો મીનકેતનઃ ।

કંદર્પો દર્પકોઽનહગઃ કામઃ પચ્ચારઃ સ્મરઃ ॥

શઘ્રાર્મિર્મનસિજઃ કુસમેષુરનન્યજઃ ।

પુષ્પધન્વા રતિપતિર્મકરધ્વજ આત્મમૂઃ ॥

—અમરસાર

સપરાણ [સં. સપ્રાણ]—બલવાન. જુઓ શુભરાતી ગાળે ‘પરાણે’
—પ્રાણે--બળથી વિરામ્યો—હંસાના અનુરણમાં વિશેષ હુબ્ધ થયો.
ન્યાંહાં. હંસાકુમારી—વિક્રમચરિત્રની પ્રેમવેદનાએ એને હંસાવીન કર્યો છે
તેથી ન્યાંત્યાં એ હંસાની ભૂતિને જ નોંધ રહ્યો છે. પદ્મદાણી—ઘોડે
સવાર થઈ વાળિ—ઘોડો. રાજપાલસૂં ત્રોડો તાગ—“રાજપાલ સાથે થડ-
બડયો” એ અર્થ નીકળી શકે. ત્રોડો—તોડયો. તાગ—પાણીનો તાગ-પાર,
ઠાંડાઇ-તાગડો રચ્યો—“પ્રપંચ ખેલ્યો” એમ પણ પ્રયોગ થાય છે.

હાય ધસિ.. રીસ—પ્રુષ્કળ રીસ ને અકળામણની આ મનોદશા છે.
દાદા—દહાડા. વાલો—વળાવ્યો, જતા રહેવા રત્ન આપી.

૧૭૩ મી કડીમાં વિક્રમચરિત્રને કમવાદી ચીતર્યો છે. અંતરિ—વચ.
ગાળામાં, દરમિયાનમાં. વિભાસણ—વિચાર [સં. વિ + મૂઝા ઉપરથી]

૫૪૪ ૨૪

૧૭૬-૧૮૨ પરિચય...ખાણ—સૂર્યાસ્ત થયે [ભગિ] ને હંચાઈ મુખદર્શન કરીય તો હું અનાજ [ખાણ સં. ઘાવ] ખાઈશ. પ્રત્ય— [સં. પ્રતિષ્ઠા]—ટેક, પ્રત, નિયમ. વધી...નીર—હંચાના મુખદર્શન પછી હું પાણી પીશ. પાણીપંથો—વેગીલો ઘોડો. સાદાણ—ઘરકર. જુઓ

“ દસરથ રાજનિક, સાદાણ સંજિ ન પાર.

નિગુનિતુ ઉચ્છવ ચેખાનાં સવિ કહિનઈ મુખકાર. ”

—દેશવલ્લાલ મુવસપાદિત પંદરમા શતકનાં પ્રાચીન ગુર્જર-

કાવ્ય : કર્મભૂત સ્ત્રીતાહરણ : વિ. સં. ૧૫૨૬

સાનુ સાદાણ, પતિ તું મૂઝ સાય—સાંભળ ઘોડા ! તું જ મારાં સરકર [સાદાણ] માલીક ને સહાયક, સાથી [સાય] છે.

પસંદાણ પસંદાણો—છન નાંખ્યું, પાખરો, પાખર નાંખ્યું. તાજાણો— ઘોડાની એક વિશેષ ભતિ જુઓ નીચેનું અર્થવર્ણન:—

“ દેરા કાશ્મીર, કંબોજ કાચૂલતણા, ખેત્ર, ખૂરસાણ, ગૂધા બુખારા, અવલ ઉત્તર પવન પાણીપંથા વધી, ભલભલા કંબોજી તેજ દુખારા. નીલડા, ખીલડા, સખલ કંબોજડા, શતડા રંગ, કવિલા, કિહાડા, કિરડીયા, કાલુઆ, પૂંસરા, દૂસરા, હાંસિલા, વાંચલા, ભાગભડા. પવનવેગ પાખરો ફોજ આગલ ધર્મા, ચાલતા ભાણે ચિત્રામ લેખ્યા ! એકલા અથ જિજ્ઞેસીશભતાણે કટકમે લાખ પંથાસ સંખ્યા. ”

—મોહનલાલ દેસાઈ : કવિવર સમયમુંદર

વાગો—ભાગો. ખમચિ—કમરપટ્ટો (?) કરવાલ [સં. કરવાલિકા]

—તરવાર. જુઓ

“ હયાં આપુધ કરિ રખવાળ, સન્નાહ પિહરો કર કરવાલ. ”

—ભાલણ

ભટણી—ખેચી, ઝાલણું. કંધિ [સં. કંધ]—ખાંધિ. પાકાં.....ભરી

—પાકાં પાંદડાંનાં તોળારા [પોદારા (૧)] ભરી લીધેા. હયવાગ— ઘોડાની શ્યામ. જુઓ

“ મોરી ! મેલો ઘોડાલિયાની વાગરે ! કુંવરી ! વેરાટની,

મારા રથને ભવાનો દો માગરે ! કુંવરી ! વેરાટની. ”

—લગ્નરામ : અભિમન્યુનો ચક્રાવે

ઝાટકીને—ખંખેરીને. પૂછ X ...કરિ—ચાલાક ઘોડાની ગતિનું વર્ણન.
ખુરતણ—એડી. ધસમસ—જોશળંધ, થાસભર. પોહિ કૂટિ—પહો ફાટી
[સં, મહા ઉપરથી]. વાઠનીર—મુંદર પાણીભર્યું. બહુબીહિ સમાસ.
મનગુહિ—મનની નિર્મલતાથી.

પૃષ્ઠ ૨૫

૧૮૩-૧૯૧ અવાર—અણુઅટકયો [સં. અગર્વ]. સૂર્યપસાયિ—સૂર્ય-
ના તેજના પ્રસારથી અથવા સૂર્યના અજવાળાકરૂપ કૃપાથી [સં. પ્રસાદ-
વસાય]. અતિદ્રકકૂં—બહુ જ પાસે. ત્રાંખાનો ગદ—ત્રાંખાવટીની ખંભાતની
કીલ્લેખંધી. ચોહો [સં. ચતુર-ચતુ-ચોહો]-ચાર. અંપાઈ—ફેર આવે
[પ્રા. ક્ષપ્ત]-જુઓ હેમચંદ્ર : પ્રાકૃતવ્યાકરણ : ૮ : ૪ : ૧૨૬.

પીરોભ [ફા. પીરોજી, કીરોજી]—આસમાની, લીધું. તપિ—તપે,
ચળકે નિલાડિ [સં. નિલાટ]—કપાળે. કરિયો ૧૮૮ થી ૨૦૦ સુધીમાં
ખંભાતનું સરસ વર્ણન છે.

રથણાર [સં. રત્નકર]—સાગર, અરબી સમુદ્ર. ગડગડિ—મેાભના
અવાજે વડે ગળના કરે. મહીયનહીને કંથ—સાગર. મહીનહીને પતિ
અંપાળ્યો—ખેંચ્યો, અટકાવ્યો. વિતપતિ—વિશેષ હીપતો; ચળકતો (૧)
ટોડા—ટોડલા, ટોડલા ત્રિકલસા—ગઢનાં શિખરો

પૃષ્ઠ ૨૬

૧૯૨-૧૯૬ બરણુ—બરતી. સધર્વા ..આભરણુ—બધાંએ તીર્થોમાં
ઐક [આભરણુ સં. આમર્ણ]. જોયણ [સં. યોગન]-ચાર ગાળનું ઐક
ધોળન. પાખણિ—ફરતા. પ્રાકાર—પગાર, કોટ. ધલહર [સં. ધલગૃહ]—
અગાશી. સોવન્નમિ [સં. સુવર્ણમય]—સોનાનાં. જલમાલ—જળિયાં-
માળિયાં. નાના નરરંગ—વિવિધ પ્રકારની ને નોંખી. પંચરાખસૂં—પાંચ
સૂરોમાં. જુઓ

“ તંત્રી તાલ સુઝાંઝ વળી, જાણુ નગારું ચાર,

ખંચમ સરણુઈ કૂંકથી વાણંતના પ્રકાર.”

—સકલશાસ્ત્રનિરુપણુ

ચંચ—મેારચંચ, મેંચી પકડીને વગાડવાનું એક વાજું. ઇદ્રાનોલમણિ
—નવ રત્નોમાંનું એક : નવ રત્નો :

હીરક (હીરો), માણિક્ય (માણિક), મુક્તા (મોતી), પ્રવાલ (પરવાળું), મરત (પાર્શ્વ), પુષ્કરાજ (ચોખરાજ), ઇન્દ્રનીલ (નીલમ), ગોમેદ, વૈદ્ય (લસણિયો)

—નર્મદથાકોશ

વાનિ—વાને, રંગે. વૈમુખમણિ—ચૌદ રત્નોમાંનું એક. જુઓ ચૌદ રત્નોનાં નામ:

“ચંદ્ર, લક્ષ્મી, સુગ (દાર) સપ્તમુખી થોડો, કૌમુદમણિ, પારિવતકર્તુ ઝાટ, કામદુધા ગાય, ધન્વંતરી વૈદ્ય, ઐરાવત દાથી, પાંચતન્ય શંખ, સારંગ ધનુષ્ય, ત્રિપ, ગંધા ને અમૃત.”

—નર્મદથાકોશ

કોસીસાં—કોટનાં કાંઠાવાળાં બાકાં. જુઓ

‘કોઠે છઠ્ઠ કોસીસાં ધણું મૂળ ગવાખ મઠ મત વારણાં.’

—કાન્હડદે પ્રખંધ : ખંડ ૩ : ૨૪૫

ચંદ્રાકં [સં.]—ચંદ્ર ને સૂર્ય. પીઠ [સં. પીઠ]—ધામ. પતાકા—
‘વળ. સાંતર’—સામગ્રી. ખણિયાં [સં. જન્]—ખોદેલાં. ક્ષિપ્રાંખ [સં.
વદલીમાષ]—કેળો અને આંખાનાં વૃક્ષો જમવી [સં. યમલ]—પાસે.
નય [સં. જાતિ]—જૂઈ અરહટ [સં. અરહટ]—રહેંટમાળ, ગરગડી.
પાવટા—(૧) દોર ન જઈ શકે એવો ઢાળ પડતો આરો. પાવટા—કૂવા
ઉપરના મંડાણના પાયા રૂપ જે લોકડાં અથવા પથ્થર. અરહટ ને પાવટા—
કૂવા ઉપરના મંડાણ માટેના શબ્દો અથવા નદી કે દરિયાપરના એવારા પરના
રેંટ ને એવારા. ખંભાત બંદરના ટકાનું આ વર્ણન છે.

પૃષ્ઠ ૨૭

૨૦૦-૨૦૭ રમ—અહીં રંભા સરખી નૃત્યવેશ્યાઓ. હાટ [સં. હટિકા]
—ફુકાન. કરવી—નાળચાવાળી લોટી, ઝારી. કરવડો, કરવડી અથવા જળ-
ઝારી લઈ વિરોધઅતિથિની અધ્યૈષ્ઠને પાટોદક માટે પ્રધાનપત્ની લીલા
નય છે. સુઠલેણી [સં. સુક્લનંદન]—ગુફાવતી. પોસિયો—દ્વારપાલ,
ચોપદાર. ખાટિ—પવંગ. ખાણ્યાસણી—પોટાની ચંદી. પરદ્વણાગતિ જુઓ
૫. ૨૮ ઉપરની સમજૂતી. મેહેલા—મહીલા. આટણી માંડી—પાટલો
માંડ્યો. પુદ્દો—સુનો.

પૃષ્ઠ ૨૮

૨૦૮-૨૧૭ કુલ [સં. ક્વત્]—કોળિયા. વેવા [સં.]—ધડી. ધલરેવંત-ગોરો. ધલહર—[સં. ખલ્લગૃહ]—આ રથલે થોડાર, કોઠિયુ. લાન્નિ—વિનયને લીધે. પ્રાહોણો [સં. પ્રાઘ્નૈક પ્રા. પ્રાઘ્નગ્ઠ—ખરોણો] —અતિથિ, પરાણો. લણિ—મટિ. પરિવાર—ફૂરસદ, પરવાર.

પૃષ્ઠ ૨૯

૨૧૮-૨૨૫ લોપાવો લાજ—સરમ છોડાવો. જમવા—પાસે ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય. વીસ પહોર—અડી દિવસ. કર પરમાણુ—પાણુ. આણુ—આખડી. બેડી; મનાઈ હાય સાહસિ—પાણુગ્રહણ કરશે.

પૃષ્ઠ ૩૦

૨૨૬-૨૩૪ દાખવો—ખતાવો. પ્રકારિ [સં.] પેરે, રીતે. ક્યા કાંબલો—કોહલો કાંબલો એટલે નકામો આ અર્થ લાગે છે અનેરી—ખીલની. 'રી' છઠ્ઠીનો પ્રત્યય અણખૂટિ...આણસિ—આ પાઠને બદલે ખીલે પાઠ 'તો આણખૂટિ મરણ આણસિ' એ પાઠ વધુ લખિત છે. માદવ-ઢાવ બિહુ બારિ—બારણે જે ઢાવ વાગી રહ્યાં છે, એક કનોજના રાજાના લમતું ને ખીણું આ વિક્રમચરિત્રનું. બેમાંથી કયું કરવું ? ઢાલની બન્ને બાજુ જેવું થઈ રહ્યું છે.

એ ખીણ વાર...વાત—ચૂપ રહો, ખીણ વાર હંસાને હવે બહાર કાઢવાની વાત પડતી મૂઝે ધરિધરિ.....પરણ્યા તણા—રાજકુમારીને પ્રત્યેક ધરથી આમંત્રણ આવે છે, પરણવા વખતના આ પ્રેમના અભિવાધ [લાડકોડ] છે. રઠ—છઠ વાયક વહ્યો—વાક્ય વાળ્યું, પ્રત્યુત્તર દીધો.

પૃષ્ઠ ૩૧

૨૩૫-૨૪૨ રાણીહરવાહીગ—રણવાસની દાસીઓ [સં. રાણીગૃહ—રાણીહર—રણવાસ]. અણસરિ [સં. અનુ+મ]—પાળે. આયત-આવક, સરસામાન અપહરા [સં. અન્નપ્ર-અવહરા]—અપસરાઓ આડા [સં. અર્ક]—સૂર્ય. પરા [સં.]—ધરણી. મંગવ જગવ—પુણ્યવતી આનંદધરી. આનંદ—પુરાણુશાવ યયુ. ધનિ [સં. ધન્ય]—ધન્ય, લાગ્યવંત. પરિવાર—કુટુંબવિસ્તાર. બયો કેદાર—કેદારીયં બન્યું [બયો]. ત્તારય [સં. કૃતાર્ય]—ધન્યધન્ય. રુધિ—રિધિ, દોલત. યોગિનીપીઠ—અર્થ રપદ નથી લાગતો 'યોગિની પેઠ' કે 'યોગિનીપીઠ' એટલે પવન ઉપર (?)

પૃષ્ઠ ૩૨

૨૪૩-૨૫૨ પ્રસિધ્ધ [સં. પ્રમિદ્ધિ]—ખ્યાતિ, નામના. બ્રૂપતિ !... બાર ?—રાત્ર મારા ઉપર એટલો બધો કપકારનો બોલો શા માટે અમગ મને આટલું બધું માન શા માટે ? હું તો તમારી ચરણરજ યત્રા ચોગ્ય છું. તાતિ—ચરમ એક ચંદન સુકદિ યોગ—એકને મુખટ [સુકદિ] ચંદનથી રેલછેલ [યોગ] કરે. ઠગટ—મૌગધિક પદ્યર્થોનું લેપન. રાણીયર પૃઠિ સુસુ સખી—રણવાસ [રાણીયર—રાણીઓ]—રાણીઓની તહેનાતમાં સોસો સખીઓ હતી, પરિચારિકામંડલ હતું. આયસ [સં. અદેશ]—આપ્તા. વડ વેગિ—મોટી ઝડપથી. પાયક—પાદા, પાયદલ.

પૃષ્ઠ ૩૩

૨૫૩-૨૬૨ કંતુરી આણી ખતિ વાઘી—કંતુરીને ખનમાં ધાળોને આણી—હંસાના સુગંધસ્નાન માટે. પંચવરણહીર—પચરંગી રેશમ વિભાસિ [સં. વિ+મૃદુ ઉપરથી]—વિચાર કર્યો. ચૃષ્ટિ યઈ—ખાનગીમાં [ચૃષ્ટિ-સં. મૂઘ] ચર્ચિ. તું નાહનાથી નરતું બોલતી—તું નાહન કરતાં પાનું નરતું [નરતું] બોલનારી છે, હજી તું નાહન કહેવાય છે...છતી—છાકરામાં તું નથી જણાતી છતાં, જો કે છાકરાનો સાથ છેલી તું મોઢાંમાં ફેરે છે; છતાં તું ગરદામાંડિ...દીસિ—તું ધરડેરામાં પણ ધરડી-વયોવૃદ્ધ-જેવી સમજદાર-દેખાય છે.

કહી ૨૫૬—હંસા લીલાને કૂટાણને કહે છે કે મને નાહન ન સમજો, મારા હૃદયની વાત તો કોઈ જણી શકે એમ નથી. સાત રાત્રોએ ધરમાં રાતે ધાણી સખારે કાઢી મૂકું જેમાં સ્ત્રીચરિત્રોમાં હું પણ પારંગત છું. યજ્ઞરિ ચટિ—ચારે-પ્રસિદ્ધ રથલે-બધ હું ગાતને સુસ રાખી રાકું તેવી છું. કહેલ-કેલ, પછી.

પૃષ્ઠ ૩૪

૨૬૩-૨૭૦ નાત્ર—વાગ્દાનના અર્થમાં 'નાત્ર' સખ્દ વપરાયો લાગે છે. ત્રષ મુખયાત્ર—તારા મુખદર્શનની યાત્રાએ, તારું મુખ જોવા માટે. પક્ષી પાણી—પાણીનો છોટો. પળી તેલધી લેવા માટે વધરાતો જૂના વખતનો લક્ષો ચમચો. અજ [સં. અવતન]—અત્યાર સુધી. જૂના 'અજ'માં આપણે હકાર લેવારી 'હજી' હતું છે અજુખૂદ્ય મરિ—આપધાત કરે, 'વગર મોને મરે' એમ આપણે બોલીએ છીએ. આધારિ—પાયાદાર રીતે, ચાક-સાઈમી. દૂઆર [સં. દાર]—ગારણાં.

કડી ૨૬૯ થી ૨૭૫ સુધીમાં હંસાનું સુંદર સ્વરૂપવર્ણન કરેલું છે. માંગ—સેંથી. સેંથીને સિંદૂરથી રોલાવવાનો આલ હજી કોઈકોઈ સ્થલે શુભરાતમાં છે, બંગાલમાં તો તે આજીજ છે. મધ્યલંક—કેડનો વાંક, [સં. નધ્ય-કેડ]. ચિત્રાતણો—વાધનો વાધની પાતળી કેડ જેવી હંસાની કેડ છે. સુરંગી વાલ—સુરોભિત કેરાકલાપ. રાખડી—માથે મણિજડિત સોનાની પૂધરી બાંધવાનો રીવાજ હતો.

૫૪૬ ૩૫

૨૭૧-૨૭૭ તિવકૂચ—તલનું ફૂલ તેની અણીદાર સુરોબન નાજૂકાઈ માટે સુવિખ્યાત છે ને તે સાથે સ્ત્રીના સુંદર નાકને સરખાવવામાં આવે છે. દેખિ...વીજ-વીજળી [સં. વિષ્ણુ]ની ઉપમા ચક્રચક્તા નખને બપાઈ છે. રંબ [સં. રમા]—રંબા અપ્સરા. બિંદડી—ટપકીનો હાર, આવ ઉપર બાંધેલી મોતીની સર. હર જસૂ આતંગ—હંસાના વક્તરથવને હાથી સાથે-હાથીના બરાવદાર કુંભમ્બલ સાથે-સરખાવ્યું છે. કરપલવ.. ચોલરંગ—હંસાનો હાથરૂપી પલ્લવ-કુંભજો તરુઅંકર લાલચોળ રંગનો છે. પોથીનો લાલ રંગ [ચાવ]. ચોપાફલી—ચોળાની રાંધેલી રાંધણિનો હાર—હીરાવવિનો હાર, હીરાનો હાર. અવવંબની—લટકતી. દેખિ વેણી . જસી !—રાખએ હંસાની નાગની પૂંછડી જેવી સુંદર લટકતી વેણી જેઈ. કાંકણાં [સં. ક્કણ]—કંઠણ, કરકાવલી, બંગડી મોતીકીક—મોતીના ઢગ [ઢીક] અર્થાત્ મોતીથી મઢેલી બંગડીઓ દેખિ ભમર ..રણુઝણિ—ગભએ પહૂમિનિ હંસાના દેહમુગંધથી આકર્ષાયેલા ભમરઓને તેની આસપાસ ગણગણતા [રણુઝણિ] નેયા. શકુંતલાને દુષ્યન્તે જેઈ હતી તેમ હંસાને પણ આકર્ષાયેલા ભમરઓ પળવતા હતા ને તેનું આણસુન્ધા ફૂલ જેવું કીમાર ચૂસવા ગણગણતા હતા તેવી સ્થિતિમાં વિક્રમચરિત્રે તેને જેઈ.

કડી ૨૭૬થી ૨૮૬ સુધીમાં કવિએ વિક્રમચરિત્રના સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું છે.

પદ્મઆંક તસા દોય પાય—વિક્રમચરિત્રના બે પગ પદ્મોના ચિન્હો [પદ્મઆંક] વાળા હતા, પગે પદ્મપાંછન હતાં કંદેપ [સં.] કામદેવ. હઈઈ...યાય—હંસા મનમાં [હઈઈ] અંબામાતાનું સ્મરણ કરતી હતી કે માતા ! તારી કૃપાથી જ માટે કાચે સફેદ થશે, મને વિક્રમચરિત્ર વર મળશે.

પૃષ્ઠ ૩૨

૨૪૩-૨૫૨ પ્રસિધ્ધ [સં. પ્રસિદ્ધિ]—ખ્યાતિ, નામના. અપતિ !... બાર ?—રાત્રી મારા ઉપર એટલો બધો ઉપકારનો બોલે શા માટે અથવા મને આટલું બધું માન શા માટે ? હું તો તમારી ચરણરજ યવા યોગ્ય છું. તાતિ—ગરમ એક ચંદન સુકડિ ઘાવ—એકને સુખદ [સુકડિ] ચંદનથી રેલછેલ [ગોલ] કરે ડગલ—સૌમંધિક પદાર્થોનું લેપન. રાણીયર પૂંકિ સુસુ સખી—રણુવાસ [રાણીયર—રાણીબો]—રાણીબોની તહેનાતમાં સોસો મખીઓ હતી, પરિચારિકામંદલ હતું. આયશ [સં. અદેશ]—આજ્ઞા. વટ રેગિ—મોટી જડપથી. પાયક—પાલા, પાયદલ.

પૃષ્ઠ ૩૩

૨૫૩-૨૬૨ કચ્છરી આણી ખલિ વાદી—કચ્છરીને ખગમાં ધાળીને આણી-હંસાના સુગંધસ્નાન માટે. પંચવરણુદીર—પચરંગી રેશમ વિમાસિ [સં. વિ+મુશ ઉપરથી]—વિચાર કર્યો. શક્તિ ગઈ—ખાનગીમાં [શક્તિ-સં. ગૃહ] ગઈ. તું નાહાનાથી નરતું બોલતી—તું નાહાન કરતાં પણ નરતું [નરતું] બોલનારી છે, હજી તું નાહાન કહેવાય છે...છતી—છાદરમાં રૂં નથી જણાતી છતાં, જે કે છાદરનો સાથ છેડી તું મોટામાં ફરે છે; છતાં તું ગરદામાંડિ...દીસિ—તું ધરદેરામાં પણ ધરદી-વયોરૂઢ-જેવી સમજદાર-દેખાય છે.

કહી ૨૫૬—હંસા લીલાને ફૂવાઇને રહે છે કે મને નાહાન ન મમરો, મારા હૃદયની વાત તો કોઈ જાણી શકે એમ નથી. સાત રાત્રીઓને પરમાં રાતે માલી સવારે કાઢી મૂકું એવાં સીચરિત્રોમાં હું પણ પારંગત છું. ચરિત્રિ થટિ—ચોરે-પ્રસિદ્ધ રેલે-નય હું ગાતને શ્રી રાખી મકું તેવી છું. કેહેલ-કેક, પછી.

પૃષ્ઠ ૩૪

૨૬૩-૨૭૦ નાત્ર—વાદાનના અર્થમાં 'નાત્ર' શબ્દ વપરાયો લાગે છે. વૃષ્ઠ મુખયાત્ર—મારા સુખદર્શનની યાત્રાએ, તારું મુખ જોવા માટે. પછી પાણી—પાણીનો છાંટો પળી તેલથી લેવા માટે વપરાતો જૂના વખતનો બોલો ચમચો. અજ [સં. વચન]—આચાર સુધી. જૂના 'અજ'માં આપણે હકાર લેવાની 'હજ' ક્યું છે અજુબૂરઘ મરિ—આપઘાત કરે, 'વગર મોતે મરે' એમ આપણે બોલીએ છીએ. આધારિ—પાયદાર રીતે, ચોડ-સાઈથી. દુઆર [સં. દાર]—ગારણાં.

કડી ૨૬૬ થી ૨૭૫ સુધીમાં હંસાનું સુંદર સ્વરૂપવર્ણન કરેલું છે. માંગ—સેંથી. સેંથીને સિંદૂરથી ચોસાવવાનો આવ હજી કોઈકોઈ સ્થલે શુભશતમાં છે, બંગાલમાં તો તે ગાલુ જ છે. મધ્યલક—કેટનો વાંક, [સં. મધ્ય-કેટ]. ચિત્રાતણા—વાધનો વાધની પાતળી દેડ જેવી હંસાની દેડ છે સુરંગી વાલ—સુરોબિત કેરાકલાપ. રાખડી—માથે મણિજડિત સોનાની ધૂધરી બાંધવાનો રીવાજ હતો.

પૃષ્ઠ ૭૫

૨૭૧-૨૭૭ તિવફ્ત—તલતું ફૂંવ તેની અણીદાર સુરોબન નાનૂકાઈ માટિ સુવિખ્યાત છે ને તે સાથે સ્ત્રીના સુંદર નાકને સરખાવવામાં આવે છે. દેખિ...વીજ-વીજળી [સં..વિદ્યુત]ની ઉપમા ચક્રચક્રતા નખને અપાઈ છે. રંગ [સં. રંગ]—રંગા અપ્સરા બિંદડી—ટપકીનો હાર, હાલ ઉપર બાંધેલી મોતીની સર. ઉર જૂસું ખાતંગ—હંસાના વક્ત્રસ્થલને હાથી સાથે-હાથીના બરાવદાર કુબચ્ચલ સાથે-સરખાવ્યું છે. કરપલ્લવ.. ચેતવરંગ—હંસાનો હાથરૂપી પલ્લવ-કુમળો તરુઅંકુર લાવચોળ રંગનો છે. પોથીનો લાલ રંગ [ચોલ] ચોવાફૂંથી—ચોળાની રીંચ હીરાચલિનો હાર—હીરાવલિનો હાર, હીરાનો હાર. અવવળની—લટકતી. દેખિ વેણી . જસી !—રાત્રીએ હંસાની નાગની પૂંછડી જેવી સુંદર લટકતી વેણુ જોઈ. કાંકણ [સં. કક્કળ]—કંકણ, કરકાવકી, બંગડી. મોતીદીક—મોતીના ઢગ [દીક] અર્થાત્ મોતીથી મઢેલી બંગડીઓ દેખિ લમગ ..રણુઝણિ—રાત્રીએ પદ્મિનિ હંસાના દેહસુગંધથી આકર્ષાયલા ભમરાઓને તેની આસપાસ ગણગણતા [રણુઝણિ] જોયા. શકુંતલાને કુશ્યન્તે જોઈ હતી તેમ હંસાને પણ આકર્ષાયલા ભમરાઓ પળવતા હતા ને તેનું આશુસુખ્યા ફૂલ જેવું કૌમાર ચૂસવા ગણગણતા હતા તેવી રિયતિમાં વિક્રમચરિત્રે તેને જોઈ.

કડી ૨૭૬ થી ૨૮૬ સુધીમાં કવિએ વિક્રમચરિત્રના સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું છે.

પદ્મઆંક તસા દોય પાય—વિક્રમચરિત્રના જે પગ પધોના ચિન્હો [પદ્મઆંક] વાળા હતા, પગે પદ્મવાંછન હતાં. કંદર્પ [સ] કામદેવ. હઈઈ...ચાય—હંસા મનમાં [હઈઈ] અંબામાતાનું સ્મરણ કરતી હતી કે માતા ! તારી કૃપાથી જ મારું કાર્ય સફળ થશે, મને વિક્રમચરિત્ર વર મળશે.

૫૪૪ ૩૬

૨૭૮-૨૮૬ દેવિનો ગાલ—કેળનો ગલ નહિ પડતું દીસિ આલ !—
રાત્રનું કારમું સ્વરૂપ પડતા દેદીપ્યમાન આકાશ જેવું નહિ ચમકાત મારગ
હય ગોરીનદ—ગોરીને થોડા વર મળે તે માટે શુન્દરાતમાં ગોરીમત—
અલ્પામત—કરવાના રીવાજનો આ હવેળ છે. સરખાવો પ્રેમાનંદકૃત
ઓખાહરણમાંની નાસિકા ઓખાની અનિરુદ્ધ માટેની આવી જ વચ્ચાચના

વદનકલા પરિપૂર્ણ સોવ—વિક્રમચરિત્રના મુખની શોભા સોળે
કલાએ પૂરેપૂરી ખીલેલી છે. કળકિ કનકિ બેઠું કપોત—મહા જેવા કળકતા
તેજથી ને તારા જેવા સિંચ તેજથી બન્ને આવ ચળકતા હતા ત્રપતિ
[સ તૃપ્તિ]—પૂરેપૂરો સતોષ આડિ—આડ, કંકુ આડું તિલક, ત્રિપુંડ્ર
વેણી—પુરુષો પણ તે કાલે ચાટલો [વેણી] રાખતા એ રીવાજનું સૂચન.
અંત્રાસણ [સ. અન્તરિક્ષ]—અર્ધર, અવકાશમાં. બાવનવીર—વીરવિરોધ,
મહાન યોદ્ધો. ‘બાવન’ વિરોધતા અને માનાર્થ વપરાતો આવ્યો છે. જુઓ

“મોધરેવ તેલ ને સુવાચંદન, અરગલ ને અખીર,

કેસર ગુલાબનાં ઘાટણાં, સતોખાજી બાવનવીર, સીતાજીનો સોહલો.

—અક્ષાનંદ : સીતાજીનો સોહલો

નાસિક તેવતણી નિમ ધાર—વિક્રમચરિત્રની નાસિકા તેલની ધારની
માફક આણીઆળી છે. ભદ્ર—ઓઢયુ સોનારી [સ મુવર્ગશર]—સોનીઓ
ખતિ—ચાતુ હલોમથી નવધર્મ—એક ભતના આશૂપણનો પ્રકાર લાગે
છે. વિધાતા—જ્ઞાના, સજ્ઞા. સવિ સરખાં ભેડાં સંધાણ—ચરીરના પ્રત્યેક
સંધાને [સંધાણ] એક બીજા સાથે મનોહર કલાથી સંધાડયા [ભેડા] હતા

૫૪૪ ૩૭

૨૮૭-૨૯૪ વિમાસી—વિચારે. આદિ ભવાની—આદ્ય ભવાની,
શિવા—કુમારિકાઓને થોડા પતિઓ આપનારી દેવી. આપોપિ—આપો-
આપને, અન્યોન્યને બં-તાં—જેટલામાં—તેટલામાં. કવચ—કાળિયા,
વધીવધી—વારંવાર. રાત્ર...રહિ—રાત્ર હાથ હંચે કરી ના પાડતો જ
રહે છે. સમસ્થા—ફાયડો, બેઠની વાત. ચઝરી—ગોરી, હમવિધિને એક પ્રકાર
જમાં રાર મંજળમાંના ત્રીન્ચોયાં મંજળ વર્તાવ જ ને સંતપદી બરાય
છે. વિનાહ જમીદ—હમ વખતનો કેસર જમીએ. આધી—પારો.

જે વખાણી વનિતા...નયણિ—જે સ્ત્રીનાં વખાણ મેં શબ્દોમાં [વયણિ] સાંભળ્યાં હતાં તેને મેં આજે મારી જ આંખે પ્રત્યક્ષ એકી રહી.....રાજ—તમારાં દર્શન કરી હું હવે હજીયતિની બાંધું છું, તમે હવે અર્ધાં સુખેથી અમનમન [રાજ] કરો.

કસ્વાં કાન્તિ.....સહિ ૧—હે પુત્ર ! આ માટે તમે દુર્ધટ [દોડેલાં] વસ્તુઓ સહો ૧, તમારે હવે આ માટે દુઃખ સહવાં ૧ કેદા કાન્તિ ૧—આ માટે ૧

પૃષ્ઠ ૩૮

૨૬૫-૩૦૨ પ્રીસણું [સં. પરિવર્તિત્વ ઉપરથી]—પીરસણું. પાખી—સિવાય છઠી રાતનું સરજું—આયંબાલકોના જન્મ પછી છઠે દિવસે રાત્રિ-સમયે વિધાતાનું આવાહન કરવામાં આવે છે. વિધાતા તે વખતે આવી બાલકના કારિ બાવ્યલેખ [સરજું] લખી બંધ છે.

બાંધવમુખિ.....લાજ—મારાં સ્વજનોને [બાંધવાને] સંબોધતાં હવે [તમને વરસાની એટલે] હું સરમાડું છું. સરસી—સાચે. જાખાણી—કદેવતઃ એકને પીરસણું બીજાની સાથે વાત કરવી અર્થાત્ પીરસણું તેની જ સાથે વાત સંભવે—પરજીવું. તાલી—કસોટી કરી 'તાં મિ' એમ શબ્દ છૂટા કરી પાકાંતર સ્વીકારીએ તો તે જાખાણી પ્રમાણે હું વર્તું છું—તમારો દાઘ સ્વીકારું છું એમ અર્થ નીકળે

કહી ૨૬૮ : એક મારા શરીરને કાજે તમે અન્નની આખી લીધી [છોડું અન્ન] તો બીજા રાત્રને હૃદય આપતાં મારું મન કેમ માને ?

આલુદીડો... ..ગેહ—સતી [બીરી] વગર હીકેલ રિણ [ઈશ્વર] ને પરણી ને તેની સાથે તેજે મૃદસ્થાશ્રમ માંડ્યો [માંઓ મેહ] મિ દીડો...

છેદ ૧—મેં તો મારા પતિને જોયા, જોમાં જાયાં [માંદિ નિમ્યાં] હવે હું તેને કેમ દગો કરી [છેદ—દગો] છોડી ચકું ? ત...મરું—તો પરણનાર [પરણ્યા] થી હું કઈ રીત [પરિ સં. જાત—પરિ—પેર] ન કરું ? ન પરણું ને આપધાત કરી મરું [અણખૂટિ મરું]. મરૂં દત્યા બહુ દાઘ—મારા પ્રાણત્યાગ [દત્યા] નો જોખો તમારે માથે આવશે, તમે જવાબદાર થશો.

એકમનાં—નિશ્ચયવાળાં, ખીરી સાથે એક મન કરે. તેવાં થાળે, એકમત.

પૃષ્ઠ ૩૯

૩૦૩-૩૧૧ ટોડિ—તોરણે, 'ટોડે વર આવ્યો' એ લક્ષિ હજી ગામ-
ડાંમાં પ્રવેશિત છે. વેવા..આપણિ—એ વખતે તોરણે ખીલે વરરાત્ર
ચોંખાવા માટે આવી હશે. રહેશે તે જ વેળા આપણી નાસી જવાની હશે.
વાલિંગ [સ. વાહક]—હાસી મગાજલ—વિક્રમચરિત્રનો ઘોડો 'મંગા-
જલી' ઘોડો ૩

કનોનિયાનિ—કનોજના રાજાને, હંસાને પરણવા આવનાર ખીલ વરને
હંસાને મુખે કવિ ૩૦૬થી ૩૧૪માં ઘોડાઓની નીતિનું વર્ણન
આપે છે. આ સાથે સરખાવો શક્ય છે તથા ખીલ લેન કવિયોએ આપેલા
અશ્વનીતિના વિસ્તૃત વર્ણનો.

પૃષ્ઠ ૪૦

૩૧૨-૩૧૮ એક સૂર્યમંડલિ...અનુસરિ—રાજકુમાર [મંગાજલ ઘોડા
માત્ર એ જ છે : એક સૂર્યમંડલમાં ફરે છે [સૂર્યના ઘોડા] અને ખીલ
તમારી પાસે છે.

કડી ૩૧૫થી ૩૧૭માં મંગાજલના શુભેચ્છનું વર્ણન છે. હર
હિપ્પો—પેટે છાછરો પૂછવાલ વણ રેલ—પૂંછડે વાળ વગરના શરીર-
વાળો (૧) પાથસ ઘોર—(૧) તલિ મુલ્લો—તળેથી પહોળો. શિરખા કેસરી
—માથેથી સિંહ સમો (૧) સાહાણુ—ઘોડાની એક નીતિ. જુઓ કડી
૩૦૭ નિરોપ—(૧)

હંસા અશ્વનીતિના ઇતિહાસની નજીક છે તેમ અશ્વના સ્વભાવથી
પણ વાકેરનાર છે. આથી જ વિક્રમચરિત્ર તેને સંબોધીને કહે છે : 'હંસા !
સણો, અમ આમલિ કુડાં [જૂઠું, આટું] કાં બણો ?.....ઘોડાનીતિ હમ્હે
નણો કહી ?"—કડી ૩૧૮.

કાલિ [સં. જ્ઞાન]—કામ, સ્થાને. માલિ—સેવા.

પૃષ્ઠ ૪૧

૩૨૯-૩૩૦ છડાં મોર તણાં કાણુ ચીતરિ ? સૂડા પાંખ કાણુ નીલી
કરિ ?—લીલાવતી આ કહેવતો વાપરી જણાવે છે : જેમ મોરનાં છડાં
તેના વિવિધ રંગીનપણા માટે ચીતરવાં પડતાં જ નથી, સૂડાની પાંખને
લીલી [નીલી] ળનાવવા પડતી જ નથી તેમ હંસા પણ સ્વયં પ્રેરિત

સંસ્કારોના પ્રકારથી જ બધુંએ બણે છે. હંસા તણિ.....
 બુદ્ધિવાસ—હંસાને શિક્ષણ [અભ્યાસ] તો ક્યાંથી હોય
 પણ એના હૃદયમાં બુદ્ધિનો વાસો છે—એ હૃદયબુદ્ધિએ સંસ્કારી છે.
 સૂર [સં. સૂર્ય]—રવિ. અસૂર—મોહન, અધારન, અત્યુહન, સૂર્યાસ્ત થયે
 અજનાણું ન હોય તે વખતને લગતું. ટોડિ—તોરણે. જુઓ કડી ૧૨૬:

“તિહાં ટોડાતોરણુ દીસિ બલાં, તે બપરિ ઝલકિ કલસ બલા.”

સહી—જરુરાજરુર. પિંડ—દેહાત્મા. કડી ૩૨૩-૨૪ માં હંસા વિક્રમચરિત્રને
 નિશ્ચયપૂર્વક વરવાની પ્રતિજ્ઞા લે છે ને રહામી વિક્રમચરિત્રને પણ તેના
 પુરુષપણાને નામે નિશ્ચયાત્મક રહેવાના સમ દે છે—કડી ૩૨૫ ઉત્તરાધર્મ
 રાજાનિ—વિક્રમચરિત્રને. બાંહિ ધરો—શરણે લેા. લોવાવા—વળાવવા, જતી
 વખત મૂકી આવવા. પરવાર—કૂરસદ મામ—મમત્વ, આગ્રહ. ખંભાતધણી
 ને પ્રયાગના રાજા મંગલપુત્ર બીમકરાયના રાજ્ય પ્રતિ મમત્વ-મમ્મત-છે.
 નિવેસ [સં. નિવેશ]—મુકામે.

જુઓ ૪૨

૩૩૧-૩૪૧ નેહ [સં. સ્નેહ ઉપરથી]—પ્રેમ. કટકખંધ—લશ્કરની
 ઢુકડિયોમાં. જાન [સં. યાન]—વરયાત્રા, વરરાજા ને તેણે સાજાન-
 મંડલ. વાગિ ધરો—લગામથી પકડો. સાહી રહો—પકડી રહો. વિભાસણુ
 —વિચારમાં. એ ઘોડો.....જડો—મારે એ ઘોડા માટે કંઈ હામ આપવા
 પડયા નથી; બચકિ—પોતલે વળી જુઓ કડી ૧૭૮ માનો સજ્જ ‘બગચિ.’
 ખાંડાંખેડાં—તરવારદાદ. પદહાણિ—જન. પાગડિ—પગ મૂકવાના સાધન
 ઉપર. વાહિગ—નોડર કે ઢાસી.

જુઓ ૪૩

૩૪૨-૩૪૬ જંગલિ—રાની માણસ, જોત. દુરંગમ—ઘોડો. હંસાના
 ઝૂમ થયા પછી કડી ૩૪૩ થી ૩૬૩ સુધીમાં વિક્રમચરિત્રનો વિલાપ વણું-
 વવામાં આવ્યો છે. વિલાપગીતમાં વિક્રમચરિત્રના હૃદયને વિરહથી લાગેલા
 તીવ્ર આધાતનું વણુંન, કમંવાદનું વણુંન ને આગળ કમે કરી દુઃખી થયેલા
 અનેક મહાપુરુષો ને સ્ત્રીઓનાં દુઃખનાં દર્શાવ આપવામાં આવ્યાં છે. દુઃખ
 હણેસ—દુઃખનો નાથ કરીશ. હાથે નીચર્યાં—મારે પોતાને જ હાથે વિદાય

કર્પી હવિ રાગ તે વધારિ—હવે હું રહું છું તે કૌચક છે, હ સા મળવાના
વધારા ન છે

કહી ૩૪૬ દેડા । ॥ બીજું મોઢું ન જાણે તેમ જાતે ન દુખ સહન
કરી છે, ‘ચાગ્ની મા મોઢીમા મો ધાલીને રહે’ તેના જેવું ન મારે તો
થયું છે ભોજન સરખી ભૂખ—ભોજન કરવાને લાગેલી કટકડવી ભૂખ

કહી ૩૪૮ દેડા । તારા દુખનો જોતો વપાડાય તેમ ॥ હવે કહ્યું
[સખલ] થા, આશારૂપી સાગર [આમાસાયર] તરીને હવે તો પેલી
પાર જવાનું છે

આમાનિ—આમગથી રામિ રાખિવું—રામે (આશા) રાખી બાંધી
પાવિ—તુ ખનો રોટું બાંધે, આ કાલના કવિયામાં કમંબાહની બાંધી
અમર છે, સરખાવો

“પૂર્વ કમં કિસ્યા પ્રીત્ત, (હમ) નિદાવું જ્ઞાનિ,
જાને’થાએ સ્થાનક છાટિવું, રામ પુદુતા રાનિ ૨૭

‘કમિ’ પાટ પટન્ટયા, કમિ’ દુઆ વનવાસ,
કમંવિદ્યુલા માનવી તે કિમ પુદુચ્છ આસ ૪૫

આગિમ કોઈ મ ચિતલુ, મનચિતબૂ ન હોઈ,
છીધા કમં ન પ્રવીઈ, લક્ષ્મણ દુઆ મ રાઈ ૪૬

સાયન્તા નવિ રૂઢ, રાધવ ! જ પડઈ ત સહીઈ,
કદિનઈ દોસ મ દેરયુ, સ્વામી । કમં આપણાં કહીઈ.” ૧૦૩

—કમંબુમંત્રીકૃત સીતાહરણ

પૃષ્ઠ ૪૪

૩૫૦-૩૬૮ કહી ૩૫૦ આ કમંના જ દોરે કરી ઘણા મોટામોટા
સંસારમાં આવી પડયા છે, તેમની હાથ [પ્રાભવ] સબારીસબારીને
આપણે પેલે પાર જવાનું છે

કમિ’ રામિ છીધો વનવાસ—સરખાવો

“કર્મણો હિ પ્રધાનત્વ કિ કુર્વન્તુ શુભા ગ્રહા ।

વસિષ્ઠદત્તલક્ષ્મણોડપિ રામ, પ્રવ્રજિતો વને ॥ ”

—સીતાહરણના બ્રહ્મ સંસ્કૃત શ્લોકમાંથી

કમિં દમયંતી છાંડિ આસ—નળરાજની વિચારી દમયંતીએ નીરાશ થઈને નળ મટિ ફરી સ્વયંવર આદર્યો. બૂલ મછા તરિ—કમના પાપે માછળાં [મછા સં. મત્સ્ય] [બૂલ] હાથથી વરે છે. હરિશ્ચંદ્ર—સૂર્ય-વંશીય સત્યાગ્રહી મત્સ્યવાદી રાજા, નિબંધનરાજાને પૌત્ર ને સત્યવ્રત અથવા ત્રિશંકુને મોટા પુત્ર. શિગિરાજપુત્રી તારામતી એની પટ્ટરાણી ને તેનાથી તેને રાહિત નામક પુત્ર થયો હતો. વસિષ્ઠના આ મોટા ગુરુભક્તને વિશ્વામિત્રે તાવવામાં કમી રાખી નથી. એ સદેહે સ્વર્ગે ગયેલો મનાય છે. નારદની પ્રેરણાથી હરિશ્ચંદ્રે સ્વર્ગમાં પોતાનાં સુહૃદોનાં વખાણ કર્યા તેથી તેને ત્યાંથી કાઢી મૂકવામાં આવ્યો. તે સુહૃદોથી છેક નીચે ન પડતાં અંતરિક્ષમાં આવેલા ગંધર્વનગરમાં અટકી ગયો હતો. વિશેષ હકીકત માટે જુઓ પૌરાણિકકથાકોશ.

ચિત્ર ક્યાં વિલાસ—કથો ચિત્ર ૧ શિવપાર્વતીસાપિત ચિત્રકેતુ વિદ્યાધર હાથ હોય પાંડવ—ચંદ્રવંશીય પાંડુરાજના પાંચ પુત્રો યુધિષ્ઠિર, ભીમ, અર્જુન, નકુલ ને સહદેવ. રાજ્ય ગ્રામી એમને કમેં કરી વનવાસી થઈ પડ્યું હતું. પાંગલો અઠણ—પન વગરનો સૂર્યનો સારથિ; એ કસ્યપઋષિથી વિનતાને પેટે અવતર્યો હતો, ગરુડનો મોટો ભાઈ. વિનતાએ એનું ઇંદુ પરિપક્વ થયાના સમય પહેલાં જીતાવળથી ક્રોડવાથી એ પાંગળો જન્મ્યો હતો. ‘અનૂરુ’ ‘વિપાદ’ આ એનાં ખીલ’ નામે છે વિશેષ હકીકત માટે જુઓ પૌરાણિકકથાકોશ.

રાવણ—વિશ્વરાક્ષસિ ને પુષ્પેત્કકાના ત્રણ પુત્રોમાંથી વડો એના બળના ને નાશના સવિરતર ઇતિહાસ માટે જુઓ પૌરાણિકકથાકોશ.

કમિં સાયર ખાતું થાય—દરિયાની ખારાશ પણ કમને લીધે છે વિજ્ઞાનના વિષયને પણ પ્રાચીનોએ ‘કમ’માં નાંખ્યો છે. ખલિ—પ્રલ્હાદના પુત્ર વિરોચનનો પુત્ર. એણે ઇંદ્ર થવા નમંદાતીરે નખાણ કર્યો પૂરા કર્યા. સોમાની પૂર્ણાહુતિ વખતે વિષ્ણુએ એને છેતરી પાતાળમાં આંખો હતો. કમિં સહસ્ર યોનિ પામ્યો ઇન્દ્ર—દેવાના રાજા ઇન્દ્રે ગૌતમ ઋષિની પત્ની અહલ્યા સાથે છેતરીને સમાગમ કર્યો તેથી તેને હજાર ભ્રાત્રાર ચિર્ષ્ણ નીકળે એવો શાપ આપી નપુંસક બનાવી દેવામાં આવ્યો હતો. પછીથી ઉશાપ આપી તે ચિર્ષ્ણને બદલે આંખો આપવાથી એ ‘સહસ્રાક્ષ’ નામ પામ્યો હતો.

ખાંપણ—લઈત. ચંદ્ર—સમુદ્રમંથનમાંથી નીકળેલા ચોદ રત્નોમાંના એક. સંકર વહિ કપાલ—ચંકરને ખોપરી [કપાલ] નો હાર પહેરવાનો કમરે લીધે મળ્યો. વીરોની ખોપરીઓની ઠંઠાળા એ સંકરનું આબૂધણ છે સીતા લાચું આવ—રાવણને ત્યાં રહેવા માટે રામનાં પ્રભુજનોએ એને દુષિત [આલવાળી] મણી હતી એ એના કમરોપથી.

સુધિષ્ટિ જૂઠારી થૂં—ધર્મરાજ કીરવો સાથે જૂઠાર રમી કમરેખાએ જૂઠારી [જૂઠારી-સં. પૂતકાર] મથા હતા.

હંસાસુર—શ્રીકૃષ્ણનો મામો હંસરાજ, મથુરાનો રાજા. કૃષ્ણે એનો વધ કર્યો હતો [મારિવં].

કર્મિં બ્રહ્મા ભાંજિ નિ ધડિ—જન્મદેવના કર્મમાં સુષ્ટિની ભાંજોડ કરવાની છે, મારણું ને સરજણું એ એમનાં આદ્ય કામ છે. કર્મિં ઉદ્ધાસન ગડગડાઈ—ઉદ્ધાસનને પણ કર્મને લીધે વારાફેરા છે, એ પણ ટોલી ઊંઠે છે. કર્મિં ધૂયં નહિ વિસરામ—કર્મબલે સૂષને પણ સાંતિ [વિસરામ] નથી કારણકે તેને એક દુનિયા ઊઠી બીજામાં ભ્રમણું ને વપણું પડે છે. કર્મિં દ્રૈવ્ય ન છાંડિ કામ—ધ્રુવને પણ કર્મ અચળ ચાંટાડી રાખ્યા છે. ધ્રુવ એ સ્વાયંભૂ મનુના પૌત્ર ઉત્તાનપાદરાજ ને રાણીસુનીતિનો ધર્મપરાયણ પુત્ર. ધ્રુવમંડળમાં એની અવિચલ પદવી મનાય છે. કામધેતુ—કામદુષા ગાય, વસિષ્ઠ પાસેથી એને ચોરવાથી સહસ્રાજીન મરાયો હતો. સહસ્રાજીન—કાર્ત્તવીર્ય. સોમવંશીય યદુકુવના કૃતવીર્યરાજનો પુત્ર. હનર હાથવાળો એ હોવાથી ‘સહસ્રાજીન’ કહેવાયો હતો. તારા—હરિશ્ચંદ્રની રાણી જુઓ કહી ૩૫૧. રોહીદાસ—રોહિત—હરિશ્ચંદ્રનો તારાથી થયેલો પુત્ર ને માતૃપિતા સાથે કાશીનગરીમાં હરાજ થયેલો. સગાલ—આપણા જૂના સાહિત્યમાં ‘સેલૈયાઆખ્યાન’માં પ્રસિદ્ધ થયેલ સગાલ [સં. મુકાલ] —ગાહ રોક. કુષી—કોઠના રોગવાળો, સગાળશાહને ચંચાવતીની તેમના છવતા પુત્રનું માંસ માગી કસોટી કરનાર. હંધૂં—કાળજું. પાંચાલી—પાંચાલના દ્રુપદરાજની યજ્ઞમાંથી નીકળેલો પુત્રી કૃષ્ણા ને પાંચ પાંડવોની સહપત્ની. જૂટિ ધરી—ગડાપાદથી મારી. દુઃસાસન—કીરવોમાંથી બીજો, નેત્રે દ્રેપદીને રણવાસમાંથી રજવળા છતાં ધસડી આણી બરસબામાં લબી કરી તેનાં છેક [છેલ] વસ્ત્રોએ કાઢ્યાં હતાં [પટકુલ કાઢ્યાં છેલ]

પૃષ્ઠ ૪૫

૩૫૬-૩૬૬ કમિં પરીક્ષિતભૂપાલ—એક રાજા હોવા છતાં, કમં વડે કરીને અભિમન્યુ ને હત્તરાનો પુત્ર પરીક્ષિત સમીકન્ઠધિને મરેલો સખં પહેરાવવાથી તે ઋષિના પુત્ર શૃંગીને હાથે સાત દિવસમાં મરણ પામવાનો શાપ પામ્યો હતો.

કમિં જોડમાં પોદિ કાલ—કાલ ગુફામાં [જોડમાં] સંતાપ રહે છે, એ પણ એના કમંનું ફલ છે.

ધન્વંતર—ધનવન્તરી નામનો વૈદ્ય જેને સાપે [કાલિ] ડસીને મરણ પમાડ્યો હતો. પરાણ—પ્રાણ, જીવ. સનિ—નવ ગ્રહમાંનો એક શનિધર, ખીલું નામ વૈવસ્વત, વિવસ્વાન. આદિત્ય ને હાયાના જે પુત્રોમાંનો ખીલે. એ શનિમંડલનો અધિપતિ છે.

રુકમાંગદ—પ્રાચીન ભગવદ્ભક્ત રાજા. અદિત્યા સલા થઈ—ગૌતમ-ઋષિની પત્ની અદિત્યા પર્યટ [સલા] બની ગઈ હતી. ઇન્દ્રે ઋષિની ગેરહાજરીમાં એને છેતરી શીયલગ્રાહ કરી હતી તેથી રાજ્યા ધવાનો એને એના પતિ તરફથી શાપ મળ્યો હતો. રામાવતારમાં રામને હાથે એનો પુનરુદ્ધાર થાય છે ને તે પૂર્વપદ પામે છે.

કાલે દેવા કંઆરી રહી—સગી દેવા જેનું માહાત્મ્ય અનસૂયા સાથે જળવાઈ રહ્યું છે તે. રાહુ—નવ ગ્રહમાંનો એક. દેવદાનવો અમૃતાદિ ચોદ રત્નો વહેંચતા હતા તેમાં એક અસુરે અમૃત પીધું એ વાત જાણતાંવેંત જ દેવાએ એને કાપી નાખ્યો. આ અસુરનું માથું તે રાહુ ને ધડ તે કેલ.

ભીષા—ભીષા, ન્યૂન. વિષાહ—વિરહ. માહેસ મહાંસુર—મહેરા નામના મોટા દેવ. પ્રેહવા [સં. વનંદિ]—મોક્ષ્યા, જનમાત્રા.

કડી ૩૬૩: વિલેગની વેદનાને કરવતથી વહેરાવાની વેદના સાથે સર-ખાવવામાં આવી છે. આ કડી જૂના ગુજરાતી સાહિત્યમાં માધવકામ-કંદલા રાસ વગેરેમાં પણ પ્રાચીન દુહા જેવી જિવારવામાં આવી છે.

કિલ્લિ વયલિ—કેવાં વચને ? લક્ષ્મણ પ્રધાનને હું કેવા રાખ્દોમાં વાત કરીશ ? ભિષખીલું—ભણકાર. વિષ્ણુસાણુ—વિનાશક, નાશકારક. દ્રામ—ટંકા.

૫૭૪ ૪૧

૩૬૭-૩૭૫ કરવત તણી ચાત્રાઈ—પ્રમાગરાજ વરફ. હરિહરવિધાતા—
વિષ્ણુ, શિવ અને બ્રહ્મદેવ ધરસૂત્ર—ગૃહસ્થાશ્રમ. અવગણી—નકારી,
તરછોડી. આણી વાહિત્ર હંસા માઠિ—હંસા બદલે દાસી [વાદિગ]
લાવવામાં આવી. ડાપમાને—અપમાને. અણુપરણે—વગર પરવશે. વરપ્રવેશ
—પરિણીત કન્યા માથે પોતાના નગરમાં વર પ્રથમ પેસે એ વિધિ.
છેલ્લડા છોડીઈ—ગોત્રજદેવ સમક્ષ ગોર વરકન્યાના છેડા છોટે તે વિધિ.
પુંડુંખવા તણી સનઘ—પરણેલાં દંપતિને ગૃહપ્રવેશ કરતા પહેલાં પહેાંખવા-
નો રીવાજ હોય છે તેની તૈયારી. સીધું—સિદ્ધ થયું. નક્કી થયું. પેલિ
ભાવ. તરધું—જેવી પેલા બપનો મારી કરણી હતી તેવી સિદ્ધિ આ બવે
મને મળી.

૩૭૪ કડીવાળો ગાથાઃ પ્રાચીન ગુજરાતી દૃઢાઓમાં જાણીતી છે.
અર્થઃ ગુણના કદરદાન વિરલ હોય છે, મરીજા પ્રત્યેના પ્રેમ વિરલાઓમાં
હોય છે; પારકાનું કાચું કરનારા પદોપકારીઓ જવલે જ કાઢ હોય છે,
પારકાના દુઃખથી દુઃખી થનારા પણ કાઢક જ હોય છે.

વિક્રમચન્નિ પછી વિલાપ કરવાનો ભામકરાજનો વારો આવે છે. એ
પણ કમનો જ દોષ કાઢે છે. એનું 'વિલાપગીત' કડી ૩૭૫થી ૩૮૦
સુધીમાં કવિ વર્ણવે છે.

અયોર—યોર પાપકમં. પાલિ હેઠિયાં ઉઘો છાડા—છાડને તેને
પાણી પાવાની પાળની નીચેથી કાપી નાંખ્યો.

૫૭૪ ૪૭

૩૭૧-૩૮૧ 'બ્રાહ્મણવાટ—બ્રાહ્મણોની છવાઈ. આપણું—આપેલું.
સુહુરાતણું નાખ્યું બાજ—લીધેલા [સુહુગ] ધનનું બાજ ન આપ્યું. કિ
મિ ગોચર...સાવિ—શું મેં દોરને ચરવાના સાવજનિક ચરા [ગોચર]ને
એડી [ભાંજી] ડાંગર રોપી [સાવિ વાવી]? રણ—રણક્ષેત્રમાં. સ્વામી
—રાજા. પિયારી—પારની પ્રાણી—પરાણે; બલાતકારથી. હરી—ખૂંચવી
લીધી.

ગોત્રગોહિરો—ગોત્રમાં બ્યભિચાર (૧) ગોહિરો [સં. મુદત્તર ઉપરથી
(૧)]. ગોત્રી—વંશજો. માસ—ચરાસ; જમીન આ ઉપરથી 'માસીઓ'
'ચરાસીઓ' સબ્દ થયા છે. કિ..... યાદ ૧—તીર્થકાંઠે અપાલું દાન રોકયું?

‘કિપાટ ?—શું મેં’ વગર પરણ્યાં આશાવંત દંપતિને પાટલેથી ઊઠાડી મૂક્યાં ? ઠાઠા સધલા એક જ છુદ્ધ—સધળા શાણાઓની છુદ્ધ એક જ હોય, હું પણ શાણો બની કરવતયાવાએ જઈ. પરદારિ હંસા—પારકી સ્ત્રી હંસા વિસાસિ વીરતરિ—વિશ્વાસભર આગળ વધતો નય.

પૃષ્ઠ ૪૮

૩૮૨-૩૮૮+૧ રવીઆયત—‘રવી’—આનંદ અને ‘આયત’—વાણી, ખુશખુશાલ. નિસિ [સં. નિશા]—રાત્રિએ. નાહ [સં. નાથ]—પતિ. સનાય—ભાગ્યવંતી, ધન્યધન્ય. બોલીબેદ—વાગ્વિનોદના પ્રકાર. પાલ્હા-સિર...સ્વેદ—બોટ પાળાને તો ગભરામણને લીધે માથે પસીનાના ઝેબ [સ્વેદ] છટવા લાગ્યા નીસત [સં. નિશા+તમ્ ઉપરથી]—રાત્રિને લીધે. નીસત...ભરિ—રાત્રિને લીધે કદાચ મારા પતિદેવને જીંબની તહેરો આવતી હશે એમ હંસા માને ॥ હરિયાલી—સુંદર, સુશોભિત. હરિયાલડી—‘ડી’ કોમળતાવાચક પ્રત્યય છે. સર્વિશુ [સં. સર્વગુણ]—સર્વગુણસંપન્ન. નિઝોવા—જીંધમાં ઘેરાયલા (૧)

કડી ૩૮૬ થી ૩૯૭ સુધીમાં હંસાવતી પાલિયાને પતિ સમઝી વિવિધ પ્રકારની સમસ્યાઓ પૂછી તેના પ્રત્યુત્તરો મામે છે

કડી ૩૮૬ કર—(૧) હાથ (૨) હાથા દંત—(૧) દંત (૨) દંતા. વિશુ જીવિ જીવ જીહરિ—નિર્જીવ છતાં બીજા જીવોને (જૂને) બચાવે. ઉત્તર: કાંસકી. ૩૮૭ મી કડીનો ઉત્તર: શ્રીફલ કડી ૩૮૮ નો ઉત્તર: કોસ. ૩૮૮+૧ કડીનો ઉત્તર: રેંટ

પૃષ્ઠ ૪૯

૩૮૯-૩૯૬ કડી ૩૮૯ નો જવાબ: ઘોડી ઉપરનું માટલું કડી ૩૮૯ +૧ ચવણ [સં. ઘણ]—પગ જવાબ ‘જોખ’ સંબંધે છે. કડી ૩૯૦ સોયણ [સં. સોષન]—ખાંખો. જવાબ ‘પાવડી’ સંબંધે છે. ૩૯૧ કડીનો ઉત્તર ‘મોંદલ’—મદનકૃપ સંબંધે છે. ૩૯૨ થી ૩૯૪ કડીના ઉત્તરો સમજાતા નથી. ૩૯૫ નો ઉત્તર ‘રેંટ’ લાગે છે. ૩૯૬ કડકડે—કડકે. ઉત્તર ‘બરછી’ લાગે છે.

પૃષ્ઠ ૫૦

૩૯૭-૪૦૬ કડી ૩૯૭ નો ઉત્તર ‘લીર’ લાગે છે. વલતા વચન—જવાબો. કડી ૪૦૨ માં હંસા પારે છે કે એના પતિ વિક્રમચરિત્રના મનમાં

નવી ન ભાવનાઓ [અદિવ સં. અદિતન] ઉત્પન્ન થઈ લાગે છે તેથી તે
 નણીખૂંટીને મૂક રહ્યા છે. મનમાં...માયામોહ—વિક્રમચરિત્રના મનમાં
 ખોટી માયાની મોહદંડ્યા ઉત્પન્ન થઈ છે. અસી...ભિન્નેશ્વરી—ભિન્નેશ્વરીના
 ભાવિ માલીકને મારા જેવી તો ઇચ્છનસો સ્ત્રીઓ મળે એમ છે. કિ મૂક્યો
 માલવનો દેસ ..વેસ—હાં તો પોતાના પ્રિય વતન માલવદેશના વિયોગથી
 આમ મૂડતા આવી હોય ત્યાં મારા દેશર [વેસ] એને નાપસંદ પડ્યા
 હોય. કોટ—કોટ. ભૂત સરીખું...નિદાલ—સવારના અજવાળામાં પાછું વળી
 નેતાં હંસાએ માનેલો વિક્રમચરિત્ર યમરાજ [કાલ] સરખો લાગ્યો, તેને
 હૈયે ધ્રાસકો [કાલ] પડ્યો ને તે આશાભંગ [નિદાલ] થઈ ગઈ. આ
 સાથે સરખાવો મૂર્ખપતિ વિનયચંદની સવાર પડતાં ઓળખ થતાં રાજપુત્રી
 સીસાગ્રમંજરીની આવી ન વિમાસણ. જુઓ વિનયચંદ્રકૃત સ્ફુટ
 મહિનાથ મહાકાવ્ય (૨. સં. ૧૨૮૫ આશરે) સર્ગ દ્વિતીય,
 તેમ ન શામળકૃત વિદ્યાવિલાસિની.

વરાંસિ—બહલો. હણિ હળજી...રંદન—મનને મારી હૈયાને ફોડો
 [હણિ] ને ફેવને પોકારીને આકંઠ કરવા લાગી નિરધાર—ચાકર,
 નિશ્ચાત્મક, પાકે પાયે.

વિસામી ભલી—વિચાર રાખી સપડાઈ [ભલી] નાહ [સં. નાપ]—
પતિ. દેહી [સં. દેહ]—સરીર અગાધ—બંકુ, તીવ્ર. અગાર—ધાર પાપ,
પૃષ્ઠ પર

૪૧૬-૪૨૭ મતડઘાપન-ધર્મકર્મનતાદિની સમાપ્તિની વિધિ; મતલું
જન્મવલ્લું. અધવચિ મૂક્યાં—અપૂર્ણ—અધુરાં—રાખ્યાં. અલપૂર્ણત મૌરીયત;
ગોરમાલું મત. આ મત કરતી બાળાઓ લૂખ ખાતી નથી તે પરમી નામ
પડ્યું છે. વિછાછાં—છટાં પાકી વિચોગી કર્યાં, છતી માતાએ તેમની મા
પાસેથી ખેંચી ટળવળતાં કર્યાં આલ [સં. અભિક]—આળ, તલોમત, આરાપ
પારખી થાપણી હરી—સુખત કરેલી પરાઈ વરતુ બાળવી, હજમ પરી. ફડી
સાખિ પિયારી ભરી ?—શું મેં પારકાને માટે ખોડી સાહેરી [સાખિ-સાખ]
આપી ? મન્યોવન થકી ચૂડી—છળ ને જુવાનીના જોરથી થતિત થઈ,
ચારિત્ર્યભંગ બની. ઘૂતકર્મ—[સં.] જૂનો, જૂઝાર બાહનિસિ [સં.
અઘર્નિશ]—રાત્રિદિવસ, રોજ. ઘણી તાતિ મિ જીમી થતિ—જલિશન્યારીને
મેં હેરાન કરી જકાળ્યા. તાતિ—સંતાપ પાંખતું—પાંખે, પંખી. રસભરી
વેલિ બાથ—ખીવતી વેલીને જાહેરી, બાંબા કિ ફળવાર જપાડી કેલિ—
કેળાની લૂચોથી નમી રહેલી કેળને નિમૂળ કરી હેડી નાંખી કિ ફલ...
તક ?—કે શું મેં ફલ જોડેલા આશાવંત બાડને કાપ્યું ? કિ...દેહ ?—કે શું
મેં પૈસાદાર હોવા છતાં (છતમાં) માત્ર મારા દેહનું જ પોપણ કરી
માત્ર સ્વાર્થવૃત્તિ જ પોપી ? નરનારીમાં છેલ્લ—ધણીધણીઆણીમાં અંતર-સેદ

નવી ન સાવનાઓ [અદિવ સં. આરોહન] ઉત્પન્ન થઈ લાગે છે તેથી તે નાણીજૂઝીને મૂક રહ્યા છે. મનમાં...માયામોહ—વિક્રમચરિત્રના મનમાં જોડી માયાની મોહદશા ઉત્પન્ન થઈ છે. અસી...બ્રજેશ્વીયણી—બ્રજેશ્વીના ભાવિ માલીકને મારા જેવી તો હાપનસો સ્ત્રીઓ મળે એમ છે. કિ મૂક્યો માલવનો દેસ...વેસ—હાં તો પોતાના પ્રિય વતન માલવદેશના વિચારથી આમ મૂઢતા આવી હોય ત્યાં મારા દેહાર [વેસ] એને નાપસંદ પડવા હોય. કોટ—ડોક. ભૂત સરીખું...નિઢાલ—સવારના અજવાળામાં પાછું વળી જતાં હંસાએ માનેસો વિક્રમચરિત્ર ચમરાજ [કાલ] સરખો લાગ્યો, તેને હૈયે પ્રાસકો [કાલ] પડ્યો ને તે આશાભંગ [નિઢાલ] થઈ ગઈ, આ સાથે સરખાવો મૂર્ખપતિ વિનયચંદની સવાર પડતાં એળખ થતાં રાજપુત્રી સીમાચંદનીની આવી ન વિમાસણ. જુઓ વિનયચંદ્રકૃત સંસ્કૃત મહિનાથ મહાકાવ્ય (૨. સં. ૧૨૮૫ આશરે) સર્ગ દ્વિતીય. તેમ ન રામજનકૃત વિદ્યાવિલાસિની.

વરાંસિ—બહેલો. હણિ હણલું...રફત—મનને મારી દેવાને ફળે [હણિ] ને ફેવને પોઠારીને આકંઠ કરવા લાગી. નિરધાર—ચોક્કસ, નિશ્ચયાત્મક, પાકે પાયે.

પૃષ્ઠ ૫૧

૪૦૭-૪૧૫ અહીંથી ત્રીજો ચોક્ક ને દુઃખની મારી હંસા કારી વિલાપ કરે છે.

જામસિ જીર—જાતીકાટ રડવાથી તેની જાતી જોશભેર જીજાળે ચડી, હાંકિયા લાગી [જામસિ સં. વડ+ખ]. જીવટિ—જીભરે, રેલાય. ફમિ—પીડે. તાલાવેલિ—સેમેલ, તલસાદ. જલચરી [સં.]—માજલી. વર વંસઈ... અનુસરી ?—વિક્રમચરિત્રના કૃતમાં હું ત્યાં માટે જીતરી [અનુસરી], ત્યાં માટે હું વિક્રમચરિત્ર પાછળ પડી ? મહિયરસુખ [સં. મતૃગૃહસુખ]—માતાના ધરતું સુખ. અર્થપાત...માતા ?—ત્યાં માટે મને જન્મ આપતા પહેલાં મારી માતાનો વળાં ન પડી ગયો ? જીપધાત—હત્યા. જાણતાં...ઉપધાત—મારો જન્મ થયો તો ત્યાં માટે મારી હત્યા [જીપધાત] કરવામાં ન આવી ? સિર...વાહાણ—માયાપરનો ચીવળ ચંદ્ર નજી [સકિ સં. શકિ] પ્રચંડ સૂર્ય ખની પીડતો ન હોય તેમ લાગે છે, ભરસમુદ્રમાં ડાલમોડાળ થતા વહાણના જેવી મારી દશા થઈ પડી છે. તર [સં. તટ]—તીર, બંડો.

વિસામી બધી—વિધાસ રાખી સપડાઈ [બધી]. નાહ [સં. નાપ]—
પતિ. દેહી [સં. દેહ]—સરીર. અપાધ—બંહુ. વીમ. અપાર—ધાર પાપ.
પૃષ્ઠ ૫૨

૪૧૬-૪૨૭ પ્રતલ્લપન-ધર્મકર્મપ્રતાદિની સમાપ્તિની વિધિ; પ્રતનું
જીવવણું. અધવચિ મૂક્યાં—અપૂર્ણ—અધૂરાં—રાખ્યાં. અલ્લપ્રત-ગૌરીપ્રત;
ગૌરમાનું પ્રત. આ પ્રત કરતી બાળાઓ લલ્લ ખાતી નથી તે પરથી નામ
પડયું છે. વિછાછા—પ્રથાં પાઠી વિચોગી કર્યાં, છતી માતાએ તેમની મા
પાસેથી ખેંચી ટળવળતાં કર્યાં. આલ [સં. અલિક]—આળ, તહોમત, આરોપ.
પારણી થાપણિ હરી—સુપ્રત કરેલી પરાઈ વસ્તુ ઓળવી, હઝમ કરી. હૂડી
સાખિ પિયારી ભરી ?—મું મેં પારકાને માટે ખોટી સાહેલી [સાખિ-સાખ]
આપી ? મધ્યોવન થકી ચૂકી—છળ ને જુવાનીના જોરથી ચલિત થઈ,
ચારિત્ર્યજંગ બની. ઘૂતકર્મ—[સં.] જૂવો, જૂગાર. અહનિસિ [સં.
અહર્નિશ]—રાત્રિદિવસ, રોજ. ઘણી તાતિ મિ કીધી યતિ—જતિસંન્યાસીને
મેં હોરાન કરી બડાળ્યા. તાતિ—સંતાપ. પાંખરૂં—પંખેરું, પંખી. રસભરી
વેલિ બાછ—ખીલતી વેલીને જાએલી, બાંગી. કિ ફલભાર જપાડી કેલિ—
કેળાની લ્હોમાંથી નમી રહેલી કેળને નિર્મળ કરી હેલી નાંખી. કિ ફલ...
તરુ ?—કે શું મેં ફલ જેઠલા આશાવંત ઝાડને કાપ્યું ? કિ...દેહ ?—કે શું
મેં પૈસાદાર હોવા છતાં (છતમાં) માત્ર મારા દેહનું જ ચોપણું કરી
માત્ર સ્વાર્થવૃત્તિ જ ચોપી ? નરનારીમાં છેલ—ધણીધણીઆણીમાં અંતર-સેદ
—[છેલ સં. છેલ]. વંદવ—ટોણું, વંદ્યારીઓનો સમૂહ બાછ કરતાં
સંગ—મિથુનસમયે [સંગ] પ્રથાં પાડ્યાં. દીપતેલ—દીવાનું તેલ. તે
માથે ન ધણાય. ગૌર રંગિ ન પૂજ—અણ્ણાં પૂજું હોંસથી પૂરાં ન કરી
ગૌરીના રોષ વહોર્યો. સિવનાં લિંગ જાણ્યાં—મહાદેવના બાણને સ્થાન-
બ્રહ્મ કર્યાં. સિવચરણોદક—સિવસ્નાનનું પાણી તે રૂઢિ અનુસાર માથે ન
મૂકાય. ગોચર...સાલિ—ટોરને ચરવાના પડતર ભોંયના ચરાને ખેડી
[ભાંજ] ધાન્ય [સાલિ] વાવણું એ મહાપાપ ગણાય છે. આપી ધરા
જલાલિ લીધી ?—આપેલું પૃથ્વીદાન પાણું લીધું ? જપમાન—અપમાનિત.
માથ વેચતાં સાટ્ટું કર્યું ?—માથે વેચી દામ કર્યાં ? એનું તો દાન જ થાય.
તીરથવાટ ભાંજ—તીરોના રસ્તા ભાંખ્યા—તીરે જનારને જૂલા પાડવા. માઠ
જાણ્યા—નદીના ઓવારા ભાંગી નાંખ્યા. પરદથૂ—ત્યાગ્યું

નવી ન બાવનાઓ [અદિાલ સં. અદિતન] હત્યન્ન થઈ લાગે છે તેથી તે
 નહીંજીને મૂક રહ્યા છે. મનમાં...માયામોહ—વિક્રમચરિત્રના મનમાં
 ખોટી માયાની મોહદશા હત્યન્ન થઈ છે. અસી...બ્રજેશ્વીયણી—બ્રજેશ્વીના
 ભાવિ માલીકને મારા નેથી તો છપ્પનસો સ્ત્રીઓ મળે એમ છે. કિ મૂક્યા
 માલવનો દેસ...વેસ—હાં તો પેતાના પ્રિય વતન માલવદેશના વિચાગથી
 આમ મૂડતા આવી દોષ યા મારા દેહાર [વેસ] એને નાપસંદ પડ્યા
 હોય. કોટ—કોઠ. જૂન સરીખૂં...નિદાલ—સવારના અજવાળામાં પાણી વળી
 નેતાં હંસાએ માનેલો વિક્રમચરિત્ર ચમસન [કાલ] સરખો લાગ્યો, તેને
 હેથે પ્રાસકો [કાલ] પડ્યો ને તે આસાજંગ [નિદાલ] થઈ ગઈ. આ
 સાથે સરખાવો નૂર્જપતિ વિનયચંદની સવાર પડતાં ઓળખ થતાં રાજપુત્રી
 સૌભાગ્યમંજરીની આવી ન વિમાસણ. જુઓ વિનયચંદ્રકૃત સંજ્ઞકૃત
 મહિનાથ મહાકાવ્ય (૨. સં. ૧૨૮૫ આશરે) સર્ગ દ્વિતીય.
 તેમ ન શામળકૃત વિદ્યાવિલાસિની.

વરાંસિ—બદલે. હણિ હઈજં...રક્ત—મનને મારી દેવાને જો
 [હણિ] ને દેવને પોકારીને આકંઠ કરવા લાગી. [નિરધાર—ચાકસ,
 નિશ્ચયાત્મક, પાકે પાયે.

૫૭૪ ૫૧

૪૦૭-૪૧૫ અહીંથી ત્રીજ શોક ને દુઃખની મારી હંસા કારી વિશાપ
 કરે છે.

બ્રમસિ જર—જાતીકાટ રડવાથી તેની જાતી નેશબેર બહાળે ચડી,
 હાંદિ લાગી [બ્રમસિ સં. ૩૬+૫]. બ્રતટિ—બ્રમરે, રેલાય. દમિ—પીડે.
 તાલાવેલિ—લેમેલ, તલસાટ. જલચરી [સં.]—માછલી. વર વંસઈ.....
 અનુસરી ?—વિક્રમચરિત્રના કુલમાં કું સા માટે જતરી [અવતરી], સા
 માટે કું વિક્રમચરિત્ર પાછળ પડી ? મહિયરસુખ [સં. માતૃગૃહસુખ]—
 માતાના ધરતું સુખ. ગર્ભપાત...માતા ?—સા માટે મને જન્મ આપતા
 પંદેલાં મારી માતાનો ગર્ભ ન પડી ગયો ? બ્રપધાત—હત્યા. જલુતાં...ઉપ-
 ધાત—મારો જન્મ થયો તો સા માટે મારી હત્યા [બ્રપધાત] કરવામાં ન
 આવી ? સિર...વાહાણ—માયાપરનો સ્થિતજ ચંદ્ર નહો [સકિ સં. શકે]
 પ્રચંડ સૂર્ય બની પીડતો ન હોય તેમ લાગે છે, બરસપુદ્રમાં ડાલમડોળ
 મેલા વહાણના નેથી મારી દશા થઈ પડી છે. તડ [સં. તટ]—તીર, કાંઠો.

વિસામી બલી—વિધાસ રાખી સપડાઈ [બલી]. નાહ [સં. નાપ]—
પતિ. દેહી [સં. દેહ]—સરીર અગાધ—જાંઠું, તીવ્ર. અધાર—ધાર પાપ.
પૃષ્ઠ ૫૨

૪૧૬-૪૨૭ વ્રતલઘાપન-ધર્મકર્મવ્રતાદિની સમાપ્તિની વિધિ; વ્રતનું
હિતવણું. અધવગિ મૂક્યાં—અપૂર્ણ—અધુરાં—રાખ્યાં. અલ્પવ્રત-ગૌરીવ્રત;
ગોરમાનું વ્રત. આ વ્રત કરતી બાળાઓ લૂણ ખાતી નથી તે પરથી નામ
પડયું છે. વિછાછાં—છટાં પાકી વિયોગી ક્યાં, છતી માતાએ તેમની મા
પાસેથી ખેંચી ઠગવળતાં કર્યાં. આજ [સં. અત્તિક]—આજ, તહેામત, આરોપ.
પારખી યાપણિ હરી—સુવ્રત કરેલી પરાઈ વસ્તુ ઓળવી, હઝમ કરી. ફૂડી
સાખિ પિયારી ભરી ?—શું મેં પારકાને માટે ખોટી સાહેલી [સાખિ-સાખ]
આપી ? મધ્યોવન થકી ચૂકી—છળ ને જુવાનીના નેરથી ચલિત થઈ,
ચારિત્ર્યભંગ બની. છૂતકર્મ—[સં.] જૂવો, જૂગાર. અહનિસિ [સં.
અહર્નિશ]—રાત્રિદિવસ, રોજ. ધણી તાતિ મિ કીધી યતિ—જાતિરાન્યાસીને
મેં હેરાન કરી બેઠાજ્યા. તાતિ—સંતાપ. પાંખકું—પંખેકું, પંખી. રસભરી
વેલિ બાજી—ખીસતી વેલીને ભર્યેછેલી, ભાંગી. કિ ફલભાર જપાડી દેસિ—
કેળાંની લૂમોથી નમી રહેલી કેળને નિર્મૂળ કરી હેઠી નાંખી. કિ ફલ...
તરુ ?—કે શું મેં ફલ જેઠલા આશાવંત ઝાટને કાપ્યું ? કિ...દેહ ?—કે શું
મેં પૈસાદાર હોવા છતાં (જતમાં) માત્ર મારા દેહનું જ યોષણું કરી
માત્ર સ્વાર્થવૃત્તિ જ યોધી ? નરનારીમાં છેલ્લું—ધણીધણીઆણીમાં અંતર-લેઈ
—[છેલ્લું સં. છેલ્લું]. જંદગ—ટોણું, જંદગારીઓનો સમૂહ બાજી કરતાં
સંગ—મિશ્રનસમયે [સંગ] છટાં પાડ્યાં. દીપતેલ—દીવાનું તેલ. તે
માથે ન ધસાય. ગોર રંગિ ન પૂજી—અલ્પાં પૂર્ણ હોંસથી પૂરાં ન કરી
ગૌરીનો રોષ વહોર્યો. સિવનાં લિંગ જાણ્યાં—મહાદેવના બાહ્યને સ્થાન-
સ્થપ કર્યાં. સિવચરણેદક—સિવસ્નાનનું પાણી તે રૂઢિ અનુસાર માથે ન
મૂકાય. ગોચર...સાલિ—દોરને ચરવાના પટતર ભાંચના ચરાને ખેડી
[ભાંજી] ધાન્ય [સાલિ] વાવણું એ મહાપાપ ગણાય છે. આપી ધરા
જલાલિ લીધી ?—આપેલું પૃથ્વીદાન પાણું લીધું ? જપમાન—અપમાનિત.
ગાય વેચતાં સાદું કર્યું ?—ગાયને વેચી દામ કર્યાં ? એનું તો દાન જ થાય.
તીરથવાટ ભાંજી—તીરથોના રસ્તા ભાંજ્યા—તીરથો જનારને જૂવા પાડવા. ઘાઠ
જાણ્યા—નદીના જોવારા ભાંગી નાંખ્યા. પરહયુ—ત્યાગ્યું.

•૫૬૬ ૫૩

૪૨૮ ૪૩૮ કિ મિ .પાય ૧ ૩ શું મેં ગ્રાહ્યોને નમાવ્યા ? વાલી—
પાણી કાઢી હવિ...જીવારિ ?—હવે હું રહું તે જીવાર છે, નકામું છે.
લવણ વાગ્યા—પહોર (?) કાઢ્યા (?) વિદાણી રાતિ—રાત્રિ વીલી ગઈ.
પિરિ...જગર—કોઈ પેરવી કરી આ વળગેવા લપને વિદાણ કરું ને પ્રયાસ
કરી પોતાનું ઝક્ષણ કરું હમારની લક્ષણખત્રીમ...રીસ—ઉપરઉપરથી
રોપ રાખી બત્રીમલક્ષણી હંસાને યુક્તિ રચી પુરુષનાં બત્રીસ લક્ષણ
નીચે મુજબ છે એમાં સ્ત્રીનાં ઉમેરવા યા ધરાવવાં.

સિંહનું એક (પરાક્રમ), બળયો એક (સ્વાથ ઉપર ન લક્ષ),
કુહડાનાં ચાર (વહેણે જોડણ, જુદામાં ધૂમણું, પરિવારનું પોષણ કરણું, સ્ત્રી
ઉપર બંધાવ રાખણું), મોરનાં છ (જાતી પદવીએ રહેણું, ગત્રુને છુંદેવા,
વિવેચી મધુર બાપણ કરણું, સુદર મરુષે દોણું, યુક્તિકલા ભણવી, ગવંહીત
જેણું), ફતરાનાં છ (ચોડેપણે સતોપી રહેણું, જાંબ ચોટી રાખવી. સૂર્ય
ભુદ્ધિથી રહેજ સમજી જણું, સ્વામી ઉપર ભક્તિ રાખવી, રીયં ફાખવણું);
ગધેડાનાં ત્રણ (ભાર વહેવો, હંડને સેખવેવો નહીં, સંતોપી રહેણું),
કાગડાનાં પાંચ (કોઈનો વિશ્વાસ સદંજ કરવો નહીં, છાની રતિ રમવી—
મયાંદા રાખવી, અભિમાન ન રાખણું, મગે સાધુ મણું, અંચળતા રાખવી,
પુરુષનાં પોતાનાં છ (જુદામાં પરાક્રમ, પડતીમાં ધીરજ, ચડતીમાં હમા,
આતુર્ય, વાચાળપણ, ધરાની બૂખ) જુઓ નર્મકથાકોશ.

મન મૂકી મજ સાધિ મણ—હીલકપટ રાખ્યા વગર મારી જોડે જોડો,
એકાકાર થાઓ કટિ—પાળો. છતી—ખુલ્લી, જીવાટી. અતિ વહો—
જીતાવળો ગયો. જિમ પરનારી જોપરિ ભર—જેમ પરકીયા પાછળ કામી
પુરુષ હોય

૫૩ ૪૩૪ થી ૪૩૮ સુધીમાં પાળાની કબજાત વણવવામાં આવી છે.

•૫૬૬ ૫૪

૪૩૬-૪૪૬ ગદિગદિ—ગણગણે તાપ—તીમ રોક. સરલિ.. વિલાપ—
સીધા સુરથી વિલાપ કરે.

કડી ૪૪૦ થી ૪૪૦ સુધીમાં હંસાનું વિલાપગીત કવિએ વણ્યું છે.
કનક...કાનિ !—કહેવતો: કાગડાને રોને મહયો અર્થાત્ કાગડો દહીંપક
લઈ ગયો અને માણેક મીની(જિલાટી)ને કાને પહેરાવ્યું

પરદારિ—કોઈ પરદારા-અ-ય સી-એ. હંસા તકં કરે છે કે નહીં
મારા વિક્રમચરિત્રને કોઈ પરદારાએ મપડાવ્યો, નહીં તો આશ્વં બને નહીં.
આપ—મારી જાતને. મારા પીયુ તો પરદારાના સપાટમાં ગયા, હવે આ
પરપુરુષના સપાટમાંથી હું અને ચોતાને કેમ [કેહી પિરિ] મુક્ત કરું ?

નિર્મલ કુશમાં...જીપરાટિ—મારા પિતા ખંભાતપતિના પવિત્ર કુળમાં
મારો જન્મ થયો પણ મારા પાપે [કર્મે] અને જીવતા -માર્ગે ચલાવી
[જીપરાટિ દીધી] દેહ પડિ દુઃખ...માગી—મારું મરણ થતાં જ મારાં
દુઃખ શમશે [વીસમિ]. માટે હે ધરતીમાતા ! મને રસ્તો આપ—દેહિ મૌ
વિવરમ—આ સાથે સરખાવો દુઃખી સીતાના અયવા માલતીના આવા જ
હૃદયારો. જુઓ જીવભૂતિરચિત ' ઉત્તરરામચરિત ' અને ' માલતીના
માધવ ' નાટકો.

અખિતર [સં. અખ્યતર]—ગાંઠે, અંદર. વીતરમાં અગ્નિના બડકા
બળે છે ને તેની જાળ [જાલ ?] ઉપર ફેલાઈ રહી છે. જાતટિ—જામરે.
વિજાહિયાં—તરછાટયાં, ત્યાજ્યાં. મદિયર [સં. માતૃગૃહ]—પિયર. માલહટી
—લહેરમાં ધૂમતી મનસ્થૂં—મોઢળા મનથી, પુરા પ્રેમથી. નિગમતાં—
ગાજતાં. સોભાગ [સં. સૌભાગ્ય]—અનુકૂળ દેવ. પનોતો—પ્રેમી. દાજી—
દાદા, પિતા. લાટમાં ને કાનમમાં બાપને ' દાજી ' (દાદાજીનો દૂકો પ્રયોગ)
કહેવાનો રીવાજ છે. આ રતન...ભથ ? હંસા જેવી રતનરૂપ દીકરીને પર-
ણાવતાં પરણાવીશું પણ એનો વિલેગ નહીં સાંખી શકીએ. વૃપતિ—સંતોષ.
સ્વામ—સ્વામી, હંસાની માતા એના પતિને સંબોધે છે.

શ્રુષ્ઠ ૫૫

૪૫૦—૪૬૦ કુંઅરી...દેસ—હું રાજકુમારીને તે ઘેર પરણાવીશ.
અધલો [સં. અર્ધ]—અર્ધો. વરામો—ચેષ્ટ (૧) સરખાવો: (૧) વરમ
(સોજો) (૨) વરમ (મર્મસ્થલ). ગુજરાતિ—' ગુજરાત 'નો પ્રયોગ નારી
જાતિમાં છે. લલીલલી—લલીલલી, નખીનખી. લડાવતાં [સં. લાડ]—લાડ
કરતાં. વિષયાવિષ...નાંડ—વિષયરૂપ જેર બહુ કપરું [અતિ દુર્લભ] છે.
એ એ અમર્યુ [માંડ] પણ નહીં લીધું નહીં [નહીં પીધું]. વેધ—
નાદ. વાહિયાં—છેતરી શાકિની—પિશાબી, દુર્ગાના ગણમાંની એક. નેહ—
[સં. સ્નેહ]—પ્રેમ, લગની. નાહસું [સં. નાથ]—પતિથી. ત્રટિ—ભંગ,
વિચ્છેદ, વિયોગ. ગોઠી [સં. ગોષ્ઠી]—મનગમતી વાત, ગોઠી. સવણ—

સરસ. લક્ષ્ (મીઠું, સખરસ) વગર અત્તની સરસતા નથી સંભવતી એ ઉપરથી અર્થ થયો દોઢ એમ લાગે છે. કામિ...નામિ—કામાવેશને લીધે જ બીજરાણીને નામે [બીચિની નામિ] પાવંતીએ [ગીરીએ] મહાદેવને [ઈશ્વરને] કોળવ્યા [ચૂકવ્યા] કામિ ગીતમધામ—ગીતમન્નમિના રહે-કાલુર્મા કામરૂતિએ જ ઇદ્ર જગત ઘણું પ્રવેશ્યો હતો ને તેણે ગીતમપત્ની અદ્વત્યાનો શીલબંધ કર્યો હતો આપણુ—ખોટ. આપણે ‘ ખોટખાંપણ ’ વાપરીએ છીએ. દેહડી માંદિ.....નામ ૧—આપણા સરીરમાં જ દોષોનું નિવાસસ્થાન છે તે પછી બીજાં મનાં નામ દહએ ૧ સામટા—એકસાથે, બધાં. આગે...લાજ !—કામદેવ ! પૂર્વે મહાદેવે ત્રીજા નેત્રદ્વારા તને કસ્ત્રીભૂત કર્યો હતો છતાં સાને તારા સપાદ્યમાં લેતાં હજી તને સરમ નથી આવતી ! તારી નફરતાઈની તો હજી છે. જુઓ

“ ક્રોધં પ્રભો સહસ્ત્રહરેતિ યાત્રદ્ગિરા ચે મસ્તાં ચરન્તિ ।

તાત્ સ વન્દિર્હરનેત્રજન્મા ભસ્માવશેષ મદનં ચકાર ॥ ”

—“ હે પ્રભુ ! આપનો ક્રોધ કમી કરો, કમી કરો, એમ દેવતાઓની વાણી આકારમાં ફેલાઈ એટલામાં તો હરના ત્રીજા નેત્રમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા અગ્નિએ કામને બાળી બસમ કરી દીધો. —”

—કાલિદાસ : કુમારસંમવ

કામ ..આજ—હે કામદેવ ! મહાદેવે તારા નિવાસસ્થાન [કામને] નો જ નાશ કર્યો હોત [વિહારત] તો હું આજે તારા સપાદ્યમાં ન આવત, ફસાઈ પડત [મૃંચત]

પૃષ્ઠ ૫૧

૪૬૧-૪૭૦ સીધું—સિદ્ધ થયુ, સફળ થયું. પુહોક ન ખાધો હાથિ બળી—પહોંક ખાવાનો ન મળ્યો ને બેઘડી જીનાજીના કણસવાથી હથેળી બાળી દીધી. ખેડુતનર્મમાં આ કહેવત બહુ વપરાય છે.

રાત્રંબક...લાજ—મારા પિતા ત્ર્યંબકસેનની આબરુ ઉપર પણ મેં પાણી ફેરવ્યું દિલહું—ટીકો, લાંછન. ચૈત્રિ ક્રિષ્ણ લાગી રે લાખ—મારા પવિત્ર કુળમાં મેં અરેખર લાખું [લાખ સં. લક્ષણ]—લાંછન-લગાડયું મંચી—નાનો ખાટલો, પરણવાની વિધિના બાજકને ઉદ્દેશી હંસા ધણું

કરી જોવતી લાગે છે અથવા વિક્રમચરિત્રની ખાટાં માંથી]ને હૃદયી કહે છે. સાખ—ખારણું. ગામડાંઓમાં સાખ—દ્વાર—એ કુડના અર્થમાં વપરાય છે. આદર્યો—વાગ્દાનથી સ્વીકાર્યો પારસીઓ ‘અદરાલું’ પ્રયોગ કરે છે. ચમ સાથર વાધિ વેલિ—જેમ દરિયામાં ભરતી [વેલિ—વેલ] ભરતે ચઢે. સહી—ચોકસ, નિઃશંક. કેલ—પાપ, દોષ. ‘કળણ’, ‘ખરડાલું તે’ એ ઉપરથી હરો (૧) ચિહ્ન પક્ષ સૂધી રે પદ્મની.. તોય—ગંગાના પવિત્ર જળની માફક ચારે બાજુથી—સર્વ રીતે પદ્મિની પવિત્ર [સૂધી સં. શુદ્ધ] હોય છે. લાંછન લાગું રે લાછિનિ—લક્ષ્મી [લાછિ] જેવી પવિત્ર સતી જેવી હું તેને એળ ચોંટી. લલું—લવારો કરું. રાખું નતિ—માફું પોતાનું રક્ષણ કરું. દિવસ...ખંભાતિ—હવે દિવસ જીવ્યો છે, મને કાઈ ખંભાતની રાજકુમારી તરીકે ઓળખી જરો તો મારા વળી લોગ મળશે.

સુખિયાં ! ..શોક. હંસા છેવટે જ્ઞાન તરફ વળે છે. સરખાવો

‘ દુઃખેષ્વનુદ્વિગ્નમનાઃ સુખેષુ વિગતસ્પૃહઃ । ’

—દુઃખોમાં હૃદયેગ વગરના મનનો અને સુખોમાં સ્પૃહા વગરનો—

—શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા : અ૦ ૨ : ૫૬

હેયું હેહું કરી—હૃદયને હળવું કરી, શોકમુક્ત કરી. ધારણિ સમ-ગુલાએ, ધડે. ધારણિ રાખ્યું રે અંગ—હેહને સાંત કર્યો. વૂઠે—ખુશ થાય [સં. તુષ્ટ] સંકરગંગ—શિવ અને ગંગા. છાંડયા—છાડ્યા, મૂક્યા.

પૃષ્ઠ ૫૭

૪૭૨-૪૮૧ ટંકા—સિક્કા, મહોર. ભાત—ભાથું. કમાય [સં. કુમાવ] —અનિચ્છાએ. અચાસણ—અપ્રસિદ્ધ, જાનાંમાનાં ‘ચાસન’ શબ્દ ઉત્તર ગુજરાતમાં હજી પ્રચલિત છે. ‘સ’ ને બદલે બ્રમથી ‘હ’ કરી એ શબ્દમાં નીચેની પંક્તિઓમાં ગ્રામ્યતા લાવવામાં આવી છે:

‘ચોરી ચાહન થાય છે, ન્યારે ચોર જવાય;

બાંધી મારે મહીપતિ, છેક ફેળેલી થાય’

—કવીશ્વર દલપતરામઃ હોપવાચનમાળાનાં કાવ્યો

ગાદેરી—સગ્ગડ. પાગડિ—પેંગડે. બવિભવિ વિક્રમચરિત્ર પરતાર—દરેક ભવે મને વિક્રમચરિત્ર પતિ મળે : આ હંસાની સ્મૃતિ છે.

પર્યાણ [સં. વર્ણન]—પ્રસ્થાન. બિગમતો—બિગતો. રાનવગડ—
જંગલનાં ડંડાકાર—ધીચોધીચ દંડકારણ સાથે જંગલની અરખામણી
કરેલી લાગે છે. જૂંબકાર—જરાડ. દડવડિ—ધળક ધળક દોડે. પડપાઈ...
ગડવડિ—ગંગાજલના પગલાંના પ્રતિરાજ્ઞથી પર્વત ગાજી જાય છે. નાકકેરું
—નાકમાધી હસ્થીય કાઢવો તે નાઠો—બીધો. સૂર [સં. સૂર્ય]—સૂરજ.
પથનામ—વિષ્ણુ, જેની નાભિમાં કમળ છે તે

પૃષ્ઠ ૫૮

૪૮૨-૪૯૨ સ્તોત્રવિલાસ—વિવિધ જાતની કીડાનો વિનોદ. વિસમ્યા
—ચોક્કસ. ખજરાજ—પશ્ચિમમાં રાજા જેવો ગરુડ. કેહિ—કહ્યો. બણી—ધી,
તરફી. હાલનો 'બણી' પ્રયોગ 'ની તરફ' ના અર્થમાં થાય છે.
આણ—સત્તા અભિધાન [સં.] નામ. લેતપાલ—લેવણપાલન. અંતેજર
—અંતપુર, રણવાસ. હર્ષનિધાન—આનંદનું કામ. સોધાવી—ખોળાવે.
રદ—ચડસ, આવડ હોડ—સરલ લોટયો—મજ્યો. માસદાહાડા તણી—
એક માસની વાટ—રસ્તે ભાઈ—ભક્ષાશ થયું નાટ—નકી, 'નેટ' પ્રયોગ
પણ થાય છે. રાજછેદ—રાજદ્રોહ, રાજાને હમો કરવો તે. તેવહિ—તે
અરસામાં

પૃષ્ઠ ૫૯

૪૯૩-૫૦૩ પાખલિ—ફરતાં. પોલિપ્રકાર—વિવિધ જાતની પોખી.
મઠ—આશ્રમો. બોગજ—(?) બોજાર—ધરનો અધારો વાસી ભાગ મુકુવક
[અ. મૂલક]—મુનક, દેસ પરાં—ગામડાં, ખેડાં. તાલિમખાનાં [અ.
તત્ત્વમ+જ્ઞાના]—અખાડાઓ, શાલાઓ. મોહાર [ક્ષ. મુહ]—સોનેપો,
સોનાનો ચલણી સીકો મસાણી—વેપારીઓ. ભામણાં—અટકતા બહી-
જનો—માટ્યારણો. પરથો—પરિથ-વેરાવો—(?) ગર્જર [સં.]—ગુફા. નગ
[સં.]—પર્વત. પુરપાઠ્ણુ પ્રસાદ—નગરો ને પટ્ટનો (રાહેરો) ના મહેલો.
યતિતપી—સંન્યાસી અને તપસ્વીઓ-તપસ્વીઓ. આમર્થદ—અર્પણ, હદ
સુધી, ન્યાં સુધી સોધાય ત્યાં સુધી. ગુરા [સં. ગુહા]—કાવર. પર્વતની
શિખા—પર્વતનાં શૃંગ, શિખર પોસાવ—સાળા. દસ દિકપાલ—દસ દિશા-
ઓના રક્ષક દિક્ષાલો, દસે દિશાઓ. દસ દિક્ષાલ—દસ દિશાઓના
અધિષ્ઠાતાઓ ૨ ઇન્દ્ર (વજ્ર આયુધ ને પૂર્વ દિશા), અગ્નિ (અગ્નિ આયુધ

ને અગ્નિ કોણ), યમ (દંડ આયુધ ને દક્ષિણ દિશા), નૈઋતિ (ખૂમ, નૈઋત), વરુણ (પાસા, પશ્ચિમ), વાયુ (અકુસ, વાયવ્ય), કુબેર (મહા, ઉત્તર), શિવ (ત્રિશૂલ, ઈશાન કોણ), બ્રહ્મા (પદ્મ, ઉર્ધ્વ) અને અનંત (ચક્ર, પાતાળ) કોઈ કુબેરને બદલે સૌમ કહે છે જુઓ નર્મકથાકોશઃ સિવસાવા [સ. શિવશાલા]—સિવમંદિરો સમસાન [સ. રમશાન]—મસાણુ, મૃતદાહભૂમિ જડ—મૂગિયાં જડા—વડવાધઓ કેડિ—પત્તો, ઊભર્યાં—સુખ્ય થયાં અવાસિ—મહેલે

પૃષ્ઠ ૧૦

૫૦૪-૫૧૫ સીખામણુ—બાધનાં વચન તથા—જેમ હતી તેમ, વિસ્તારથી નવ—દ્વાપરના અતર્માં થયેનો, સૂર્યવશી શાન્ત નિષધદેશના વીરસેનનો પુત્ર એનો બાહ્ય પુષ્કર નલરાજ સ્વરૂપે મુંદર, શાશ્વત્તાતા, ધનુર્બેદનિપુણુ ને પ્રુદયશીલ હતો વિદર્ભદેશના વીરમકરાજની પુત્રી હમ-થલી જોડે પરણી પોતાના બાઈ પુષ્કર સાથે છૂટ રમી સર્વ શૂભાવી બેઠો હતો. નલદમયતીના કુખની સીમા રહી નહોતી વધુ મટિ જુઓ નર્મકથાકોશ

બાધારી—બાધારદેશના સૌખ્યતા નામના રાજાની પુત્રી—સકુનિની બહેન—ધૃતરાષ્ટ્રની રાણી એ એના પતિના અધત્વને લીધે હમેશાં આંખે પાસા બાંધી રાખતી સૌ કોરવોની એ માતા હતી કોરવોના સહાર પછી પોતાના પતિ સાથે એણે હરદ્વારમાં દેહ છોડ્યો હતો

ચૂર્યા છવતા—છવતા કચ્છરયાણુ કયાં અત્ય [સ. જાતિ]—અતિ, ધણુ જ

અવણુ—એક બ્રાહ્મણપુત્ર પોતાનાં અધ માતાપિતાને ઠાવડમાં લઈને ખાધે જાચી એણે તીર્થયાત્રા કરાવી હતી દશરથે ભૂલમાં એની હત્યા કરી હતી ને તેથી તે આ ગરતા અવણુને સાથે સાપિત થયો હતો

બ્રહ્મસાપ—બ્રાહ્મણનો સાપ—અવણુનો 'સમૂલ'—મૂળવાણુ / મૂળથી એ અર્થમાં કવિએ આ ઉપયોગ કર્યો જણાય છે વાડવ [સં.]—બ્રાહ્મણ સિવા [સં. શિવા]—પાર્વતી, આલેખવાની, અભિનવા [સ.]—નવીન નવરાત્રિ—આશ્વિનમાસના શુક્લ પક્ષના પ્રથમ નવ દિવસો. એ દિવસોમાં સાક્ર-પંથીઓ ઠાઠમાઠથી સંક્રિપ્ત કરે છે આશ્વિન ઉપરાંત માધ ને ચૈત્રમાં

પણ નવરાત્રિ ગણાય છે. ધાન [સં. ધ્યાન]-મનન. સ્ત્રીલિંગમાં શબ્દ નવરાત્રી સાગે છે. ચક્રતિ-વિશેષ.

અત્રનારી અનુસૂયા—અત્રિઋષિની પત્ની અનસૂયા. અત્રિ સાત ઋષિઓમાંના એક. ચંદ્ર, દત્તાત્રેય ને દુર્વાસા : આ ત્રણ પુત્રો એમણે આઘરાત્રિની પૂજા કરીને મેળવ્યા હતા.

મધુકેટલ.. તેહ—તે આઘરાત્રિ જાણતી [વિધાતાની] હપર પણ ખુશ [હઠી] થઈ હતી. મધુ ને કેટલ બંને દેવો શેષસાથીના કાનના મેલમાંથી ઉત્પન્ન થઈ, બ્રહ્મા ને નાભિકમલમાંથી ઉત્પન્ન થયા હતા તેમને માર્યા કરતા. બ્રહ્માએ યોગનિદ્રાની સ્તુતિ કરી શેષસાથીને જમાડયા ને એણે દેવો સાથે યુદ્ધ કરી પોતાની જાંઘમાં લઈ માર્યા હતા.

મહિષાસુર—શ્રીરમપદ્મનો દેવરાજ. એણે સો વર્ષ સુધી ઇન્દ્રાદિ દેવો સાથે યુદ્ધ કરી જ્યારે ઇન્દ્રનું રાજ્ય લઈ લીધું ત્યારે સર્વ દેવતાઓએ પોતપોતાનાં તેજની એક સુંદર દેવી—આઘરાત્રિ—ઉત્પન્ન કરી. તેને દસ હાથ ને અંકેકા હાથમાં જુદાંજુદાં સજ્જ હતાં. એ મહાલક્ષ્મીએ માહિષાસુર જોડે યુદ્ધ કર્યું ને અંતે એક યમ તેના માથા પર મૂકી તરવારથી તેનું ડોકું કાપી નાંખ્યું જ્યારે માથા બિનાતા એ પાડાની ગરદનમાંથી અનુબન્ધનું શરીર નીકળ્યું ને એ સામે પ્રહાર કરવા ગયો. એટલામાં દેવીના સિંહે પોતાનું જમણું હાથ લઈ ને દેવીએ તેની છાતીમાં ભાસો મારી પાડયો. જુઓ નર્મકથાકોશ.

શુંબનિશુંબ-શુંબનિશુંબ—હિતિના પુત્ર ને દેવના રાજ. એમને દુર્ગાએ સંહાર્યા હતા

સુરયરાયનિ હઠી જહીઈ—આઘરાત્રિ સુરયરાજ હપર વૃદ્ધ થઈ. સુરય—એક પ્રાચીનકાલનો રાજ. એના સચિસ્તર ઇતિહાસ માટે જુઓ દુર્ગાસપ્તશતી : અધ્યાય ૧. ૧લી જુઓ લાલણ્યકૃત ચંડીઆખ્યાન.

અસંભવ—નહીં માનવા જેવી. વેદાગ્રણ ત્રંગાવતી—લરતીની પર-પરાવાળી ખંભાતનગરી. ખંભાતના સચિસ્તર ઇતિહાસ માટે જુઓ સ્વર્ગસ્થ તનમુખરામ ત્રિપાઠીલિખિત લેખ : અંભાત : વસંત : ૧૫^૧ ૧૨ : અંક ૧૧. પૃ. ૫૬૦ થી ૬૦૦.

જમકાર [સં. ફંકાર]—જલજલાર. સાયરબેટ—ખંભાતના ખંદર પાસેનો કાંધ બેટ (૩). પેળણા—તમાસા. કન્યારથાનકિ આવી દાસી—કન્યાને બદલે દાસી આવી બેવટ—આડા.

પૃષ્ઠ ૬૨

૫૨૯-૫૪૦ મોડ—તોર, અભિમાન. તરુઅરનો છાડ—મોઢું વક્ષ જેમાંથી થવાનું હોય તેવો છાડ. ફાણિ ફાણિ...ધટિ—ભીમક રાબનું શરીર જેમ પૂર્ણ-માધી માંડી રાત્રિરાત્રિએ અંદ્ર ઘટવા મરિ તેમ ઘડીઘડીએ સૂકાઈ[આવટિ]નય. ઠાકર—ઠાકોરો, ફાત્રિયો. નિવેદી—રજૂ કરી. વિરધ વાત તે વેહેલી નય—વિરુદ્ધ [વિરુધ્ધ] વાત હોય તેનો ફેલાવો જલદી થઈ નય. ધમ અશુભે... સમસાનિ—જેમ મુદદાને અમિદાદ કરનારાઓ [દાખૂ] રમશાને આવે તેમ અપરબુધા વર વગરની જન પેતાને નગર જવા અશુભ વખતે નીકળી. નિમ...મુખદર્શન આવિ લોક—જેમ રોકપ્રસંગે લોકો કાણે આવે તેમ લોકો દરબારમાં મોં બતાવવા [મુખદર્શન] આવ્યા. મુઆ તલો...છક—ખરણથી ખરી નય તો તેનો એક રસ્તો હોય પણ આતો નાસી ગયેલા અનુપ્ય માટેના દુઃખનો ક્યાં છેડો [છક] આવે ? પ્રોહિત [સં. પુરોહિત] —શુક, બ્રાહ્મણ. અરોકમત—આશિન સુદ તેરસે આરંભવાનું મત. એથી રોક મરી આનંદ થાય છે. પ્રતિપાલ—રાજ. વિહંગમશર્ધ—ગરુડ.

પૃષ્ઠ ૬૪

૫૫૧+૧-૫૫૯ ધર્મપુત્ર—જોગે બેસાડેલો પુત્ર, કરી લીધેલો પુત્ર સીંગિ [સં. સિંધુ]—સફલ થાય. રીસ—રોષ. બિભલો—બિતાવળથી ગયો. વધામણી—ખુશખબર મળે બેટ.

પૃષ્ઠ ૬૫

૫૬૦-૫૬૭ સ્થા ભણી ?—શા માટે ? હકારો—આપ્તા, ફૂકમ. ખાલિકપુત્ર—ધર્મપુત્ર. રાસિ—દોરડે. સાત—સાથે. ગમાર—રેઝો, ભોટ. ગદંભ...ભાર !—ગધેડાની પીઠે સુખડ હોય તોયે તેને તેની ક્યાંથી ગંધ કે કદર આવે ?

પૃષ્ઠ ૬૬

૫૬૮-૫૭૫ વારુ [સં.]—સુંદર. વ્યસન—વસન, વહેપાર. દોસી—છાટિ—કાપડીઆની દુકાને. મિહિતા [સં. મહિત]—ખુમાસ્તો.

કડી ૫૭૧ થી ૫૭૪ સુધીમાં સ્ત્રીઓના જૂદીજૂદી નામના સાદ્વા-
ઓની ભત છે. મયકોડી—તિરસ્કારથી વાંકું કરી. બૂર—બોલ, બેવકુફ.
પરાં પરહરો—દૂર મૂકી દે. વરાં—વાર, વખત.

પૃષ્ઠ ૬૭

૫૭૬-૫૮૩ દસી—દસ તારવાણું. ખલિ—કાંઈ. વસાઈ—વસાવી,
ખરીદી. ૬૮૧ થી ૫૮૦ સુધીમાં જૂદીજૂદી મીઠાઈઓનાં નામ છે.
લોંડી—હનકી નોકરડી. ટોવ—મરકરી.

પૃષ્ઠ ૬૮

૫૮૪-૫૯૩ આ પૃષ્ઠ પરની કડીઓમાં હંસા હાથમાંથી છટકો ગઈ તે
માટે પાળાતું રૂઢનગીત છે. સ્વામીદુઃખે—માણીકની—રાત્રની—નોકરી કર-
વાની પીડાથી. જાયેરડો—જાયેજો. અસ્ત્રી પિયારી...ધરવાસ—પારખી
[પિયારી] સ્ત્રીનું હરણ કરે તેને શ્રદ્ધસ્થાપનનો [ધરવાસ] લાભ ક્યાંથી
મળે ? હેઠું હળી—છાતી ફૂટે [હણિ સં. ફૂટ ઉપરથી]. પોટી [સં.
પ્રાંતી]—લાંબી ગાંઠ. આછટિ—અકાળે. કાદાર—કાર, જગ્યા. નિમ નિમણી-
માઈ નાર—ધણી વગરની અરક્ષિત સ્ત્રી. ચોડીપોલિ—પહેરેગીરીના ફરવાળ-
માં. નિસણું—જેઠક. પરદાર—‘ પરદાર ’—પારકે બારે. રાધોડો—રાત્રનો
અથ. ધરનાર—શ્રદ્ધિણી. વાહીનિ—છેતરીને. જિનય—અપધી નય (૧)
આકલો [સં. આકલ]—કુઝી. આલોટ [સં. આ+લુટ]—આળોટે.
પાંજરમાંથો...વાંઝણીકેરું પેટ—પાંજરામાં રહીને વંચ્યા સ્ત્રી [વાંઝણી]
ના અપુત્રતાના મહાદુઃખથી ચડચડ બળતો. પ્રાગ—પ્રયાગ. માધવ—
વેણીમાધવ.

પૃષ્ઠ ૬૯

૫૯૪-૬૦૩ કિરતાર [સં. કર્તુ ઉપરથી]—પ્રજુ. ફંઆર—અહીં
શાનકુમારના વેરામાં હંસાકુમારી. જિવાલી લીયાં—પડારી લીધાં. ગાકું
જિલાળું—પાછળથી જોડું કરી મહોની વસ્તુ નીચે જિલ્લાવી દેવી; જિલાળું
લઈ લીધાં. આણું—મનાઈ.

પૃષ્ઠ ૭૦

૬૦૪-૬૧૨ કહું—જૂઠું. રાજદારે જૂઠું ન જોલાય એ નીતિ. ગુન-
રાતિ રાય—વિરોધજનક તરીકે ‘ ગુનરાતિ ’ પ્રયાગ મોંઘવા એવો છે. નાત—

વાઙ્માનના અર્થમાં રંભાપાત્ર—રંભાઅસરા ‘પાત્ર’ એ શબ્દદ્વારા આ ‘પાત્ર’ શબ્દ હજી ગુજરાતીમાં પ્રચલિત છે. ટલિ દુ.ખ તે અત્રીતલું—તે સ્ત્રી (હંસા) ના નીરાશાભર્યા સળંધથી મને થયેલુ દુ.ખ એાહુ થાય. જુગતિસ્થૂ—યુક્તિ કરી [સં. યુક્તિ], કુનેહબાળથી. વવાવિ—વિદાય કરે. સંગમિ—પ્રયાગે, ગંગાયમુનાના મિલનસ્થાને

૫૪૭ ૭૧

૬૧૩-૬૨૩ દ્રામ—દામ, ટંકા સિક્કા પ્રસન્નગતિ—પુરાપુરાલ ચાલે. ક્રીધા તેહનિ પંથપસાય—પુરુષના પાંચ પ્રકારનાં વસ્ત્રોની ભેટ [પસાય સં. મસાદ] કરી. જિવગ રાય વેસ નારીનો કર્યો—રાત્રીએ (અહીં હંસાએ) સ્ત્રીનો વેસ ધારણ કર્યો. બાહિ ધર્યો—સરણુ આપ્યુ કણ વાર—જરાપણુ દીલ. ૧૭ [સં. વલ્લ]—પુત્ર વિસમી [સં. વિષમ]—કપરી, મુશીબત-ભરી. શુરુ—પુરોહિત ‘શુરુ’નો ‘ગાર’ ‘ગરોડા’ બની શબ્દ વિરોધ અપભ્રંશ બન્યો છે. આચાર—વખવિધિ.

૫૪૭ ૭૨

૬૨૩+૧-૬૨૪—ધવલ—ધોળ, લગ્નનાં ગીતો ધવલ માંહિ.. નાહીઈ —લગ્નગીતોની પવિત્ર ગંગામાં નાહ્યાં અથ સધવાં હેવામાંહિ તરુ—બધાં પાપો [અથ સં.] માંથી પલ [હેલા સં.]માં તરેા લખરું—જહાર કર્યો, તાર્યો. સાત—સાથ, સહિત બ્રાહ્મપ્રભાતિ—બ્રાહ્મમુદ્ધતે મેર [સં. મેર]—મેરુપર્વત એ સોનાનો કહેવાતો. રૂપીઅ—રૂપવાન (૧) નાહાનડી —‘નાની કન્યા’ એ અથ સંભવે છે, નાહુલિલ—નાવનીઓ, પતિ હારફે —‘હાર્યો’ એ અર્થ જણાય છે. કન્યાએ નિત્રી લીધો. ખવાલુ—ખલાવો, અધેએસતો પહેરાવો. હારફે—હાર હંસાદેહ—હંસાદેવી આય—આયુ. ગંગા, યમુના, સારદા ત્રિલિયા એક પ્રવાહ. રાય—પ્રયાગ આગળ ત્રિવેણી-સંગમ-ગંગાયમુના ને સરસ્વતી [સારદા] નદીનો—યાય છે ત્યાં હંસા વિક્રમચરિત્રને પરણી

૫૪૭ ૭૩

પ્રમાણ [સં. પ્ર+માન]—માપ, લંબાઈ ચીતારા [સં. વિષકાર]-ચિત્રકલાપ્રવીણો. સમ્યક [સં. સમ્યક્]—સારી રીતે જંગ [જંગ, જંગ, સં. વાગ]—યજ્ઞ. રંજ દીધું—રંબ્યાં લખ્યાં જરડા નિ જરડી—ખંડા ને

હપખંડો આપી રહ્યા. તોરણ ચાલી દીરિ જડી—તોરણોમાં ચાળીઓ—
(ગોળ આપો(૧))માં દીરા જડયા હતા. નિવાજ—નવાજ્યા, ચોસાવ્યા.
વાયક કરિ—ધીમા વાયરાઓને લોધે [સં. વણુ+ક]. સોમન [સં.
સોમન]—સોદામણા. માંડણી—બાંધણી. ચંદ્રચંદ્ર ચાંદરણીભાતિ...રાતિ—
ચંદ્રવાઓ હપર ચાંદરણીઓની વ્યત પાડી હતી તે અંધારી રાત્રિના
આકારો જેવા સોમતા હતા. જલેજ—ગાલીચાઓ. “જલેજના જલેયા રે
બાધ.” જુઓ “નર્મદસંચાલીત નાગરણીઓમાં ગવાતાં ગીત.”
વળી જુઓ

“લાડણી સંદેશા મોકલે રે, રાઈવરે વહેલા સિધારો, જલેજ દીરના રે.”
હું કેમ આહું એકલો રે ? ઘેર બાપાજી દુભાય રે, જલેજ દીરના રે.”

—મુજરાતી લગ્નગીતો

છાંડણી—સિંચનો, છંડકાવ. ચંદન, અગર, કૃષ્ણામર વગેરે ચંદનની
વિવિધ ભતિઓ છે.

પૃષ્ઠ ૭૪

૬૩૫-૬૪૬ તવલ—તળણાં, નરધાં. તંત્રીતાલ—એક ભતનાં ટોલ.
વેણા—વાણા, ખીન. વંસ—વંસિણી, મહુમર. પડદ—એક ભતનું ટોલ.
કંસાલ—કંસીએડાં નફેરી, ચંચ, મદનસેર, ભૂંચ, પખાજ : આ મેંએ તયા
હાથે વગાડવાનાં જ જુદાંજુદાં વાજાં ને નિસાનો છે. સોરંગ—સોદીરંગ
—આનંદસેર. ‘એ આનંદ, સો હિ રંગ’ એમ બને ? નાય—નૃત્ય. તુર—
એક ભતનું ટોલ. મહિગાટ—વેંધાટ, ધૂમ. હંદ—માત્રાખંધ કાળ્યા. ભેરી—
ટોલવિરોધ. જુઓ ‘તતઃ શંક્યાજ્ઞ મેર્યજ્ઞ વળવાનક ગોમુખાઃ’ (ગીતા). મહિજાજી—
માન્યો. સરખાવો આ સાથે “પૃથ્વીચંદ્રચરિત્ર : દ્વિતીયાલ્કાસ”
માંનું વાલોનું વણું. અવરી [સં. અવર]—ખીન. મહસંતિક
—મહસંતિનો હોમ. હમ પહેલાં આ હોમ કરી મહોને રાત પાડી
રીઝવવામાં આવે છે. તલિયાતોરણ—વિવિધ ભતનાં તોરણો. સુધીસાધણી
[સં. શુદ્ધ+સાધી]—પવિત્ર ને સાધુચરિત, સતી. વરનમણ—લગ્નવિધિ
અગાઉ કન્યામાંડયેથી સામેયુંચરેયું કરી વરબાનનો સત્કાર જેમાં કરવામાં
આવે છે તે વિધિ. પાઠવી—મોકલી. તાલ—ગરમ. કરવરી...કરી—ખલમાં
પાડીને કસ્તૂરીથી પાણીને મહેંકણું કરવામાં આવ્યું. માટ—કન્યા માંદારામાં
પધરાવવામાં આવે છે તે પહેલાં પડદા માટે કપડું [ખાટ] આડું ધર-

વામાં આવે છે તે. નાહાણા—નાહણ, [સં. સ્નાન-ઉપરથી]. લાદિ—(૧) આડિ—આડ, પિચળ, આડો ચાલ્યો. ખૂંપ—વરને માથે પગ સુધી લટકતા ફૂલહારો. નેડીને કરેલો ફૂલસુંગાર. હાંસ—હાંસડી, ગળુંખંધ. વળા સીઓના ગજાના આશુપણને ‘હાંસડી’ કહે છે તેવી હાંસડી પુરુષો પણ પહેલાં પહેરતા. લાસ—ચળકાટ [સં. તણ]. બહિરખા—પહેંચી. ભાવંગ-મણિ [સં. મુજગમણિ]—નાગના મણિ. સરખાવો

“ માંડવિ મિલકથ સુહાસણી, સખી ! જીલણી નવરંગ ધાટ કિ;
ભઈ સહી ચ વધામણી, હમયલડહ હખં ન માઈ કિ છ તુ સહી.
હાર, નિગોદર, બહિરખા, સખી, નેહર રણુજીકાર કિ,
ત્રાટ કરે કરિ કનકમય, સખી, મોટીડે પૂરે ચોક કિ.”

—કાન્હડોએખંધ

પૃષ્ઠ ૭૫

૬૪૭-૬૫૮ નાગ, નગોદર, નખધરૂં (આ ન કાવ્યમાં ખીજે ‘નવધરૂં’ સખ પણ છે)—સુવર્ણનાં વિવિધ આશુપણો. મેળના [સં.] —કહોરો. કમરખંધ—પટો. ભણિ...ચંદ—ભણે રાત્રિએ [રચણિ સં. રજની] ચંદ્રમા જળ્યો હોય એમ. પાખરી—સળ્ગ કરી. નલમતી—પાણી-દાર. વીખા તેજ—આકળા સ્વભાવના યોડાઓ. અસવારી—આપણે ‘સવારી’ પ્રયોગ હાલ કરીએ છિયે. ધૂસટ—ચોંધાટ. ચડિ—ચોડે ચડે, (વર) જીધલે. સાહાણુ—ચોડા. લણુ કરિ લણુારી નાર—વરચાત્રામાં વરની અલાખલા દૂર રાખના—લણુ—મીઠાથી બરેલી એક વાડકીને કપડાથી ઢાંકી ખખડાવવામાં આવે છે તે લણુ જિતારવી કહેવાય છે. વરની ખંદેન આ કાર્ય કરે છે તે તેને લણુારી કહે છે. જુઓ

“ મીઠું તે મોણું માળવે, ખંદેન ! તુ લણુ જિતાર રે.
લણુ જિતારું તુજ લાડકા ! નામે જોવારણું લેરા રે.”

—નર્મદ : નાગરસ્ત્રીઓમાં ગવાતાં ગીત

સામેલા—વરના સાથીઓ જુઓ : “ એની સામેલાની નેડ, માથે તે નવરંગ મોળિયાં. ”—નાગરસ્ત્રીઓમાં ગવાતાં ગીત. ધોધારી—મંગલ ધોળ ગાનારી. હવાઈ—દારુખાનાની એક જાત. વાંસની સખીને છેડે દારુ હોય છે તેને સજગાવી હવામાં જોડાવવામાં આવે છે. નફાત—એક જાતનું

દારખાતું. સમ—શ્રમ ઉપરથી લાગે છે. તરુઆરિ—તરવારે. સેરડિ—
રસ્તામાં. તેવતેવડી—નાનીનાની સ્ત્રીઓ. હવારણા—ધારણા, મોઢાં, કડવાં.
પોહોખણદારી—પોંખનારી સ્ત્રી. સાંતરી—તૈયાર. ચૂનડી—ચુંદડી. સીસફૂલ
—સ્ત્રીઓની સેંથી ઉપર રાખવામાં આવતું ધરેણું. જમઘી [સં. યમઠ]
—પાસે રાખડી—સ્ત્રીના માથાનું એક નવનું ધરેણું.

પૃષ્ઠ ૭૬

૧૫૬-૧૭૦ ગાલિ ખીલડી નિ ફૂલડી—હાલ નામના ધરેણાને નાની
ખીલડી [ખીલડી] ને નાનું ફૂલ [ફૂલડી] હતાં. નાકફૂલડી—નયણી. હાર
નિગાહર—ધરેણાના પ્રકાર. બાનૂબધ—કાણી પરનું સ્ત્રીઆભૂષણ, કેયૂર,
અંગદ, નાગજ, હાંહર, હમર, કાન ઢી, બહિરખા, મોરડી, કાંકણચૂડી,
મૂદ્રડી : સ્ત્રીઓનાં આ વિવિધ આભરણો છે. સરખાવો સ્ત્રીઆભરણો સાથે
નીચેનાં :

“ હાર, અર્ધહાર, ત્રિસર, પ્રલંબ, કડીસૂત્ર, કાંચી, કલાપ, રસના,
કિરીટ, મુકુટ, પદ્મ, ચેપર, ચૂડામણિ, મુદ્રિકા, લખક, દરામુદ્રિકા, કેયૂર,
કટક, કંકણ, ઐવેયક, અંજુલીયક, અંજુસ્થલ, હેમનલલ, મણિનલલ, રત્નનલલ,
ગોપુચ્છક, હરસ્તિક, ચિત્રક, વિલક, કુંડલ, અખમેયક, કણપોઠ, હન્ટસંકલી,
નૂપુર પ્રમુખ આભરણુ નહિવા ”

—પૃથ્વીચંદ્રચરિત્ર : તૃતીયાસ્કન્ધાસ

પોંખનારી રાણીના આભરણના વર્ણન (કડી ૧૫૮ થી ૧૬૧ સુધીમાં)
પછી કડી ૧૬૨ થી કડી ૧૭૦ સુધીમાં તેણે મસ્તકે ધારણુ કરેલા મોઢાંનું
વર્ણન છે. આ સાથે સરખાવો “ લંકા રે ધટ યકાં મુનાં રે મંજાવો, વેગલે
મોઢ ધડાવો ”—એ પ્રસિદ્ધ ધણુના મોઢાંનું ગીત. મોઢ [સં. મુકુટ-
મહડ-મોઢ]—સ્ત્રીઓ મંગલકાલે જે મુકુટ ધારણુ કરે છે તે. કાસીસિ
અલકિ કંકણી—મોઢના કાંઠરા ઉપર કંકણી—ધૂધરી—કુમતીઓ ચળકતી
હતી. પ્રવાલા તણી વેલી—પરવાળાની વેલ, હાર. વડાઈ—મોઢાઈ. ચાકલી—
ચાકડીઓ, ચારસો. મોઢીડિ અળકિ અળકલી—નાનાનાના મોઢીની અંદર
[મોઢીડિ] નાનાનાના અળકડીવા [અળકલી] અળકારા કરવા હતા. દોરડી
—નાની દહેરી. ચોસક લમરી હીરે જડી—ચોસક લમરિયો મોઢ કહેવાય
છે તેની પ્રત્યેક લમરી હીરે મઢી હતી ચૂની—ચુનીઓ, હીરાકણીઓ,

જડો. લસિ—ચળકે. ચોકડિ—ચોકડામાં, ચારના સમૂહમાં. સંચ—છપા
ચંત્રકામ. કોસીસાં [સં. કવિશ્રીષેક]—વાંદરના ‘મેના આકારના ‘કોટના
કાંગરા, અહીં મોડના કાંગરા. પટલમરી—લમરી અંદરની નાની લમરીઓ.
સોહોલિ [સં. મુશોખન]—સોહામણા, સોહલા, ચક્રચક્રતા સુનિ—સોને.
તલદર—તળિયું [સં. તલ-ઉપરથી]. સિરળધ—શિરચેય હીરાગલ—
રેશમી. આગર [સં. ચમત્]—ચૌરી, ચમ્મર. જુઓ

“ આરતી કરું રે મારા અનંતજને, ચમ્મરે ઢોળું ઢોળ;

કર જોડીને રૂખમેયો કહે મારા ભવતણાં બંધન ખોલ: અનંતને આરતી.

—નર્મદસંપાદિત નાગરજ્ઞીઓમાં ગવાતાં ગીત: અનંતઆરતી

૫૫૬ ૭૭

૧૭૧-૧૮૩ જૂસર—ધૂંસરું, બળદને ખાંધે મૂકાતી ધેસિરી. મૂસલ
[સં. મૂસલ]—સળિહું, મૂરાળું. રવાઈ—રવેયો, વાંસ, મંચનકંડ. ત્રાક—
રેંટિયાની તરાક. સરિજી—સળીઓ, સાંઠો આ બધાં વરને ચોખવાનો
સામાન છે ને સંસારમાં ઊતરનાર મૃદમ્યાબમીની જવાબદારીનાં લાક્ષણિક
ને યથાયં સૂચનો છે. સરખાવો:

“ મહાવર વાટકડિયે આબ્યા, વટિને વાસીઈં વળાબ્યા.
મહાવર શેરીએ રે આબ્યા, શેરીએ રોત્રંલ દળાબ્યા.
મહાવર તોરણે રે આબ્યા, સાળાએ સલોકા બણાબ્યા.
છાંદિ છે કન્યાનો રે લાઈ, ચોખવાની કરોની સળઈ.
સળિયો, સાંપડ ને રે ત્રાક, દરખીને તાણ્યાં છે રે નાક.
જૂસર મૂસળ ને રવાઈ, સાસુએ ચોખ્યા છે રે જમાઈ.
ગળે ધાટ ધાવીનેરે તાણ્યા, મંડપમાહેરડામાં આણ્યા.
જ્યાવરના પખાજોની પાય, જ્યાવર પધારો મંદિરામાંય ”

—કૃષ્ણાબાઈ. ઈશ્વરપાવંતીવિવાહ

છડીપાંડી—ભાંજવેલી રાખોડીની ગાળીઓ વરના ઉપર ઊતારીને
આજૂબાજૂએ ફેંકવામાં આવે છે તે. ચોખતી વખતે, આ વિધિ નજર ન
લાગે માટે કરવામાં આવે છે. જુઓ

“ છડલીપાંડલી નાંખી ઊતારીરે,

ફેરવી છે શીરા ઉપર જળજાળી રે.”

—કાળીદાસ: ઈશ્વરવિવાહ.

સાંપડ [સં. સંપટ]—એ કાડીઆંમાં ખૂબયો વગેરે નાખી વરને
પોખ્યા પડી તે ઉપર પગ મૂકી બાંગી નાખવાનું કહેવામાં આવે છે, એ
વિધિ. ધાટ—‘ગવામાંદિ ધરિયું ધાટપાનેતર’ આ પણ પોખવાની વિધિ
પછીનો લૌકિક આચાર છે. સમાણી—સરખી [સં. સમાન ઉપરથી]. રૂપિ
આગવી—રૂપમાં અગ્રેસર, [સં. અગ્ર ઉપરથી], બહુ રૂપવતી. વાસ્ત્યા તેલ
[વસિત્ર તૈલ]—સુવાસિત તેલો. ખોલ—ખરડો, લેપન. અંધોલ—નહોવળું.
સાતિ—સાતે, સાત સખીઓએ પટકોલ—પટકુવ [સં.] ચાલ—રાતાં.
પોતા—સાડીનાં પોત પટાલો—પાટ્યુમાં બનતાં સ્ત્રીવસ્ત્રો. ખીરોદક [સં.
શિરોદક]—એક ભતનો સફેદ સાડી. મચરુ—એક ભતનું રેશમી કાપડ.
જુઓ અમદાવાદી મચરુ માટે

“ અવસર અને મુવદાર મચરુ માલ બેસા મંગાવજો,
વધી ધરદિશે વરસાદ પહેલાં આપ વહેવા આવજો.”

—દલપતરામ: હોપવાચનમાલાની ઠવિતાઓ

સાબવા—સાલ્લા, સાલ્લા. નદરચીર—એક ભતનું વિવિધરંગી
ચોક્કડીના વણાટનું કાપડ. જુઓ

“ સંગામાંથીએ બેસી પુત્ર ના ધવડાવ્યા, ધાને ન ભીંછ નદરકાંચળી રે.”
—રમદેતાં ગીત

દેસાબર—દેસાવરનાં. અંબર—સાડી, કાપડું. ચરણા—જુઓ ‘ ચરણા
—બીર ’ શબ્દ ચોલી—‘ કાપડા ’ પછી મુજરાતી સ્ત્રી તેના વસ્ત્રવિધિના
વિકાસક્રમમાં ‘ ચોળી ’ તરફ ઢળે છે. ચાંપાનો વાન—ચંપકફૂવની મુગધ. વીણુ-
વેણી. વિતપતિ—[સં. વ્યુત્પત્ત]—લંબાઈ. ગોફણી—વેણીના છેડે ગૂંથવાનું
એક કુધરીવાળું ધરેણું. દલવલતી દલકિ—નીચી ઢળી રહી છે.

પૃષ્ઠ ૭૮

૬૮૪-૬૮૬ વસીચરિ—કાળો નામ [સં. વિષય] તુરે—તોરો,
કલગી. ગોઠતી—સોભતી. જાલિ—જાલ નામનું કાનનું ધરેણું. લાલિ—લાલ,
માણેક. વંક [સં. વક્ર]—વાંકી સપરાણ [સ+પ્રાણ]—છવંત બલવાન
પોયણ—કમલ. લલકુ—લલકો, લલકો, પ્રકારા વિરામર—(૧) તારુ—તારો.
લવિ—જો. જૂમણું—કાનનું ધરેણું. નાગમ—દુપિયા બેસું સોનાનું ગળાનું
ધરેણું. ગોરતી એક ભતનું ધરેણું. ગલસરુ—એક ભતનું મળાનું ધરેણું.
ખીરોછ [ક્ષી પીતેજ, ક્ષીરેજદ]—એક ભતનું રત્ન. ફૂમતી—ફૂલ, ડાળખી.

નય [સં. જાતિ]—નયનું કુલ. વેલિમિ—(૧). કરણી [સં. કાર્ણકાર]—
કરેણું કૃલ. ગુંભર—ગુંભરવ, ગણગણાટ. સોઠ [સં. સુગંધ]—સુવાસ.
પૃષ્ઠ ૭૬

૧૬૭—૭૦૭ રંગેરાલ—આનંદ. યક્ષગાંધર્વ—યક્ષ, એક દેવયોનિ, કુબેર-
ના અનુચર. ગાંધર્વ—સ્વર્ગના ગાયકો. અષ્ટ દેવયોનિ:

‘કિત્તર, ચારણ યક્ષ, ને વિદ્યાધર, ગાંધર્વ;
સિદ્ધ, યોગી, મુનિ અષ્ટ: ઇતિ દેવ સમીપ સર્વ.’

—સકલશાસ્ત્રનિરુપણ

હમ—રાણી (૧) મદનફલ—મીઠલ. વિચિત્ર—રંગબેરંગી. વરમાલ—
કન્યાને કંઠે પહેરવાનો નાડાછડીનો હાર. અંતરપટ—પડદો. ધડિયાળાં—
પાણી ભરી ધડી—‘ધટિકા’—જેટલો કાલ માપવાનું સાધન. અર્ધબિંબ...
ચાપ—સૂર્ય અડધો આવેથી નય. હાથિહાથ મિલાય—હસ્તમેલાપ,
હાથેવાળો થાય.

પૃષ્ઠ ૮૦

૭૦૮—૭૧૬ વરદલ—વરધડ. સંપરદાય—નાચનારીઓ. ચારણ—ભાટ,
ચારણ, શુન્નરાતની એક ગાયકભત્તિ. ગદવલ્લ—ગદલી—ભાટ, ચંડીકુમાર—દેવી-
કુમાર, ચારણો પોતાને દેવીકુમાર માને છે. વ્યાસ—કથાકારો. નટવા—નૃત્ય-
કારો. બંદી—બંદીજન, ભાટ, માગણ. આચાર—વિધિ. ઉપહાર—ભેટ, દક્ષિણા
વિધમાસન—ઉંચાનીચા આસને બેઠેલા. પ્રાચી [સં.]—પૂર્વદિશા. મહા-
ભાગ—નસીબવંતા. વેધકર્ણ—(૧) માટ—માટલાં. કલસલા—નાના લોટા,
કલસિયા. ખામણ—ચોરીનાં માટલાં ચૂકવાના ક્યારા. તલજવધૂત—સમધ-
વહ્નિ—લાલહોમ મટિ હોમવાળાં દ્રવ્યો. સમધ [સં. સમિધ]—સમડી-
નાં લાકડાં. પાવક જ્યોતિ—દેવતાનો જડકો. આહૂત કીધું સરજી ભરી—
સરવે—લાકડાની આવજમનીએ—આહૂતિ આપી. મંગલદેરા—વરકન્યા
ચાર ફેરી અગ્નિપ્રદક્ષિણ કરે છે તે. લાલહોમ—ડાંગરની જેમાં આહૂતિ
આપવામાં આવે છે તે હોમ. સસ કીપનો.....જંગ—સસપદી(૧) ચારણી—
પાટલો. પ્રીસિ—પીરસે. ગ્રાસ—કોળિયા. કવળ—કોળિયા. ઉદ્ધરિ—જંગલો
કરે. આધૂં [સં. અમે]—પાસે. જિસાર્થુ—જિજ્ઞાસો, જિજ્ઞા કર્યા.

પૃષ્ઠ ૮૧

૭૨૦—૭૩૨ વામાંજિ—ડાલો પડખે. જુઓ ‘મેઘદૂત’ માંના રાખ્દ-
પ્રયોગ: ‘વામપદમિલાપી. ‘કાસમેર.....પૂતલી—કારમીરની છુટડી કન્યા

જેવી સુંદર. માલી.....ભૂતલિ—કાશ્મીર કન્યા જેવી સુંદર હંસા પણ પૃથ્વીમાં
 શોધી દેખાશે નહીં સિવચરણે—કાશીવિશ્વેશ્વર મદદદેવને પટે. મસ્તક-
 પૂજા—માથું વધેરવાનો ભયંકર પૂજાવિધિ. રતિકૂંડ—કેદારતીર્થમાં આવેલા
 એ નામનો કૂંડ. હાડ ગાલું—હાડકાં ઓગાળવાં, હિમપર્વતવાસનો સ્વૈકાર
 કરવાથી અતિરાધ ઠંડીથી હાડકાં ઝળી ભય છે. પાંડવો અંતે હિમાલયમાં
 ગળ્યા હતા. સોલભેદ—પોડરોપચારની પૂજા. દય્યાડિ—બાળે લીલી—લીલી,
 હાદ. જિમ રતિ સાથિ—જેમ કામદેવ ને રતિનું જોડું બહુ જ [અતિવાર]
 શોભતું. પ્રેમનાં દેવદેવીના યુગલ સર્માં બન્ને સુંદર દીસતા હતાં.

પૃષ્ઠ ૮૨

૭૩૩-૭૪૨ કુતની રીતિ—કુલાચાર, લૌકિક રીતરીવાજ. ઉહડા
 છાડી—ઉડાગાંઠાના કપડાની ગાંઠ છાડવામાં નવદંપતીની સૂત્ર ને સહન-
 શીલતાની કસોટી થાય છે. જુઓ

‘ તારા બાપનો બાપ તેડાવ છળિલા દોરડો નવ છટે.’

—પ્રેમાનંદ : ઓખાહરણ .

સારિ રમ્યા—રમત રમ્યાં, એકીએકીની. ગોત્રન માય—કુલદેવી,
 ગોત્રીઓની હથદેવતા. રહી—આનંદ. સંપટગાંઠિ—વરકન્યાને જોડનારું હપ-
 વસ્ત્ર. આંચસિ ઓડિ—અંચજો ઓડે, ઘોષો કરે. પાસા—રમતના દાવ
 નાંખવાના પાસા. ઠનકમી—સોનાના બનાવેલા. પ્રમદા [સં.]—મદમાતી
 રત્રીઓ. સાહાય—નહોતરનાં અતિથિઓ. આથ—સંપત [સં. અર્થ હપરથી]
 અદારિ વણું—અરાદ ભતિ. પરકથો—નક્કી કથો [સં. વન-થ્યા].

પૃષ્ઠ ૮૩

૭૪૩-૭૫૪ પિહિરાબો—પહેરામણી કરાવી. વંચ [સં. વંચન]
 ઉતરધિંદી. દ્રોહ—જેવધાદારી. પાખંડ—દોષ. વીહાતો—વહી ગયેલો (૧)

અષ્ઠ ભોગ—આઠ પ્રકારનાં મેથુન [ભોગ] :

“ સર્વં ત્યાગ સંકલ્પ રતિ તનમય શ્રુત વિચાર;

કીર્તન રમરણ સુ નીરખવું : મેથુન અષ્ઠ પ્રકાર.”

—સંકલ્પશાસ્ત્રનિરૂપણ

વિણસણ—વિનાશ. માહારિ.....કાલ—કાલ મારી આજ્ઞાને અધીન
 [વસિ] રહેલું નથી. બાધ્યા સાહાણ.....ચાલ—બાધિલાં પોડાંઓ સુઈ

નય છે, દાખો કરે છે, [દાણ] અને આમ બહુ વખત ચાલશે તે તેઓ
પોતાની ચાલ પણ ચૂકી જશે. સેના પાખરો—લશ્કર સજ્જ કરો. ઉનમાદ
[સં. ઠગ્ગાદ]—પ્રમાદ, આળસ. નાદ—બહેકાટ, ચરણી. મંત્ર—મસલત,
લેદ. કટકર્ધ—ચઢાઈ, આક્રમણ [સં. કટક-લશ્કર—ઉપરથી]. મહી—દબાવી
પાડી. નિવૃત્ત—સાંતિ ધીરવર્ધ—સખીરીથી [સં. ધૈર્ય ઉપરથી].

પૃષ્ઠ ૮૪

૭૫૫-૭૬૦ દાહિ—દાઝ, રીસ. મોહોવટિ—આગળ, મોખરે.
જરહિ—(૧) મહામંડલી—મોટા મંડલેશ્વરો, ખંડિયા રાજાઓ દહામા—
પડખમ, નંગી દોલ. હકાર—હોકારાથી પાણી ચઢાવે. હાર—ધૂળ,
દેજસ—દેરા. સંધ—યાત્રાશુઆનું દોળું.

પૃષ્ઠ ૮૫

૭૬૧-૭૬૬ કટક ગટિ કર્યું—ગદ આગળ લશ્કર મોઠાંયું. સાઈ—એટલું તે,
આલિંગન. સરસો—સકલ. રાજવટનો હાર—રાજ્યવહીવટના હોદ્દાની નેપથ્યદારી.

પૃષ્ઠ ૮૬

૭૬૭ વાસ—મૂળ રહેઠાણ. માનું માન—વટ નળવી. રાજરીત—
મોટા રાજને છાને તેવા વિવેકથી અથવા મોટા રાજની આપણી રીતથી.

પૃષ્ઠ ૮૭

૭૮૦-૭૮૧ ગોરવ—લગ્ન વીત્યા પછીનો આનંદોત્સવ. આળુ—તેહ,
આમંત્રણ. જહારી—નગી રાજવસુ—રાજનો ખર્ચનો. વાતરવાલિ—(૧)
બારિ...દીવાળી! નણે દીપોત્સવીનો ઉત્સવ ન હોય તેવા આનંદ પ્રવર્ત્યો.

પૃષ્ઠ ૮૮

૭૮૨-૭૮૮ માન—માન સાથે (તૃતીયા વિભક્તિ) સર્વિ...લહી—પ્રત્યેક દોષ
સુધારી લેજો. કસી—કસોટીએ ચઢાવી. પૂરવામાંહિ [સં.] પૂર્વાનુસાર. પટલ
રાણુ—રાણુપટલ. નણુ—નણુકાર, રસિક. સમધ [સં. સમધ]—પૂર્વાપરની એટલા.

પૃષ્ઠ ૮૯

૭૮૯-૮૨૯ તાસ—તેને [સં. કૃપમ્ ઉપરથી]. દીસ—દીસે, દેખાય રૂપક—
કડિયો. મજ્જન [સં.]—રેતાન આન [સં. જ્ઞાન]—જ્ઞાન. ભાવારથ [સં. ભાવર્થ]—
ભાવ અને અર્થ, સમ્પદસ્ય. ધરાતવી—પૃથ્વી માંહિ. પુકર—હાલના
અનમેરના પુકરજનું તીર્થ. લીલાવિલાસ [સં. લીલાવિલાસ]—લીલા ખેલનાર.

પરિશિષ્ટ ૩

બ્રુષ્ટ સંસ્કૃત શ્લોકોનું ગુજરાતી ભાષાન્તર

પૃષ્ઠ ૨

અવંતી નામે એક શ્રેષ્ઠ નગરી હતી. વિક્રમાદિત્ય ત્યંત્રિ રાજા હતો. તેના પ્રધાનમાત્ર વીર હતા અને તેમાં બીજો રાજપાલ હતો. ૭

તે માલવદેશની સામ્યસાળી અવંતીનગરી છત્રીશ કોરા પટોળા અને એ કોરા લાંબી હતી. ૮

ત્યાં મહાન્યાતિલિંગધારી મહાકાલેશ્વરમહાદેવ હતા; તે ન્યાતિલિંગના પ્રભાવ વડે અવંતી સીમાગ્યવતી નગરી હતી. ૯

ત્યાં મહાદેવી લલિતકા શ્રીહરસિદ્ધિમાતા હતી. એ માતાના પ્રભાવ વડે અવંતીનગરી સુંદર હોસતી હતી. ૧૦

પૃષ્ઠ ૧૪

આહીર, મગદા, ચંપા, કૌશંબા, કૌશિની, કાન્યકુબ્જ, પ્રયાગ, મધ્યદેશનાં ગેખલ, મહાન કાલંગીય, કનોજ, હસ્તિનાપુરઃ આ દેશોમાં હંસાનેવી સુંદરી દેખાતી નથી. ૯૮-૯૯

પૃષ્ઠ ૧૫

ગોડ, હસ્તિનાધ, પંચરાટ, કામરૂ, વારાણસી, પ્રયાગ અને મગધમાં રૂપલાવણ્યમયી સુંદર માનિનીઓ છે; (આમ) પૂર્વ દેશ મેં જોયા પણ હંસાનેવી સુંદરી નથી. ૧૦૨-૧૦૩

અંગ, વંગ, કલિંગ, કુબ્જક, કૌસલ, હાદલ, હાણુક, નલંદર, વરાહક તથા સર્વ રીતે સુંદર યમપ્રરથ જોયું; છતાં એ દેશોમાં, ખરેખર, હંસાસખી સુંદરીઓ જણાતી નથી. ૧૦૫-૧૦૬

પૃષ્ઠ ૧૬

હરનો મહેન્દ્ર, પનવાસ, સિન્ધુલ, તાપીપ્રદેશ, લયંકર અગાહાટ, ત્રિકેટ, માલવ, શ્રીપર્વત, વિંકધ, સુદ્ગલ, સુદઃ આ દેશો મેં જોયા પણ ત્યાં હંસાલુલ્ય સુંદરી નથી. ૧૦૯-૧૧૦

નારાક, સૌરાષ્ટ્ર, માલક પ્રકાશ, ગદારાષ્ટ્ર, પૈંઠણ, કૌંકણ, ખેટ, આયટ, મારાર, કાનડા, બીજાપુર વગેરે દેશોમાં હું ગયા ને બહુબહુ પ્રકારની મારીઓ જોઈ, પણ તેમાં હંસા નેવી સુંદર કોઈ નથી જોઈ. ૧૧૩-૧૧૪

પૃષ્ઠ ૧૭

ગંગાદ્વાર, કુરુક્ષેત્ર, શ્રીકંઠ, હસ્તિનાપુર (એં જોયાં), ઈશાન કાશ્યપાં, અશ્વિનુખાં, એકપર્ગા, આનનુખાં, હાથીકર્ણાં, ખરનુખાં, કદરુપા મુખનાં, એકદેહનડિત નરનારી : એવાંએવાં જાણે રાક્ષસો ન હોય એવાં મનુષ્યો એં જોયાં ! ૧૧૮-૧૧૯

નેપાલ, કેર, કાશ્મીર, ગીઝની, ખોરાસાન, મધુરા, મલેશ્વ દેશ, શૈવલ ને કેદારમંડલમાં સમસ્ત ગિરિમાલા, ગોરખપુર, લખણપુર, મિથિલા-દિક દેશોમાં હંસા જેવી કોઈ સુદર સ્ત્રી એં ન જોઈ. ૧૨૨-૧૨૩

પૃષ્ઠ ૨૦

રયામા (અથવા સ્વામ અંગવાણી), નવયૌવના, ચંદ્રનુખી, કામીઓનાં મનનું હરણ કરવાવાણી, કંઠમાં મોલીના હારવાણી, સુનિર્મળ, શુદ્ધ વંશમાં જન્મવાણી, હાથે સુંદર કંકણ ને વાંટીવાણી, કેયૂર પહેરેલી, દિવ્ય વસ્ત્રો ધારણ કરેલી, ગિંજ જેવા ઓઠવાણી, ઘન પથોધરથી નીચી વળેલી, પગે અણુઅણુતાં ઝાઝરાવાણી એવી (જે સ્ત્રી) તે જ સ્ત્રી છે. ૧૪૫

રયામા, સુંદરનુખી, હાથીની ચાલે ધીમેધીમે ચાલતી, સુંદર આંખોવાણી તે સ્ત્રી છે-તે સ્ત્રી છે; તે સૌભાગ્યવાણી, નાનુક મુખવાણી, (ભારે) જંઘાવાણી સ્ત્રી ચપલ ગતિએ ચાલે છે. ૧૪૭ (ચરણદિપ્તિપણ)

પૃષ્ઠ ૨૧

ભોગમાં પ્રવૃત્ત હોવા છતાં તે સ્ત્રી આમું જોતાં નરને તેના મુખ માટિ (વધુ) ઇચ્છા થાય છે; આવી કામીજનના જીવનરૂપ તે સ્ત્રી હંભરે મુશ્કયાળા ને શુભવાળા નરને પણ મળવી દુર્લભ છે. ૧૫૨

જે સર્વદક્ષ કવિઓ સ્ત્રીમુખને ચંદ્રની સાથે સરખાવે છે તેમને ધિક્કાર છે। (કારણ કે) લાવણ્ય, સંજ્ઞમ, કટાક્ષ, કોપ ને કૃપાથી જે મંદમંદ હાસ્ય તેના મુખ ઉપર નીહાળાય છે તે ચંદ્રગિજમાં ક્યાં (નીહાળાય) છે ? ૧૫૪

પૃષ્ઠ ૨૨

X X કંઈક જાંચાજાંચાં રતનવાણી ને મધુર અવાજવાણીના મીઠા રસનું પાન કોઈ વિરલા જ પુણ્યશાળી પુરુષો કરે છે. ૧૫૭

પૃષ્ઠ ૪૬

જે કન્યાએ શુદ્ધ કુલમાં જન્મ્યાં, પિતાને માથો. ફરીથી તેની તે ખત્તી (?) બની, તેણે પિતામહનો સંગ કરીને પિતાને જન્મ આપ્યો,

એવી જ હમેશા જીવેલી રહે છે અને તે જ પ્રમાણે આપું વિશ્વ ને જીવન જીવેલા રહે છે ને પૃથ્વીતલમા સર્વથી જેનું સેવન થાય છે એવી નાયિકા તે કાણુ ? ૩૬૨

મુખે પુષ્પ છે, પણ તેમાં સુગંધ નથી, કંઠમાં આંખો છે પણ સોચન નથી (આંધળી છે), નીકકઠ છે પણ શિવ નથી, કામી છે પણ તે સ્ત્રી નથી તેમ પુરુષ નથી ૩૬૩

કાળા મુખવાળી છે પણ જિહ્વાડી નથી, જે ટંબવાળી છે પણ સાપણુ નથી, પાંચ પતિવાળી છે પણ પાંચાલી નથી આને જ બોળખે તે પડિત ૩૬૪

પરિશિષ્ટ ધ

નિધિ શ્રી કાર્તિક ગુજરાતી સમાવાળી 'ખ' પ્રતમાંનું હંસાનુ વિલાપગીત બીજા પ્રતોમા નહીં હોવાથી અહીં આપવામાં આવ્યું છે આ પ્રત જૂની છે ને ત્યાર પછી કિતરાવકી વિસ્તારથી પ્રતોમાં નથી તેમ જ કઈક ગુણવાળું હોવાથી ને ટિપ્પણમાં રહી જવાથી અહીં ખાસ આપવામાં આવે છે સંપાદક]

હંસાનુ વિલાપગીત

રાગ હેરાખ

કર્મવિદુણાં કીવા હો સ્વામી ! કર્મવિદુણાં સરભ કાંધ ?
અક્ષોનિ આસા દ્વિતી અનેરડી, કર્મિઆસનીરાસ યથાં । કર્મ
ન્યમન્યમ સરીરિ સરીર લાગિ, ત્યમત્યમ કાંતિ ખૂંચિ ।
કાલ ખૂંચિ પટોગિમાં પ્રવેસા, વેણીવાવ સવિ ગૂંચિ । કર્મ
વાલી મર નમ પાદૂ જૂઈ, તામ મુસકડિ રોઈ ।
પાણીતણી અગિ ગરી દૂરી, આસુડિ મુખ ઘોઈ । કર્મ
જેહેનિ તાત નળસેનરાજી, વિક્રમાદિત્ય સૌસરવેડિ ।
છકી રાતતણા અક્ષર ન ખૂટિ, પદ્મની લાગી પાલીઆ કેડિ । કર્મ
— 'ખ' પ્રત પૃષ્ઠ ૮૬ : ૬૬૫ થી ૨૫૮ થી ૨૧૧